

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

МІЖНАРОДНОЇ
БЕЗПЕКИ

УДК 327(031)
ББК 6.4я2
М 18

*Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету
права НАН України. Протокол №4 від 30 листопада 2010 р.*

Автори-упорядники

Потсхін О. В. — доктор історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Київського університету права НАН України
Тодоров І. Я. — доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Київського університету права НАН України

Рецензенти

Канцелярук Б. І. — доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України
Литвиненко О. В. — доктор політичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень

М 18 **Мала енциклопедія міжнародної безпеки** / За заг. ред. Ю. Л. Бонинського, О. В. Потсхіна. — К.: Вид-во Європейського університету, 2012. — 368 с.

ISBN 978-966-301-224-2

У енциклопедичному виданні розглядаються сучасний зміст та деякі аспекти еволюції понять, що комплексно характеризують явище «міжнародна безпека», наводяться теоретичні концепції, якими оперують при вивченні безпекових аспектів міжнародних відносин. Розглянуто як традиційні виміри безпеки, так і нові виклики епохи глобалізації, роль міжнародних організацій в формуванні систем безпеки, проблеми розширення зброї масового знищення та конвенційної зброї та інші. На черпко висвітлено діючу законодавчу базу зовнішньої безпеки України. Книга немає аналогів в сучасній учбовій або довідковій літературі.

Енциклопедія буде особливо корисною для студентів, що навчаються за напрямом «Міжнародні відносини» (спеціальності «Міжнародні відносини», «Міжнародне право»). Сподіваємось також, що ця книга прислужиться і студентам, і викладачам, і всім, хто цікавиться проблемами міжнародної безпеки.

ISBN 978-966-301-224-2

© Київський університет права НАН України, 2012

Олександр Потехін

Ігор Тодоров

**ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ
БЕЗПЕКИ**

Навчальний посібник

Донецьк, 2011 р.

УДК: 504.062

ББК: 65.5

Науковий редактор Глебов Віктор Вікторович, директор Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.Мечникова

Рецензенти:

Парахонський Борис Олександрович, доктор філософських наук, професор, радник дирекції Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України.

Камінський Євген Євменович, зав. відділу євроатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої Ради Донецького національного університету 24 грудня 2010 р., протокол № 10.

ISBN ??

© Потехін Олександр, Тодоров Ігор, 2010.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ I. Система міжнародної безпеки	
1.1 Глобалізація та міжнародна безпека суспільства.....	7
1.2 Міжнародні система та режими безпеки	28
1.3 Роль міжнародних організацій в формуванні та трансформації системи безпеки.....	35
1.4 Звичайна зброя як фактор безпеки.....	58
1.5 Стратегічна зброя. Проблема розповсюдження зброї масового знищення	74
1.6 Становлення режиму нерозповсюдження ядерної зброї.....	93
1.7 Воєнна сила в міжнародній безпеці.....	99
Розділ II. Новий вимір безпеки в епоху глобалізації	
2.1 Асиметрія безпеки.....	109
2.2 Гуманітарні катастрофи та гуманітарні інтервенції.....	119
2.3 Проблеми розповсюдження зброї масового знищення.....	127
2.4 Міжнародний тероризм	139
2.5 Енергетична безпека.....	158
2.6 Екологічні загрози.....	163
Розділ III. Регіональна безпека в глобальному контексті	
3.1 Європа в євроатлантичному комплексі безпеки.....	176
3.2 Україна в процесах ядерного роззброєння та контролю над озброєннями.....	194
3.3 Великий Чорноморський регіон	212
3.4 Проблеми безпеки на Великому Близькому Сході.....	217
3.5 Основні виміри безпеки України	223
Підсумки.....	236

ПЕРЕДМОВА

Сучасна світова системна криза призвела до широких дискусій щодо перспектив людства. Зокрема, під час них постали питання про завершення історичної місії свободи, потребу переходу від економічного зростання за експонентою до простого відтворення, оптимального рівня споживання, нульового циклу виробництва, тобто необхідності відмови від прогресу матеріального добробуту, обмеження споживачинства у золотому мільярді. Людство усвідомило ліміти практики розширення виробництва, кордони використання енергії, конечність природних ресурсів, небезпеку екологічних катастроф, граничність фінансування науково-технічного розвитку та ін. В соціальних і духовних сферах набули поширення проблеми, що не мають розв'язання в загальній формі. Водночас набуває глобального масштабу інтелектуалізація техносфери планети. Комп'ютерні мережі визначають планетарність комунікацій, що дає можливість розкривати загальнолюдську значимість істотних подій у соціально-економічній, політичній та інформаційних сферах. На основі обміну інформацією відбувається участь фінансових потоків у процесі глобалізації, розгортання виробничих та організаційних інновацій, телекомунікаційних технологій влади. Поширюються пропозиції про розробку так званих електронних урядів. Виникнення Інтернету позначило ще не бачений у людському бутті віртуальний вимір глобального суспільства. Віртуальна реальність позначає нові майданчики спілкування людей, поля для творчих зусиль і актів підприємливості та пасіонарності, модельних задумів нових сценаріїв діяльності, бізнесового використання людських ресурсів, розвитку інтернет – політики та економіки.

Значення створення Інтернету, крім іншого, полягає в тому, що з ним пов'язаний новий тип організації глобального управління. Інтернет будується за мережевим принципом, що характеризує системну самоорганізацію інтегративного цілого. Мережа — це динамічна система групових зв'язків, що діє як єдине ціле, тобто в ній вплив на одну ланку позначається не тільки на суміжних вузлах, а й на усій конфігурації елементів системи. Причому мережа зберігає в досить широкому діапазоні свою структуру за рахунок компенсаторного ефекту виникнення різних конфігурацій. У результаті подання цієї структури у варіантах зв'язків елементів (так званих патернів) мережа безперервно відтворює саму себе. В розгорнутому, поширеному варіанті, який репрезентує Інтернет, сітлова організація існує на поліцентричній основі і може здійснювати управління, яке не

передбачає ієрархії одних підсистем щодо інших. Мережевим принципам належить майбутнє.

Планетарна комунікація і технологічна єдність сучасної макроцивілізації стимулює світові процеси, що долають географічні бар'єри в економічній, виробничій та культурній взаємодії країн. Фінансові, торговельні процеси, міжнародні зв'язки взагалі, навіть управління міжнародним розподілом праці та матеріальними ресурсами здійснюються за рахунок інформаційного представництва в технологічному, а не природно-ландшафтному просторі, тобто через так звану інтернет-економіку. При цьому втрачає значення розтягнутість в просторі, взаємодії можуть відбуватися практично миттєво, вільно від відтермінування в часі.

Глобалізація виступає втіленням істотних характеристик цивілізаційних процесів, тобто відбувається формування нового світового порядку інтегративної цілісності, що спирається на сітьові патерни й загальні комунікативні структури. Оперативно глобалізація здійснюється через універсалізацію результатів науково-технічного прогресу в тих галузях розвитку цивілізації, які пов'язані з утворенням світового ринку товарів та капіталів, інтернетної економіки, планетарних комунікацій та застосуванням електронно-інформаційних систем. Але глобалізація не зводиться до технологічної сфери, а має істотні суспільно-політичні аспекти. З цього боку вона визначається як стратегія вестернізації (парадигмації досвіду Заходу в застосуванні НТР), що здійснюється транснаціональними корпораціями. В іншому варіанті глобалізацію можна також пов'язувати з міжнародною політикою використання інтеграційного потенціалу країнами, що утворюють локально цивілізаційні центри економічних та комунікативних зв'язків на договірній основі з урахуванням інтересів широкого кола членів світового співтовариства. Інтеграційний процес набуває інституційних форм планетарного масштабу. Глобалізуються демократичні процеси та правові структури. Виникає світова соціальність, що не конститується у вигляді «світового уряду», а виступає як певна міжнародна політика солідарності країн — членів ООН у розв'язанні глобальних проблем людства.

Така політика і солідарна діяльність втілюється як у функціонуванні самої ООН, так і в інших інституціях на зразок Світової організації торгівлі (СОТ), Організації з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), а також і інших міжнародних інституціях на кшталт Світового банку тощо. Діяльність формоутворень світової спільноти вказує на нові механізми здійснення світового процесу в епоху глобалізації. Світобудова репрезентується вже не стільки окремими країнами, скільки

політичним і культурним консенсусом міжнародного співтовариства. Але цей процес не є однозначним. У західній соціологічній літературі, починаючи з Р.Арона, поширюється ідея, згідно з якою в епоху глобалізації національна держава, окрема «країна-нація» перестає бути суб'єктом світової історії, національні кордони стають прозорими для транснаціональних корпорацій і структур. Насправді ж, глобалізація не скасовує дії національного чинника. Ідеться лише про залежність розвитку національних держав від їхньої здатності до діянь загальнолюдського значення. Рух до майбутнього пов'язаний з пріоритетом загальної цивілізаційної єдності, настанов солідарності, партнерства, світового консенсусу, всупереч перевагам автономності, акценту на частковому, відокремленому від планетарних зв'язків. Глобалізація продовжує розгортатися в багатьох планах і набуває багатоваріантного вигляду.

Глобалізація стосується верхніх (за часом появи) поверхів цивілізаційного процесу, тобто нових технологічних сфер соціуму та форм ринково-фінансових відносин, планетарного розмаху комунікацій, норм сервісного обслуговування, розширення впливу владних структур тощо і не ліквідує фундаментальної диференціації національних культур. Попри поширення процесів глобалізації, такі країни, як, наприклад, Китай, Індія чи Франція та багато інших регіонів планети, не втрачають своєї самобутності. Вестернізацію врівноважує диверсифікація та кооперація ринків національних держав. Останнє явище, як правило, називають регіоналізмом. Але така назва характеризує лише один напрям дослідження територіальних національних проблем, що мають у літературі різні назви. Так, сьогодні виділяють проблематику досліджень місцевих ресурсів, яку американські дослідники (Дж.Лоуренс та інші) подають у вигляді теорії локальності. Її оформлено навіть низкою документів ООН. Регіоналізація ставить не стільки окремі, скільки загальнозначущі, глобальні проблеми. І під таким кутом зору нині може розглядатись як різновид глобалізації, ядром якої виступають певні спільності. Тут ідеться про те, що деякі країни, такі як Китай, Індія, Росія, спільноти типу Євросоюзу чи АСЕАН, утворюють на ринковій основі договірні об'єднання держав, які за кількістю учасників договору можуть конкурувати з транснаціональними структурами. Глобалізація міжцивілізаційного формату поєднує універсальні та регіональні тенденції, процеси диверсифікації та концентрації.

Людство вступило у нове тисячоліття, в полосу радикальних змін світового устрою та глобального безпекового простору. Сучасна система міжнародної безпеки перебуває в процесі глибокої трансформації, знаходячись під впливом процесів глобалізації. Оцінка перспектив розвитку міжнародної безпеки потребує вивчення суті епохальних змін в міжнародних відносинах, що відбуваються в наш час. Аналіз процесів міжнародного життя

минулого то сучасності дає ключ до розуміння характеру та тенденцій формування світового устрою, у якому нам доведеться жити в майбутньому.

Найбільш ефективним методом визначення та прогнозування майбутніх змін є вивчення процесів трансформації міжнародної системи безпеки. У наш час вже накопичено достатній емпіричний матеріал, який може допомогти в цих дослідженнях. З'являються окремі фундаментальні праці, присвячені проблематиці глобального розвитку міжнародних систем. Українська глобалістика запропонувала низку фундаментальних праць, зокрема, присвячених проблемам міжнародної безпеки (див. Глобалізація і сучасний міжнародний процес.- За заг ред. проф. Б.Гуменюка і проф.С.Шергіна.- Київ: Університет Україна.- 2009.- С.42-45) Як зазначав її фундатор та лідер О.Г.Білорус, міжнародній безпеці та збереженню миру властиві «глобальна універсальність», що «призвела до парадоксу – починаючи з 90-х років провідні глобалісти світу взагалі виносять цю проблему «за дужки»... Ми виступали і будемо виступати за те, щоб глобальні проблеми міжнародної безпеки та захисту миру залишалися на порядку денному людства і перш за все глобалістів-дослідників» (Глобалізація и безопасность развития.- рук. авт. кол. О.Г.Белорус.- К.: КНЕУ, 2002.- С.35).

Посібник рекомендований студентам, що навчаються за напрямками «Міжнародні відносини», «Політологія», «Державне управління» «Правознавство», а також прислужиться викладачам, науковцям і всім, хто цікавиться проблемами міжнародної безпеки в епоху глобалізації.

1.1 ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА

В останнє десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст.. на світовій арені відбулися суттєві зміни, які протягом тривалого часу визначатимуть головні напрями розвитку людства. Внаслідок глобальних трансформацій формуються принципово нові риси світового порядку, а міжнародні процеси проявляються у вигляді суперечливих тенденцій, постійно виникають нові виклики і загрози міжнародній безпеці. Розвиток країн світу тісно пов'язаний з формуванням сучасного глобального простору безпеки і стабільності. У третьому тисячолітті будь-яка країна може залишитися поза магістрального цивілізаційного розвитку, якщо її лідери не враховуватимуть нові вимоги та правила гри, що формуються у безпековому просторі. Інтеграційні процеси в сучасному світі створили такі могутні міжнародні структури, які вже зараз впливають на долю будь-якої держави, нерідко незважаючи на норми міжнародного права та існуючі міжнародні домовленості. Усталені принципи, на яких протягом останніх майже 400 років (після Вестфальського мирного договору 1648 р.) будувалася система міжнародних відносин, а саме: суверенітет держав, недоторканість кордонів, невтручання у внутрішні справи країн тощо - у третьому тисячолітті ставляться під сумнів практикою війни з тероризмом, зупинення геноциду та систематичного порушення прав людини, підтримки демократії у будь якій країні чи регіоні світу. Ці морально-правові імперативи виступають в деяких випадках мотивацією діяльності низки провідних воєнних потуг світу. Головною метою для багатьох держав постає адаптація навколишнього простору безпеки до “правил гри” глобалізованого світу. При цьому держави вимушені брати до уваги морально-етичні критерії оцінки своєї політики міжнародною спільнотою. Водночас глобальні та регіональні системи безпеки виявилися нездатними ефективно реагувати на низку нових загроз воєнного і невоєнного характеру.

Термін «глобалізація» надзвичайно широко вживається в сучасних офіційних документах, публіцистиці та науковій літературі. У популярній праці Т.Фрідмена не надається формалізованого визначення глобалізації, але вона зображується «єдиною силою, яка є настільки домінуючою, що забезпечує всеосяжні рамки для всіх інших сил, є сутністю сучасних міжнародних відносин». Т.Фрідмен пов'язав економічну глобалізацію з міжнародною безпекою у своїй теорії «золотої арки (у вигляді літери **m** - фірмовий знак компанії Макдональдс), яка запобігає конфліктам». Ідея Т.Фрідмена полягає в тому, що глобалізація – це шлях до збереження миру, тому що скуті взаємними економічними ланцюгами країни надто багато втратять у разі війни між ними. Авторство цього аргументу належить Н.Енджелу, він датується ще 1910-м роком, і, здавалося б, мав бути назавжди дискредитований коли розпочалася Перша світова війна – у світі до глобалізації. Але, як

бачимо, цього не сталося. Дослівно у Т.Фрідмена теза звучить так: «з моменту, коли країна досягає рівня економічного розвитку, за якого в ній виникає середній клас, достатньо великий, щоб підтримувати існування мережі закусочних Макдональдс, її народ ніколи не захоче воювати, а краще стоятиме у черзі за гамбургерами». Очевидно, теорії «золотої арки» бракує навіть мінімальної універсальності, вона, наприклад, не стосується Сполучених Штатів або Російської Федерації.

Автори «Глобальних трансформацій» Д.Хелд, Е. Макгрю, Д.Гольдблат та Дж.Ператон віддають військовій силі головну роль в історії глобалізації людських відносин - від перших імперій і до сучасності. Завдяки використанню сили відбувалося територіальне розширення держав і цивілізацій, жодна оцінка цього процесу не буде переконливою, якщо не брати до уваги надзвичайне організоване насилля та страждання, що супроводжували формування сучасної міжнародної системи. Поєднання «технологізації» війни з геополітичною конкуренцією в ХХ ст. призвело до небаченої доти глобалізації військових конфліктів та протистоянь. Як зазначають згадані вчені, «з початком ядерної епохи постійна загроза того, що військова конфронтація наддержав може призвести до знищення планети, посилила уяву про людство як про глобальну спільноту з єдиною долею». Епоха глобалізації починається в середині ХХ ст., коли виникають її сучасні моделі, що не тільки у кількісному відношенні є вищими за форми більш ранніх епох, але й мають у порівнянні з ними безпрецедентні якісні відмінності - якщо судити про глобалізацію на підставі того, як вона організована та відтворюється. Провідним фактором глобалізації безпеки постало створення, застосування і розповсюдження ядерної зброї та її носіїв, що об'єднало і стиснуло глобальний безпековий простір, відтепер в ньому не можна знайти місце, щоб сховатися у випадку світової термоядерної війни, що покладе край будь-якому відтворенню. Ядерний фактор надав специфіки всім без винятку глобалізаційним процесам, тому й епоха глобалізації, що триває сьогодні, в безпековому вимірі розпочалася з першим використанням ядерної зброї 6-го серпня 1945 р. та еволюціонувала з усвідомленням факту смертності людства, кінець історії якого може покласти глобальна термоядерна війна.

Глобалізація є процес, що втілює у собі трансформацію просторової організації світу та його регіонів, соціальних відносин та взаємодій – що вимірюється за допомогою таких показників, як їх тривалість, інтенсивність, швидкість і вплив, - які породжують міжконтинентальні або міжрегіональні потоки та структури активності, взаємодій та проявів влади. Ці потоки стосуються переміщень фізичних об'єктів, людей, символів, знаків і інформації у просторі і часі, а структури – це відрегульовані стійкі взаємодії між незалежними агентами, точками перетину діяльності або центрами влади, що відповідають визначеним зразкам. Вибухоподібні зміни у *інтенсивності, швидкості та масштабах впливу*

цих процесів в останні півстоліття дають підстави для характеристики сучасності як *епохи глобалізації* на відміну від попередніх епох, в які, звичайно, також відбувалися глобальні (всесвітні) процеси.

Відмітимо декілька моментів, важливих для пошуку взаємовідносин глобалізації та міжнародної безпеки. Насамперед, це стосується політичної глобалізації (її наслідків та важелів). Звернемося до визначення глобалізації, запропонованого директором програми безпекових досліджень Масачузетського технологічного інституту (МТІ) Б.Позеном у ході дискусії щодо перспектив зовнішньої політики «головного глобалізатора» - США. Він вірно підмітив, що «глобалізація ускладнює зовнішню та безпекову політику США». Позен визначає глобалізацію як *«всесвітнє розповсюдження капіталізму, разом з інтенсифікацією міжнародної торгівлі, поширенням виробництва, інвестицій та фінансів. Глобалізація стала можливою завдяки руйнації старих політичних бар'єрів (міждержавних кордонів) та прогресу всіх засобів транспортування товарів та людей, революції в інформаційних технологіях. Вона загострює старі протиріччя між державами-лідерами та аутсайдерами та спричиняє нові, надає приводи місцевим політикам звинувачувати іноземців у власних негараздах.*

Глобалізація – це об'єктивний процес, який розвивається незалежно від волі глобалізаторів, хоча їм під силу його дещо прискорювати чи гальмувати. Отже, небажані для «золотого мільярда» нові безпекові виклики часів глобалізації (міжнародний тероризм, розповсюдження ЗМЗ та ін.) є не її небажаним супутнім продуктом, а закономірними проявами, у наявних формах вони були неможливі у доглобалізаційну епоху. Атака на території США 11 вересня 2001 р. стала символом, квінтесенцією виклику безпеці епохи глобалізації – тероризм виник задовго до неї, але мотивації й засобів діяти саме в такий спосіб терористи набули саме завдяки глобалізації (хоча б завдяки всесвітнім прямим телевізійним репортажам – у реальному часі, що надає можливість терористам надати терористичному акту якості всесвітнього шоу).

У зв'язку з сучасною системною глобальною кризою - фінансовою, економічною, екологічною, демографічною та ін. безпідставно заговорили про кінець глобалізації, мовляв, усі відтепер сховаються у пошуках порятунку по власних національних квартирах, або, ще гірше, почнуться геополітичні змагання за силовий перерозподіл ресурсів у дусі XIX - XX ст. Центр світової системи переміститься з Заходу на Схід, чи то в Китай, чи то в Індію, чи в обидва місця водночас – тобто в Чиндію, а ЄС перетвориться на Євроленд (за аналогією з Діснейлендом - з його розважальними атракціонами), тобто через відсутність власного силового ресурсу європейці позбудуться жодних важелів впливу. Але, як доводять,

наприклад, дослідники з корпорації РЕНД, ці побоювання, щонайменш, передчасні, а цілком вірогідно, й цілком необґрунтовані.

Покликані подолати кризу мудрі ідеї та успішні дії в епоху глобалізації повинні ґрунтуватися на точному розумінні основ стратегії, необхідної для відвернення загроз сучасному світу. Національна стратегія безпеки для вирішення цих проблем вимагає створення стратегічної концепції та теорії, набору інтегрованих стратегій для врегулювання кожної з загроз окремо, координованого набору політичних підходів для втілення кожного компоненту стратегії, а також впорядкованого плану дій, що логічно розгортатиметься з плином часу. Така стратегія має бути прив'язана до вихідних положень, бо в швидкоплинному світі глобалізації головне завдання полягає в тому, щоб спрямовувати процес змін, а не намагатись його зупинити. Ця стратегія вимагає визначеного напрямку та окреслених цілей – не обов'язково чіткого плану кінцевого успіху, а, скоріше, гнучкого уявлення про те, як можна впоратись з сучасними небезпеками та втілити план, який би в перспективі сприяв глобальній стабільності та одночасно запобігав значному погіршенню ситуації, зокрема, в окремих регіонах світу. Таке бачення має зосереджуватися на цілях, які є досяжними в практичному плані для того, щоб гарантувати, - пріоритети розставлені правильно, а ресурси розміщені доцільно.

На відміну від спокійних часів, які, хоча й досить рідко, спостерігалися в доглобалізаційну епоху, небезпечні часи потребують більш рішучої та енергійної стратегії. Небезпечні часи також вимагають *ефективної* стратегії, бо в конкретній ситуації, як правило, практично не лишається місця для помилкових суджень та хибних рішень. Коли небезпечні часи водночас є складними, то вони, крім того, потребують ще й глибокої та комплексної стратегії. Така стратегія має зосереджуватись на найбільш важливих небезпеках, розуміти їх справжню природу та динаміку, породжену ними. На жаль, наші часи здебільшого демонструють її відсутність.

Напевно, президент Дж.Буш був правий, коли проголосив терористів та сучасних диктаторів ватажками «вісі зла», бо це проголошення надало конкретність його глобальності стратегії. Але в подальшому ця формула трактувалася занадто вузько, а в загальній стратегії США, за деякими оцінками, симптоми були переплутані з глибинними причинами, що спрямувало її в помилкове русло. І, навпаки, якщо цю формулу трактувати занадто широко, то це призведе до розпорошення зусиль на одночасне досягнення багатьох цілей, і, таким чином, втрачається фокус стратегії. Те саме стосується інтелектуальних формул, які можна було б застосувати у сучасному світі: всі вони вразливі до помилкового сприйняття глобалізованого світу і похідних від нього політичних помилок.

Чи справді лідер глобалізації - Сполучені Штати - розуміють основоположну динаміку, яка керує сучасними небезпеками? Безсумнівно, США мають у своєму розпорядженні більше інформації, ніж будь-яка інша держава. Але інформація – це не те саме, що знання чи розуміння. Кількість випадків в останні роки, коли Сполучені Штати були застигнуті зненацька світовими подіями, свідчить про те, що їх знання надто далеке від ідеального. Кілька разів Сполучені Штати були чимало здивовані маневрами Китаю та Росії. Інколи ці держави вдавалися до дій, що суперечили інтересам та політиці США, а іншим разом раптом їхні позиції зближувалися зі Сполученими Штатами. Сказане на рахунок відносин між великими державами ще в більшій мірі стосується ситуації з південною дугою нестабільності на Великому Близькому Сході. Терористичні атаки 11 вересня 2001 року, що з'явилися з боку південної дуги нестабільності, захопили США зненацька, і, частково це сталося через їх власні прорахунки і недоліки уяви та інтелекту. Впродовж періоду з 1990-го по 2003 рр. Сполучені Штати чотири рази були змушені вести регіональні війни в цій зоні: в Кувейті, Косово, Афганістані та Іраку. Всі чотири війни захоплювали США зненацька: за кілька років до їх початку жодна з них не фігурувала у американських планах. Більше того, стратегічні причини цих війн – регіональна агресія в Перській затоці, етнічні конфлікти на Балканах, акт глобального тероризму, що був ініційований з території Афганістану, та необґрунтована превентивна інтервенція в Ірак – не до кінця були зрозумілі, поки не вилились у збройний конфлікт. Якщо говорити конкретніше, то, як показав досвід, ступінь ненависті ісламського фундаменталізму до Сполучених Штатів та демократичної спільноти не потрапляв до поля уваги більшості американських посадовців, доки не став занадто очевидним.

Напевно, постійне здивування є невід'ємною частиною сучасного глобалізованого, досить безладного, хаотичного світу. Але тривале нерозуміння основ того, чому та якими шляхами еволюціонує світ, призводить до постійних проблем у стратегії міжнародної безпеки навіть такої країни як США. Поки Сполучені Штати достатнім чином не досягнуть основи сучасних глобальних тенденцій, вони не зможуть отримати вигоди від майбутніх можливостей і ризикують впасти в занепад. Поки США не почнуть уважно ставитися до сучасних подій, майбутнє буде приносити їх численні нескінченні проблеми: погіршення відносин з Китаєм, Росією чи обома водночас; продовження стратегічного безладу вздовж південної дуги нестабільності, що дасть поштовх для створення нових загроз; поглиблення бідності в регіонах, які ніколи не були свободними і мають так мало надії на прогрес, що регулярно стають епіцентром масових заворушень. В очах песимістів ризик, перед яким опинився новий світовий порядок, полягає в тому, що всі перераховані проблеми можуть метастазувати та перетворити XXI століття на нову Тридцятирічну війну чи навіть гірше.

Оптимісти, навпаки, вважають, що, якщо вдасться владнати чи хоча б взяти під контроль ці проблеми, то поточне сторіччя стане ерою, в якій мир та демократія, економічний прогрес та розбудова всесвітнього суспільства виконають своє призначення.

Сучасна стратегія міжнародної безпеки має вирішувати глобальні проблеми уважно та послідовно, приділяючи належну увагу зваженому балансу у своїй діяльності. Вона не може собі дозволити зосереджуватись на одних проблемах за рахунок інших чи настільки фокусуватися на сучасних проблемах, що забувати про майбутні, що можуть сильно від них відрізнятись. Хоча зараз перемога над тероризмом є життєво необхідною, знищення сучасних осередків тероризму та диктаторських урядів не зможе створити мирний світ, якщо південна дуга нестабільності залишиться киплячим котлом, США вв'яжуться у протистояння з Китаєм чи Росією, а злиденні регіони вибухнуть оскаженим етнічним насиллям та новою диктаторською агресією. Так само не вдасться створити стабільне майбутнє за допомогою самого лише встановлення дружніх відносин між великими державами, сподіваючись на краще в інших місцях світу, якщо інші регіони горітимуть у полум'ї конфліктів та війни. У еру прискореної глобалізації світові проблеми вже не можуть розглядатися як суто геополітичні. Дружні відносини між великими державами сприяють встановленню стабільної структури глобальних відносин безпеки, а знищення загроз може виявитись панацеєю від сучасних проблем. Але дружні відносини між великими державами лише створюють загальний каркас, а не всю будівлю, й усунення загроз без викорінення їх основоположних причин призведе до їх відродження.

З цих причин стратегія міжнародної безпеки має враховувати фундаментальні елементи глобальних проблем і приділяти належну увагу кожному з них. У жодній країні в світі немає нескінченного резервуару силових ресурсів, тому будь-яка держава не може розраховувати на ідеальні результати у досягненні національної безпеки. Але вона може прагнути до задовільного результату, який би усунув загрозу того, що якась з цих проблем залишиться жевріти і згодом перетвориться на полум'я, яке знищить світ навколо себе. І, врешті, політики мають зрозуміти, що небезпеки мають здатності підпитувати і примножувати одна одну.

Відвернення глобальних конфліктів, тяжка робота на благо світу – це основна мета, заради досягнення якої національна стратегія безпеки повинна зосередитись на паралельному і взаємно підсилюючому знешкодженні всіх цих загроз. З цієї причини мають прагнути до більш тісної співпраці демократичні союзники та партнери. В даній ситуації потрібен багатонаціональний підхід, бо самотійно жодна держава не зможе виділити необхідну кількість ресурсів та сконцентрувати всю силу волі, яка б дозволила попередити загрози або вирішити глобальні проблеми на прийнятному рівні.

Стратегія міжнародної безпеки повинна працювати в небезпечному, швидкоплинному світі глобалізації та постійних змін в умовах непередбачуваного майбутнього з кількома варіантами розвитку подій. Загрози сучасного світу не можна ліквідувати за допомогою тих простих формул, що могли бути ефективними під час холодної війни чи ілюзорного затишшя 1990-х. Політичні підходи минулого часто виглядали ефективними лише на папері, а в реальності зазнавали прикрих невдач. Наприклад, американська політика на Близькому Сході повна прикладів провалених цілей і спотвореної політики. Тому треба бачити вірогідне співвідношення між діями та результатами з урахуванням потенційних глобальних наслідків, - як запланованих, так і неочікуваних.

Існує низка причин, з яких глобалізація безпеки є незворотною. По-перше, технологія, включно з вдосконаленням військової техніки, сама по собі є досить потужною рушійною силою глобальних процесів. Транскордонні потоки інформації будуть зростати незалежно від рішень політиків. По-друге, системи міжнародного управління (норми й інститути) більш розвинені зараз, ніж коли-небудь в історії людства. По-третє, незважаючи на драматичність сучасної світової кризи кінця першого десятиліття XXI-го століття, її не можна порівняти з такою кінця 20-х – 30-х рр. XX ст., що врешті призвела до Другої світової війни.

Р. О'Браєн увів в обіг термін "кінець географії", що означає мир, в якому національні закони вже не завжди діють на власній території, де фінансові установи функціонують як глобально інтегровані підприємства, а не як просто багатонаціональні компанії, де фондові ринки відкриті для іноземних портфельних інвесторів, а не обмежені в доступі лише для громадян власних країн. Ще президент Р.Ніксон у своєму посланні Конгресу "Зовнішня політика США в 1970- х" відзначав: "Ми бачимо нові проблеми, які перетинають географічні й ідеологічні кордони й зачіпають все світове співтовариство. Багато цих проблем пов'язані із природою сучасних технологій. Вони відображають стиснення земної кулі й зростаючу взаємозалежність". Друга характеристика нинішньої глобалізації - поширення нових інформаційних технологій. Згідно з визначенням ОЕСР, глобалізація пов'язана з розвитком глобального виробництва й інформаційних мереж. Нова якість глобалізації полягає не тільки в тому, що підвищується рівень взаємозалежності й взаємної вразливості держав. Фактично слабшає внутрішній суверенітет держав по все ширшому спектру політичних напрямків. Глобалізація обмежує поле діяльності урядів окремих країн у можливості суверенного формування своїх суспільств, ізолюваного вирішення проблем, що охоплюють національну територію.

Основи нинішньої глобалізації закладалися відразу після Другої світової війни. Стратегія цього складалася із трьох елементів: забезпечення безпеки, демократизація й економічний розвиток. Були створені відповідні інститути: НАТО, система підтримки

демократичних (некомуністичних) режимів, програми відновлення Німеччини та Японії, ГАТТ, МВФ і Всесвітній банк.

Необхідною передумовою глобалізації була відсутність воєнних дій або гострої внутрішньої боротьби в більшості регіонів світу. Хоча стабільне й безпечне міжнародне середовище часто сприймається як даність, нагадаємо, що воно необхідне для економічного росту. Інша передумова - наявність ринкової економіки. Крім того, глобалізації сприяють зважена податкова й грошова політика, вільне поширення інформації, захист приватної власності й підзвітність (хоча б у деякій, обмеженій мірі) державних структур і великих корпорацій суспільству.

Існують три фактори, що уможливили процеси глобалізації. По-перше, розвиток глобальної капіталістичної системи відбувався у результаті подальшої фрагментації міжнародної політичної системи на держави, що суперничають в пост-біполярному світі.. Розподіл політичної влади між цілим рядом державних акторів дало змогу приватним акторам зі специфічними, не прив'язаними до конкретного місця активами (тобто мобільними в глобальних масштабах) уникнути національних юрисдикцій, зіграти на протиріччях між різними державами та розширити свою присутність поверх кордонів. По-друге, донедавна більшість факторів виробництва були недостатньо мобільні. У двадцятому сторіччі технологічні зміни знизили вартість зв'язку й транспорту, отже втягнули набагато більші сегменти економіки й суспільства до сфери міжнародної взаємодії. По-третє, внутрішньополітичні структури промислово розвинених країн створили сфери приватної діяльності й потім допомогли спроектувати їх на міжнародну арену. Саме ці приватні актори є двигунами глобалізації. Її основною рушійною силою є інформаційна революція. Інша рушійна сила - ринкова конкуренція, що змусила великі корпорації поширити свої операції на нові країни.

Той факт, що в ХХІ ст. дослідники, політики й дипломати перемістили акцент з взаємозалежності учасників міжнародних відносин на тенденції глобалізації світової політики й економіки, був обумовлений зростанням впливу нових факторів у діяльності світового співтовариства, що виявили себе останнім часом. У результаті, за словами С.Стендж, міжнародна політична економія вже не є підрозділом міжнародних відносин. Скоріше, міжнародні відносини можуть стати підрозділом міжнародної політичної економії. Використовуючи економічне визначення глобалізації, слід пам'ятати, що економічна глобалізація є залежною змінною, що перебуває під впливом більш широкого кола факторів. Для її розуміння необхідно враховувати не тільки економічні, але й політичні, соціальні й етичні виміри інформаційної революції й інших факторів глобалізації, що діють у світовій системі.

Інший спосіб визначення глобалізації - комбінація юридичних і організаційних категорій. Р. О'Браєн виділив наступні види діяльності:

- внутрішня діяльність;
- міжнародна діяльність, пов'язана із продажем товарів і послуг, фінансовими потоками, рухом людей через кордони;
- багатонаціональна діяльність, пов'язана з діями більш ніж однієї країни одночасно;
- офшорна діяльність, що проходить поза юрисдикцією конкретних держав;
- глобальна діяльність, що відрізняється міжнародним, багатонаціональним і офшорним ступенем інтеграції й координації. Покупці в цьому випадку одержують дійсно глобальне обслуговування, а виробництво організується майже не беручи до уваги національні кордони. Глобалізація означає поєднання міжнародної, багатонаціональної, офшорної та глобальної діяльності.

У рамках культурології глобалізацію розуміють досить по-різному: як тенденцію до створення якоїсь єдиної світової культури/цивілізації; як зростаючу взаємну співвідносність різних культур, що не породжує нову культуру, а побудована або на пануванні однієї з них, або на їх основі. Розглядаються й більш складні схеми, наприклад, спільність свідомості, що включає в себе вироблені локальними цивілізаціями проєкції глобального світу.

Тим часом у соціологічних дисциплінах вихід до ідеї світового соціуму позначений більш скромно. В них глобалізацію трактують скоріше як багатосторонній процес взаємозв'язку структур, культур і суб'єктів у світовому масштабі (М. Ерчер) або ж як процес, що розмиває географічні кордони соціокультурних нормативів та супроводжується зростаючим усвідомленням цього (М. Уотерс). Зрештою, той же процес визначають як інтенсифікацію суспільних відносин у світовому масштабі, так що події в тих або інших віддалених один від одного місцях виявляються взаємозалежними (Е. Гідденс). Отже, глобалізація представляє собою звуження світу в одне ціле, майже до однієї цятки, з одночасним усвідомленням цього цілого локальними частинами (Р. Робертсон).

Просторовий і просторово-часовий аспект глобалізації знаходить відображення в географічних дисциплінах, зокрема тих, хто розглядає світовий розвиток в історичній динаміці. У франкомовній літературі "мондіалізацію" (еквівалент "глобалізації") розуміють як трансакційний процес, що породжується різними обмінами між різними частинами земної кулі, або як свого роду загальний обмін у масштабах людства.

У теорії міжнародних відносин усе частіше говорять про необхідність аналізувати не тільки транс- і кроснаціональні феномени, але й світовий соціум. В ній поняття "глобалізація" тісно пов'язане з концепціями взаємозалежності учасників міжнародних відносин, які активно обговорювалися ще в останні десятиліття минулого століття. У цьому

ж ряді представлені уявлення про світове або глобальне громадянське суспільство. На думку Х.Булла, глобалізація - це поширення європейської системи держав по всьому світу та її трансформація в систему держав глобального виміру.

Конференція ООН по розвитку визначає глобалізацію як появу допоміжних організацій, місією яких є керування розгалуженою мережею дій і трансакцій. Визначення глобалізації як довгострокового процесу припускає перехід до глобального стану світу, за якого взаємозалежні мережі діють поверх традиційних міждержавних кордонів. Цей новий глобальний устрій також невіддільний від глобального управління, а світове співтовариство повинне взяти на себе "велику колективну відповідальність у широкому спектрі галузей, включаючи безпеку". Такий підхід підкреслює існуючий "дефіцит управління", або невідповідність між існуючими нормами та механізмами їх впровадження. Нарешті, подібний глобальний устрій створює деяку єдність людського духу, що виражається в загальній сукупності основних норм.

Політична глобалізація означає, що політичні події (конфлікти, політична боротьба, вибори й т.п.) у тій або іншій країні, які згідно з уявленням, що панували раніше, були винятково їхньою внутрішньою справою й не допускали втручання ззовні, можуть набувати глобального значення й зачіпати інтереси інших держав. Політична глобалізація вимагає прийнятної форми подолання принципу невтручання й буде супроводжуватися впровадженням у світову практику нових механізмів забезпечення миру - миротворчих операцій або міжнародних санкцій проти "поганих" режимів.

За словами А.Панаріна, "глобалізацію можна визначити як процес ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних і державно-політичних бар'єрів (що колись ізолювали народи один від другого й у той же час оберігали від невпорядкованих зовнішніх впливів), а також становлення нової, непротекціоністської системи міжнародної взаємодії й взаємозалежності». Він вважає, що світ є глобальним у сенсі "об'єктивної взаємозалежності народів; він є менш глобальним у змісті суб'єктивної політичної готовності вирішувати глобальні світові або регіональні проблеми на основі сумлінної партнерської кооперації». Світ є глобальним у розумінні нарощування єдиних, наскрізних транснаціональних вимірів і просторів; але треба взяти до уваги той факт, що перевагами такої глобальності користуються одні (найбільш розвинені країни-лідери), а витрати несуть інші, що представляють так званий «залежний» розвиток або розвиток «навздогін».

Політику слід визнати одним з інтегруючих факторів, що пов'язує долі народів й готує єдину історичну перспективу людства. Якщо політика є виробництвом влади, то глобальна політика є драма, пов'язана з виробництвом, розподілом і перерозподілом влади у світовому масштабі. Отже, у глобалізованому світі йдеться вже не про обмежену тими чи іншими

національними рамками, а воістину нероздільну, загальну владу. Звичайно, на сьогодні вона відсутня та немає достатніх ознак її близької появи для забезпечення міжнародної безпеки.

Глобалізація призводить до появи нових форм управління - безособових дій ринку або приватних "вільних від суверенітету акторів" (ТНК, транснаціональні співтовариства й міжнародні організації). Хоча глобалізація поки не означає остаточного занепаду сучасної держави (про яку кажуть, що вона виявилася замалою для вирішення глобальних проблем, але водночас - завеликою для того, щоб розв'язувати проблеми на мікрорівні – окремої особи або групи), багато аналітиків дійшли висновку, що розподіл владних повноважень у рамках міжнародної системи стає більш розмитим. У сучасних умовах держава вже не завжди є єдиною одиницею аналізу, хоча таке траплялося й в минулому. Винятковість ролі держави була теоретичною моделлю, що ґрунтувалася на вестфальській інтерпретації міжнародних відносин.

Поряд зі зниженням здатності політичних лідерів контролювати події в власних країнах, глобалізація також зменшує їх готовність приймати на себе відповідальність. Хоча держави й залишаються суверенними, їх керівники змушені делегувати частину своїх повноважень "наверх" - міжнародним інститутам, через необхідність у нових правилах для управління глобальними трансакціями й боротьби із глобальними загрозами. Владні повноваження зміщуються також і "вниз" - місцевим групам і приватним особам, які, використовуючи нові інформаційні технології, здобувають інформацію й самі стають її виробниками. Влада надходить й до неурядових структур, коло яких досить широке - від корпорацій до екологічних організацій. В середині самих країн звичайною нормою стає плюралізм. Групи тиску однієї країни можуть співробітничати з подібними групами в інших країнах. У силу цього головними політичними акторами стають глобальні політичні мережі, що представляють собою альянси урядових агентств, міжнародних організацій, корпорацій, неурядових організацій та інших суспільних груп. Інформаційна технологія дозволяє цим мережам рости й здійснювати вплив, який є непропорційно великий в порівнянні з їхніми розмірами.

Нова система владних відносин характеризується плюралізмом джерел влади. Державна нація є лише одним з таких джерел. Вона вже не контролює геть усе на власній території, частіше ставиться під сумнів і її монополія на легітимне насильство. Однак це ще не є підставою для висновку про те, що держава та її суверенітет уже повністю втратили або ж втратять у найближчому майбутньому своє значення.

Важливою тенденцією у світовій політиці, що з'явилася на рубежі двадцятого й двадцять першого століть, що і є відображенням змін природи суверенітету в епоху глобалізації, є приватизація державних функцій, пов'язаних з використанням військової сили.

Хоча про цю тенденцію стали активно говорити лише з кінця 1990-х років, вона не є зовсім новою. Досить лише згадати про роль фінансових установ, торговельних фірм і найманців у визначенні результатів воєн і створенні держав, щоб зрозуміти, що транснаціональні актори мали велике значення у використанні організованого насильства досить давно. Протягом історії людства учасниками бойових дій часто були приватні об'єднання, що воювали для здобування прибутку й не були лояльними до жодного уряду. При цьому невеликі професійні армії, що використовували найманців, перемагали у війнах.

З розвитком приватної військової індустрії від початку двадцять першого століття спостерігається поступове послаблення державної монополії на насильство. Для багатьох колишніх колоній суверенітет був юридичною фікцією. Викликана логікою холодної війни масована військова допомога дозволяла цим державам виживати навіть за відсутності внутрішньої легітимності. Із закінченням холодної війни й припиненням військової допомоги багато з цих держав виявилися нездатні (у силу відсутності легітимності й ресурсів) протистояти викликам своїй владі й звернулися до послуг приватних підрядників.

Існує два джерела приватної індустрії безпеки. По-перше, поява приватних служб безпеки є результатом приватизації суспільної та економічної діяльності, що здійснювався раніше державами. Кінець холодної війни призвів до великомасштабної демобілізації збройних сил, кількість їх персоналу скоротилася на декілька мільйонів. Чим менші збройні сили, тим менші шанси кар'єрного росту, що є додатковим чинником для звільнення. При цьому багато колишніх військових продовжують використовувати навички, отримані на службі. По-друге, наймання солдатів або іншого персоналу, пов'язаного з безпекою, є економічною трансакцією. Умови, що впливають на попит та пропозицію, є основою для будь-якого аналізу наймання й використання їх для забезпечення безпеки. До середини 1980-х років відбулися зміни на ринку. Персональний склад, що мав досвід колоніальної служби або війни у В'єтнамі, досяг граничного віку.

Збіг у часі трьох подій - (1) закінчення холодної війни (і зміни на ринку безпеки), (2) трансформація природи війни, (3) зростання нетерпимості до людських втрат у провідних розвинених країнах – глобалізаторах, - створив потребу в приватній військовій індустрії, що є відображенням стратегічного зміненого глобального середовища на початку двадцять першого століття.

В 1990-х роках армії світу скоротилися на більш ніж 6 млн. осіб. У результаті величезна кількість професіоналів виявилися без роботи. Іноді в приватний сектор переходили цілі військові частини. Так, наприклад, було у випадку Південноафриканського 32-го розвідувального батальйону або радянської групи "Альфа", які, зберігши свою структуру, просто сформували свої власні приватні компанії.

У той же час здатність багатьох держав адекватно відповідати на сучасні загрози зменшилася. Низка країн, позбавлених в після закінчення холодної війни підтримки з боку наддержав, стали практично некерованими. Беручи до уваги слабкість місцевих збройних сил і поліції, апарат безпеки цих держав практично був відсутній. Практичний параліч державних структур означав, що сторонні сили стали в усе більшій мірі виконувати функції, зазвичай зарезервованих за державою. Однією з них було забезпечення безпеки.

В сфері конфліктів малої інтенсивності основні військові інструменти не тільки диверсифікувалися, але й стали доступні широкому колу акторів. Мотивації чисельних конфліктів у світі пов'язані із криміналітетом або тією чи іншою мірою з отриманням прибутку. У сучасних умовах перемога може бути досягнута порівняно невеликою кількістю персоналу на полі бою. Відповідно до концепції революції у військовій справі, природа професійного солдата й характер ведення високо інтенсивних бойових дій змінюється. Потреби високотехнологічної війни виявили нестачу фахівців зі спеціальною підготовкою, яких можна знайти в приватному секторі. Зростаюче значення домінування в інформаційній сфері також вимагає більшого залучення в бойові дії цивільних (приватних) фахівців. Розпорошення сили й знань, що є наслідком інформаційної революції, а також зниження вимог до легітимності збройних сил ведуть до так званої приватизації в області безпеки. У Сполучених Штатах, наприклад, багато функцій, які раніше виконувалися військовими, віддано приватними субпідрядниками. До таких функцій відносяться не тільки адміністрування, але й планування, аналіз, військові симуляції, навчання й бойова підготовка. У найближчі роки інші країни, ймовірно, будуть слідувати прикладу США.

Оскільки США й інші розвинені країни прагнуть уникнути втрат життів своїх військових під час бойових дій, прагнення до інтервенціонізму пішло на спад. Тому багато конфліктів не одержують достатньої уваги. В інших випадках втручання розвивається прискореними темпами й без достатньої підготовки. Небажання вдаватися до інтервенції значно зросло після подій у Сомалі. Геноцид у Руанді був доказом цієї тенденції. Приватні компанії стверджують, що можуть заповнити цю нішу. Вони здатні бути розміщені на театрі воєнних дій набагато швидше, ніж звичайні збройні сили.

Втрати серед персоналу приватних військових компаній отримують набагато менше уваги, ніж втрати в арміях. Наприклад, втрати DynCorp (фірма з 17500 службовців, 550 офісів по всьому світу, щорічний прибуток в 1,3 млрд.дол.) у Колумбії одержали набагато менше уваги, ніж смерть п'яти американських військовослужбовців, що загинули в авіакатастрофі в тій же країні в 1999 році.

Зростанню участі військових компаній сприяла дерегуляція фінансів і прямих іноземних інвестицій, що зробило можливим створення спільних підприємств. Інше джерело

приватизації безпеки пов'язане із ситуаціями, коли великі компанії не вірять у здатність держави захистити їхні інтереси, отже прагнуть формувати власні приватні армії. Найбільш важливою є сучасна корпоративна форма приватних військових компаній. Вони ієрархічно організовані в інкорпоровані й зареєстровані підприємства, що відкрито конкурують на міжнародному ринку, пов'язані із зовнішніми фінансовими холдингами, рекрутують співробітників ефективніше, ніж їхні попередники й надають широкий спектр військових послуг своїм клієнтам. Слід зазначити - такі компанії найчастіше прагнуть відмовити в послугах клієнтам, що зазнають осуду міжнародного співтовариства, оскільки це може негативно вплинути на їхню довгострокову роботу. У цьому полягає їхня відмінність від індивідуальних найманців. Законодавство може суттєво впливати на поведінку приватних військових компаній.

Корпоративна форма дає приватним військовим компаніям певні переваги в плані ефективності. Як приватні підприємства вони пов'язані за допомогою складних фінансових механізмів з іншими фірмами у межах власної галузі та поза неї. Найбільш активні фірми, такі як MPRI, Armorgroup і Vinell, є відділеннями більших корпорацій, зареєстрованих на біржах. Для орієнтованих на військовий сектор корпорацій, таких як Dyncoгr або TRW, додавання до списку інших пропозицій військових послуг допомагає зберігати прибутковість у часи зменшення державних замовлень.

Багато приватних військових компаній діють як віртуальні, подібно Інтернет - фірмам, що обмежують свої витрати на основні фонди, не мають постійних збройних сил, а підбирають відповідний персонал і субпідрядників для кожного контракту.

Д.Брукс проводить відмінність між приватними службами безпеки й військовими компаніями. Приватна служба безпеки - компанія, що надає пасивну безпеку в конфліктному оточенні, найчастіше теж приватним компаніям. Приватна військова компанія надає більш активні послуги, такі як військове навчання, воєнні операції. Найчастіше такі послуги надаються державам. Компанії, що спеціалізуються на розмінуванні й тиловому забезпеченні, хоча й використовують тих же фахівців, як й інші військові компанії й служби безпеки, мають більш вузьку спеціалізацію. Компанії по розмінуванню звичайно розглядаються як гуманітарні підприємства. Більшість своїх контрактів вони одержують від НУО, держав і міжнародних організацій, наприклад, ООН.

Приватні військові компанії асоціюються з діяльністю, що має військові (і політичні) наслідки, у той час як приватні служби безпеки займаються захистом людей і власності. Досі приватні військові компанії й служби безпеки використовувалися міжнародними миротворчими структурами тільки для постачальницьких функцій і забезпечення безпеки.

Тенденція зростання приватних служби безпеки й приватних військових компаній спостерігається як у країнах центру, так і в країнах периферії. Згідно з оцінками, щорічний обсяг послуг, який надається цими компаніями становить до 200 млрд.дол.

Такі компанії, як Watchguard International (Великобританія) або Vinnell Corporation (США) одержали контракти на підготовку військових на Близькому Сході ще двадцять п'ять років тому. Перед ліквідацією Executive Outcomes як корпорації в грудні 1998 року, відзначалося, що компанія контролювала одну з найбільш ефективних приватних армій у світі. Її операції в Центральній Африці показали: що компактні дисципліновані сили можуть мати величезний вплив у ситуаціях, коли уряди наражаються на виклики з боку повстанців, які можуть мати сучасну зброю, але їм бракує професійних навичок, дисципліни й організації.

У Саудівській Аравії військові поклалися на низку фірм для надання всіляких послуг - від використання систем ППО до навчання сухопутних сил, ВМФ і ВПС. Навіть Конго свого часу використовувало закордонну корпорацію (ізраїльську фірму Levadan) для навчання й підтримки своїх збройних сил. Приватні військові фірми впливали на результат декілька конфліктів. Зокрема вони були визначальними діючими силами у війнах в Анголі, Хорватії, Ефіопії-Еретрії й Сьєрра-Леоне.

Загальна кількість приватних військових фірм становить кілька сотень. Їхня ринкова капіталізація варіюється від сотень тисяч до 20 млрд. дол. Відбувається досить стрімка концентрація індустрії. Цю тенденцію ілюстрували злиття лондонської Defense System Limited і американської Armor Holdings, а також покупка фірми MPRI компанією L-3. Придбавши двадцять двадцять фірм за три роки, Armor Holdings увійшла до числа 100 найбільших швидко зростаючих фірм за рейтингом журналу Fortune. Діяльність сучасних приватних військових компаній викликає безліч питань і дискусій. По-перше, основний докір приватним службам безпеки полягає в тому, що, керуючись прагненням до отримання прибутку, вони не завжди дотримуються встановлених правил ведення бойових дій. Зокрема, Sandline запропонувала зовнішнє незалежне регулювання питань, пов'язаних з дотриманням приватними службами прав цивільних осіб. Зусилля по законодавчому регулюванню мали практичні наслідки. Причиною закриття Executive Outcomes у січні 1999 року було прийняття законів проти найманства в Південній Африці.

Поступово приходять усвідомлення рамок використання приватних військових компаній. Хоча, як заявив Е.Болестерос, приватні військові компанії не попадають під визначення найманства, широко розповсюджене упередження проти приватних військових компаній веде до того, що їх потенціал для операцій по підтримці й встановленню миру, а також для гуманітарних операцій використовується в дуже обмежених масштабах.

В системі ООН агентства, що використовують приватні служби безпеки, включають в себе ЮНІСЕФ, Програму розвитку ООН, Світову продовольчу програму, Місію ООН по верифікації в Анголі, Операцію ООН у Мозамбіку. Операції такої НПО, як World Vision, у Сьєрра-Леоне захищалися фірмою Lifeguard. DSL надавала охорону персоналу й інфраструктурі ООН у Кіншасі (Демократична республіка Конго). Альтернативою використанню приватних військових компаній у миротворчих операціях ООН могло б стати створення постійних сил ООН. Ця ідея має чимало прихильників, які вважають, що це єдиний спосіб зробити ООН здатною швидко реагувати на кризи. Однак проти цієї ідеї виступають такі країни як США або Росія, тому що розглядають створення таких сил, як небажаний для них крок у напрямку до світового уряду.

Існують різні підходи до того, якої форми може набути процес глобалізації. Згідно з першим з них, нове світове співтовариство розглядається у вигляді збільшеної моделі національної держави. Його прихильники висувують ідею світового уряду. Однак такому інституту не вистачатиме легітимності. Мабуть, більшість теоретиків міжнародних відносин погодилися б з передчасністю ідеї створення світового уряду. Тому найближчим часом світова система навряд чи буде мати центральний інститут, що забезпечуватиме підпорядкування окремих акторів існуючим нормам. У цьому сенсі основною характеристикою міжнародних відносин, як і раніше, є анархія.

Другий підхід розглядає реформовану ООН у якості головної діючої особи в управлінні процесом глобалізації. Однак цей підхід не приділяє досить уваги ролі приватним акторам.

Представники третього підходу головними діючими особами процесу глобалізації вважають лідера - США, – що одноосібно, або разом з союзниками вирішують глобальні проблеми на власний розсуд.

Четверта група вважає за необхідне так зване кооперативне глобальне управління.

Схильність до тієї або іншої форми процесу глобалізації знаходить відображення у політиці в галузі безпеки провідних держав та у розвитку нових концепцій безпеки. При цьому слід враховувати, що основне ядро ринкових демократій, країн центру, користуючись наслідками глобалізації, стає більш інтегрованим. У той же час менш розвинені країни в результаті глобалізації можуть дезінтегруватися й не мати жодних стимулів для того, щоб дотримуватися міжнародних норм. Разом із протизаконними транснаціональними організаціями такі держави можуть приєднатися до вже існуючих країн (так званих країн-паріїв), що нехтують загальноприйнятими нормами. Володіння такими державами зброєю масового знищення містить у собі кілька загроз. Одна з них полягає в тому, що вони використовують ці озброєння для тиску на сусідів. Інша - в тому, що вони можуть здійснити зовнішню інтервенцію проти них або підірвати міжнародну стабільність в цілому.

Нова якість глобалізації полягає не тільки в тому, що підвищується рівень взаємозалежності й взаємної вразливості держав. Фактично слабшає внутрішній суверенітет держав з широкого спектру політичних питань. Глобалізація обмежує здатність урядів окремих країн суверенно впливати на їхні суспільства і самостійно вирішувати проблеми на національній території. У результаті виникає нова глобальна система політичних відносин, що складається з безлічі взаємозалежних підсистем. При цьому взаємозалежна глобальна система впливає на складові її підсистем. Основним є те, що місцеві конфлікти, навіть якщо не виходять на рівень цієї глобальної системи, розвиваються під її впливом. При цьому в найближчому майбутньому важко очікувати встановлення глобального стабільного порядку на тривалий період. Можливо, для вирішення нових проблем виникнуть нові глобальні організації. Але поки що більш практичним є зміна функцій вже існуючих, щоб надати їм здатності відповідати на нові виклики безпеці. Але водночас вони мають не втрачати можливості попереджувати активацію традиційних викликів, підтримувати глобальну стабільність, не допустити великої війни між провідними державами світу.

Глобальна система розмиває старі межі між зовнішньою та внутрішньою політикою, а також між економічною й національною безпекою. Події в одній сфері неодмінно мають наслідки в іншій. Зовнішньополітична стратегія в умовах глобалізації повинна ґрунтуватися на міждисциплінарному аналізі, що враховує всі аспекти глобалізації, включаючи торговельні, фінансові, технологічні, військові, політичні, соціальні, культурні, релігійні, психологічні, історичні.

Глобалізація не обмежується лише світовим рівнем. Вона призводить до регіональної інтеграції, створює новий контекст для застосування національної сили. Комбінація нових технологій, міжнародних інститутів, органів місцевого самоврядування й недержавних акторів послаблює монополію національних держав на здійснення владних повноважень і створює нові форми управління. Змінюється здатність держав забезпечувати власну безпеку.

Нарешті, глобалізація діє й на індивідуальному рівні. Окремі дисиденти можуть привертати увагу глобальної аудиторії. Глобалізація приводить до відчуження індивідів у суспільстві один від одного й від визнаних авторитетів. Крім того, вона дозволяє громадянам взаємодіяти зовсім в інший спосіб, у тому числі й по проблемах, пов'язаних з безпекою.

Безпека можлива лише в умовах сталого розвитку, за якого задоволення нинішніх потреб людства не приноситься в жертву здатності до цього майбутніх поколінь. Для досягнення цієї мети необхідно міжнародне співробітництво. У той же час багато важливих питань сталого розвитку можуть розглядатися не тільки з глобальної, але й з локальної точки зору. Вони вимагають децентралізованого співробітництва й дій на місцях, що підтримуються

одночасно урядами і громадянським суспільством. Для досягнення цих цілей необхідно одночасно задіяти місцеві, національні й міжнародні ресурси й інститути.

Ідеологія сталого розвитку (sustainable development) приваблива за цілями і як ідеал, але недостатньо визначена за шляхами і засобами досягнення поставлених цілей. Вона є відповіддю світового співтовариства на безперечний факт різкого й глибокого дестабілізуючого впливу людини на природно-фізичний комплекс. Разом з тим, вже зараз очевидно, що повернення до колишнього екологічного балансу неможливе, а встановлення нового потребує в якості умови й передумови корінних змін не тільки в технологіях, але й у способі життя, соціальних очікуваннях, у всій структурі суспільства й світу.

Згідно з досі поширеною теорією політичного реалізму, єдиними міжнародними акторами визнавалися держави, а безпека вивчалась в контексті загроз, використання та контролю військової сили. При такому підході власне безпека не була окремим поняттям, умовою, статусом, а швидше результатом дії факторів та рішень, які можуть привести до певної ситуації. Дослідження фокусувались на визначенні потреби у вивченні безпеки, розуміючи її, насамперед, як політичну мету. На першому етапі сучасних досліджень безпеки (період від закінчення Другої світової війни – до 1970-х рр.), предметом майже виключно була військова сфера, рівновага ядерної зброї та розбіжності між Радянським Союзом та Сполученими Штатами. Протягом другого етапу досліджень, після війни у В'єтнамі (1970-ті – 1980-ті рр.), безпека вже не пов'язувалася тільки з державою та її військовими можливостями, а включила до себе врахування факторів, пов'язаних з політичними об'єднаннями, їх економікою, внутрішньою політикою, стратегічними ресурсами (нафта, газ, вода та ін.) й населенням. Після холодної війни, відповідні підходи змінилися, і поняття безпеки розширилось та поглибилось. Виникла потреба в осмисленні безпеки після краху двополюсного світу. За новими підходами ЄС, НАТО та інші міжнародні суб'єкти відігравали важливішу роль, як і інші актори, недержавні та підпорядковані державі. У.Бек та Н. Луман ввели поняття суспільства ризику, в якому він є системним елементом керування загрозами та небезпеками, що з'явилися у контексті модернізації суспільства. Найбільш значною зміною у вивченні безпеки стало введення фактору суспільства у дослідженнях Баррі Бузана, Оле Вівера та їх копенгагенської школи (яку також називають європейською школою безпеки). Даний елемент пов'язаний із концепціями слабкої та сильної держави, а також введенням п'яти аспектів безпеки – військового, політичного, економічного, соціетального (аспекту суспільства) та екологічного. Джерелом таких ідей стали дослідження Британської школи міжнародних відносин, яка розвинула концепцію «міжнародного суспільства» в епоху глобалізації із відповідальністю держав за його розвиток та майбутнє.

Безпека суспільства – поняття, зміст проблеми.

«Безпека суспільства» (societal security) - загальний термін для визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці. Поняття «безпеки суспільства» сформувався внаслідок усвідомлення феноменів ідентичності та згуртованості суспільства як джерел нестабільності або стабільності. Найбільш впливовою ідеєю концептуального розширення досліджень безпеки у 1990-х роках Копенгагенської школи стало поняття безпеки суспільства. Концепція фактично зводиться до невійськових загроз та невійськових рішень, коли суб'єктом є не держава (національна безпека), чи індивідууми (особиста безпека та захищеність), а суспільство. Копенгагенська школа долучилась до розвитку поняття безпеки, виділивши відповідні дисципліни (вивчення безпеки, стратегічні дослідження, міжнародні відносини, аналіз конфлікту). Завдяки цьому з'явилась змога досліджувати вбивство людей за політичними мотивами їх власним урядом чи іншими сегментами суспільства та можливість обґрунтування загибелі осіб внаслідок соціального будівництва, незважаючи на те, наскільки абстрактними та суб'єктивними вони можуть бути. Безпека суспільства стосується спроможності суспільства продовжувати існування в його існуючому стані за мінливих умов, викликаних глобалізацією та гіпотетичних чи реальних загроз. Для такої безпеки існує загроза, коли суспільства вбачають небезпеку для ідентичності. Безпека суспільства – це новий вимір, який піддається подальшому аналізу. Він покликаний заповнити відстань між безпекою держави та захищеністю людей. Термін «безпека суспільства» вперше вжив Б. Бузан у книзі «Люди, держави та страх» (1991).

Безпека суспільства була тільки одним із п'яти секторів у його 5-вимірному підході до теорії безпеки, поряд із військовою, політичною, економічною та екологічною безпекою. Проте в даному дослідженні всі виміри Бузана, включно із виміром суспільства, були віднесені до секторів державної безпеки. Суспільство, наприклад, було тільки одним сектором, в якому могла відчуватись загроза для держави. В книзі «Ідентичність, міграція та новий план безпеки у Європі» Оле Вівер стверджує, що попередній 5-вимірний підхід Бузана став непереконливим у сучасному контексті безпеки суспільства. Відповідно, він запропонував оновлену концепцію теорії Бузана, тобто переосмислення не власне 5-ьох секторів державної безпеки, а двох аспектів - держави та безпеки суспільства.

Безпека суспільства залишається сектором державної безпеки, але вона також є об'єктом безпеки із власними правами. В той час як державна безпека визначається загрозами для суверенітету (якщо держава втрачає суверенітет, вона не зможе існувати як держава), безпека суспільства стосується тільки загроз для ідентичності суспільства (якщо суспільство втрачає ідентичність, воно не виживе як суспільство). Тому, хоча держава все ще

є об'єктом для військового, політичного, економічного, соціального (сектору суспільства) та екологічного секторів, «суспільство» також постає об'єктом соціального сектору.

За визначенням, суспільства – це групи, об'єднані почуттям колективної ідентичності. Фактично вони виникають, коли вживається термін «ми». У вивченні аспектів безпеки, суспільства відрізняються від інших структур (тобто держав, міжнародних організацій) та від індивідуумів. Вони можуть діяти та взаємодіяти в міжнародній системі як одиниці, вони мають історію або спільне минуле, і у них є й спільне майбутнє. В даному контексті, суспільства можуть співпадати з національними державами, проте не завжди. Недоцільно зводити суспільства до єдиного елемента визначення групової ідентичності: етнічного походження, релігії, статі, віку, тощо. Тому безпека суспільства розуміється як загалом збереження та підтвердження його ідентичності, згуртованості членів. Історичний досвід свідчить, що найбільш поширені елементи для підтримки існування - це етнічно-культурні та релігійні ідентичності. Низка факторів можуть їй загрожувати - від пригнічення самовираження до зовнішнього втручання чи неспроможності відтворити себе впродовж поколінь. Ієрархія загроз виглядає наступним чином: ідентичність, згуртованість, права меншин, демографічні зміни, екстремізм, сепаратизм, культурна ідентичність, регіоналізм, релігійна ідентичність, історичне минуле, бідність, мова, міграція, сім'я. Простіше кажучи, безпека суспільства стосується сприйняття загроз та реакції суспільства на реальні чи уявні загрози власній ідентичності та згуртованості. Обидва типи загроз можуть бути справжніми чи тільки уявними, але якщо вони провокують реакцію чи контрреакцію, то є частиною діючих детермінант при аналізі безпеки суспільства. Детермінанти безпеки суспільства також можуть бути внутрішніми (внутрішні фактори суспільства) або зовнішніми (двосторонні, багатонаціональні, глобальні чи регіональні фактори). Отже, етнічні конфлікти всередині держав, порушення прав меншин, є загрозами безпеці суспільства, а також загрозами для держави. Питання імміграції, яка інтенсифікувалася в епоху глобалізації, у багатьох західноєвропейських країнах вже в 1990-х роках розглядалося як потенційна загроза безпеці суспільства. Процеси глобалізації, що підривають традиційні цінності та звичаї, також можуть нести загрозу суспільству. Водночас радикальний регіоналізм та сепаратизм є загрозами безпеці суспільства, особливо його згуртованості. Антизахідний антиглобалістський націоналізм та релігійний екстремізм є також загрозами. Загрозами безпеці суспільства вважаються також загрози індивідуальному існуванню. З іншого боку, такі питання як, наприклад, відмова від власної грошової одиниці на користь монетарного союзу із сусідніми країнами, не розглядаються як загрози безпеці суспільства, оскільки вони, як правило, не загрожують способу життя індивідуумів у суспільстві та державі.

Вертикальна міждержавна конкуренція походить від інтеграції до ширшого культурного співтовариства або розпаду на менші культурні союзи. Даний процес можна спостерігати у поточній експансії Європейського Союзу на ряд суспільств, які заявляють про своє побоювання бути інтегрованими до ширшої європейської ідентичності. Деякі з таких суспільств відреагували шляхом відмови від запровадження європейської валюти та опором передачі повноважень європейським інституціям.

Джерелом незахищеності суспільства, що привернуло найбільше уваги, стала міграція, яка загрожує ідентичності суспільства, створюючи зміни у його складі. Значний притік мігрантів різного походження може з часом привести до того, що їхня культура стане домінуючою. Останнім аргументом є твердження Б.Бузана, що депопуляція може стати ще одним джерелом небезпеки для суспільств, чи то через конфлікти або етнічні чистки, чи через хвороби та/або спад природного приросту населення. Копенгагенська школа застосувала концепцію безпеки суспільства (соціетальної безпеки) для пояснення негативної реакції європейських суспільств на міграційну політику держави та на розширення й поглиблення інтеграції ЄС. Проблемою в таких випадках є те, що “суспільства” віддзеркалюють власні держави, таким чином нерідко стираючи різницю між соціетальними та державними акторами. Застосування концепції “безпеки суспільства” або “соціетальної безпеки” надає аналітичні інструменти для оцінки процесів, які можуть перетворитись у загрозу та потенційно створити насильницький конфлікт. Використання концепції “безпеки суспільства” дозволяє пояснити, яким чином міграція, телебачення та радіо, результати виборів та мова навчання можуть призводити до серйозних конфліктів між суспільствами або між державою та суспільством.

Згідно з підходами Вівера, у міжнародній системі безпека суспільства стосується його здатності продовжувати своє існування за умов глобалізації та потенційних чи актуальних загроз. Більш детально це стосується стабільності, з прийнятними умовами для еволюції, або традиційних схем мови, культури, зв'язку, релігійної та національної ідентичності та звичаїв. Зважаючи на сучасну міжнародну ситуацію та занепокоєння глобальною безпекою, безпека суспільства має включати елементи довгострокової взаємної довіри, передбачуваності та спільних інтересів, а також адекватні інструменти державної політики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим викликана необхідність оновлення теорії безпеки?
2. Які існують розуміння терміну «глобалізація»?
3. Які фактори уможливили процеси глобалізації?

4. В чому полягає роль приватних військових компаній та охоронних фірм?
5. Які існують підходи щодо форм глобалізації?
6. Яким чином глобалізація впливає на міжнародну безпеку?
7. Визначте визначальне поняття безпеки?
8. Які існують аспекти безпеки?
9. Що таке приватизація безпеки?
10. В чому сутність загроз безпеці суспільства?

1.2 ПОНЯТТЯ «РЕЖИМУ» БЕЗПЕКИ

У загальному вигляді міжнародні режими є наслідком прагнення країн до прогнозованості та отримання довгострокової вигоди у взаєминах між собою. Саме це підштовхує держави до створення мережі формальних і неформальних міжнародних режимів, що регулюють взаємодію у тих сферах, де їхні інтереси збігаються або не суперечать одне одному. В епоху глобалізації міжнародні режими можуть виступати як самостійні фактори міжнародних відносин, загальні принципи, норми, правила та процедури прийняття рішень.

В сучасному світі все більше значення набувають економічні та інформаційні аспекти забезпечення безпеки. Економічні кризи в умовах глобалізації світового господарства в лічені години дестабілізують економіку. Можливі наслідки негараздів в функціонуванні інформаційних мереж – катастрофічні, оскільки інформація набула якостей невід'ємного вирішального економічного, політичного та соціального чинника.

Сьогодні лише йдеться про необхідність перегляду засад міжнародної безпеки відповідно до вимог глобалізованого світу. Нова система безпеки має визначатися не тільки відсутністю війн та збройних конфліктів, збереженням будь-яких статус-кво, не підтримкою військово-стратегічного паритету, а спроможністю світового співтовариства в цілому передбачати та своєчасно відповідати на виклики часу.

З позицій традиційного військово-політичного розуміння категорії безпеки варто виокремити три основні моделі режимів безпеки будь-якого регіону сучасного світу: режим загальної безпеки, режим колективної безпеки, режим безпеки на засадах співробітництва.

Міжнародний режим загальної безпеки обумовлює добровільну взаємну відмову від конфронтації. Основними принципами цього режиму є : відмова від використання військової сили як засобу врегулювання міжнародних суперечок та використання її виключно з метою самооборони; відмова від традиційної стратегії досягнення військових переваг над іншими державами; визнання того, що безпека держави не повинна залежати від рівня її військової потуги; визнання скорочення збройних сил та озброєнь базовою засадою загальної безпеки.

Концепція загальної безпеки затвердилася за умов розуміння безперспективності уявлень доглобалізаційної епохи про роль і місце збройних сил в міжнародних відносинах, зокрема в зв'язку з усвідомленням відсутності сенсу у використанні ядерної зброї.

Під колективною безпекою розуміється такий порядок міждержавного співробітництва, за якого будь який акт агресії проти будь-кого з учасників подібної системи вважається агресією проти усіх інших її учасників. Колективна безпека спрямована не тільки проти держав, що не беруть участі в ній, але і проти учасників, які порушують свої зобов'язання і здійснюють агресивні акти. Особливості системи колективної безпеки:

універсальність, що передбачає вимоги необхідних дій з боку кожного члена системи; автоматизм здійснення санкцій у разі необхідності; відсутність протиріч щодо розуміння агресії та необхідності реагувати на виклики.

Аргументи прихильників колективної безпеки: 1. Колективна безпека підвищує вірогідність того, що агресор зіштовхнеться з коаліцією держав, що мають переважуючу силу. Порівняно з цим без колективної безпеки агресори могли б очікувати у найгіршому випадку, приблизно рівне протистояння. 2. Колективна безпека створює організації, що самі по собі сприятимуть створенню сприятливих для збереження миру умов шляхом надання інформації, корисної для скорочення занепокоєності стосовно експансіоністських намірів інших держав, а також появі міжнародних форумів з обміну ідеями та зміцнення спільних цінностей. 3. Колективна безпека сприяє регламентуванню дилеми безпеки. Держави потребують меншого наступального потенціалу в зв'язку з тим, що всі учасники колективної безпеки роблять свій наступальний внесок у перемогу над агресором. Транспарентність, що надається організаціями колективної безпеки, допомагає скорочувати непевність стосовно потенціалу окремих держав, тим самим зменшується невірне тлумачення намірів та відпадає необхідність у попереджувальних заходах з превентивного нарощування сили.

Перша проблема – всі члени колективної безпеки мають розглядати агресію як головну загрозу, порівняно з якою всі інші загрози та цінності відходять на другий план. Але на практиці держави переслідують власні егоїстичні інтереси і не поспішають підпорядковувати їх колективним інтересам. Друга проблема – у вирішальні моменти історії, перед обличчям реальної загрози всі учасники системи колективної безпеки мають об'єднатися для боротьби з агресором – реалії ж свідчать про їхню схильність підтримати ту чи іншу сторону конфлікту. Саме з цієї причини виникає третя проблема, коли країни дуже рідко доходять згоди щодо визначення справжнього «агресора», що є обов'язковою умовою при здійсненні колективних санкцій. Ні Ліга Націй, ні ООН не спромоглися розробити прийнятне визначення агресії згідно з міжнародним правом. Чи є «агресором» та нація, що зробила перший постріл, чи та, що концентрує війська на кордоні з першою? Чи є упереджувальний удар «агресією»? Та чи є протизаконним бомбардування збройними силами однієї країни об'єктів на території іншої країни, якщо вони використовуються як бази терористів, що постійно здійснюють диверсійні акти на території першої країни? І так далі.

Якщо в межах системи колективної безпеки держави об'єднуються проти потенційного агресора, то концепція безпеки на засадах співробітництва виходить з принципу загальної участі, за якого наявність формальних інституцій є необов'язковою, а підтримка неформального діалогу - більш доречною та ефективною.

В останні десятиліття мережа міжнародних режимів охоплює дедалі більше аспектів міжнародних відносин. Так, наприклад, міжнародне право захищає права людини, втручаючись у традиційну компетенцію внутрішньої політики, міжнародне співтовариство опікується проблемами миротворчості й т. ін. Втім, з точки зору забезпечення міжнародної безпеки, надзвичайно важливу роль відіграють міжнародні режими, що регулюють військово-політичні питання. Йдеться зокрема про: режим нерозповсюдження ядерної зброї; режим біологічної зброї; режим хімічної зброї; режим контролю над ракетними технологіями тощо.

Події останніх років, передусім поява нових ядерних держав (особливо - Індії та Пакистану), можливі загрози таємної передачі новітніх технологій недемократичним режимам та амбіційним державам, а також подвійна політика провідних країн світу, що, з одного боку, підтримують існуючі режими та угоди, а з другого – створюють можливості для їх порушення (наприклад, ст. 57 стратегічної концепції Організації Північноатлантичного договору, що «не виключає можливості ведення хімічної чи біологічної війни»), посилюють невизначеність міжнародного середовища безпеки.

Режим нерозповсюдження ядерної зброї (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї - ДНЯЗ). Розвиток світових процесів, пов'язаних з проблемою нерозповсюдження ядерної зброї, ставить на порядок денний багато принципово нових питань, що за часів біполярного протистояння або не мали такої гостроти, або з'явилися як нові загрози третього тисячоліття. Підписання ДНЯЗ підштовхнуло багато держав до зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї на регіональному рівні. В період дії договору було проголошено без'ядерною зоною Південно-тихоокеанський регіон (Договір Раротонга). Зміцнюється режим нерозповсюдження у Латинській Америці. Без'ядерна зона на цьому континенті проголошується Договором Тлателолко. Посилився режим нерозповсюдження в Африці, особливо після приєднання до ДНЯЗ ПАР. Це стало основою можливості створення без'ядерної зони на Африканському континенті. Філософські та практичні засади, що були напрацьовані в рамках ДНЯЗ, справили певний нормативний вплив і на держави, які відмовилися від вступу до ДНЯЗу, або на ті, що виявили бажання з нього вийти. Так, на Індостанському півострові було досягнуто згоди між Індією та Пакистаном про взаємний ненапад на ядерні об'єкти; активні дії міжнародного співтовариства змогли попередити вихід із ДНЯЗ КНДР. Запроваджений на міжнародному рівні комплекс заходів з виявлення та ліквідації ЗМЗ Іраку продемонстрував можливості міжнародних зусиль протидіяти спробам окремих держав таємно створювати зброю масового знищення. Договір заклав підвалини для всебічного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії. Понад 50 неядерних держав за технічної підтримки або безпосередньої допомоги

ядерних країн та інших індустріальних держав дістали можливість розвивати власну ядерну енергетику.

Проблема колективної безпеки (йдеться про військову безпеку) вже багато років хвилює політиків і вчених. Однак саме після розпаду СРСР увага до неї помітно зросла. Європа і світ цікавляться не колективною безпекою для окремої групи країн, а колективною безпекою, що охопила б країни одного чи кількох регіонів. Передбачається, що в перспективі така система набуде глобального масштабу, тобто поширюватиметься на всю Земну кулю. Умовно називають таку систему *справжньою* системою колективної безпеки. Особливістю справжньої системи колективної безпеки є те, що вона об'єднує країни не в сенсі протистояння іншим країнам, а в сенсі підвищення безпеки кожної окремо взятої країни. Безпека за умов відсутності протистояння, заради безпеки, недопущення протистояння - ось суть справжньої системи колективної безпеки. Світ і Європа стали свідками багатьох акцій під гаслами і в ім'я безпеки. Проте всі вони, навіть найзначиміші (за кількістю залучених держав, фінансових затрат, економічним і політичним ефектом) не стали підвалинами справжньої колективної безпеки і в цьому сенсі мають лише відносний характер. Хоча, відмітимо, що абсолютна безпека не досяжна взагалі.

Втім треба прагнути високого стабільного рівня безпеки, насамперед, попередження війни. В епоху глобалізації це вимагає від світового співтовариства принципово нових фундаментальних кроків. Обговоримо це питання детальніше. Після розпаду СРСР зникла низка загроз європейській безпеці. Однак замість них з'явилися нові. Так, у документах РЕНД-корпорейшн "Америка і Європа: нова згода, новий НАТО" (автори Р. Асмус, Р. Клюгер, С. Ларабі) новою загрозою означається поширення націоналізму типу "грунт і кров", в основі якого ідея винятковості етносу. Складається враження, що "рельєф" ландшафту європейської безпеки в останні роки суттєво змінився, а обсяг загроз, що визначають цей ландшафт, залишився незмінним. Чи, принаймні, не зменшився. (До розпаду СРСР мала місце "поляризація" загроз. Після розпаду загрози немов би розтеклися територією регіону, зосереджуючись на нестабільних теренах). Аналіз явищ, що впливають на формування ландшафту безпеки і відповідають цьому процесу, дозволяє думати, що його "рельєф" досить мінливий, а ступінь загроз безпеки - величина досить стабільна, на яку зміни обстановки впливають мало. Загрози, напевне, слід пов'язувати зі зміною "довготривалих" факторів, які з огляду на довготривалість, можна вважати фундаментальними. Необхідно усвідомлювати, що говорити про оцінки ступеня загроз варто лише з огляду на конкретні території (від регіонального до континентального та глобального рівня в цілому). Можна припустити, що відтак, існує закон незмінності ступеню загроз безпеці. Тобто, за умов незмінності характеру міждержавних зв'язків у межах однієї епохи технологічного розвитку

людства і в масштабах однієї території ступень загроз безпеці не змінюється (або майже не змінюється) зі зміною ландшафту безпеки.

Цей закон має парадоксальний характер. Так, багато воєн, у тому числі Перша світова, під час яких було пролито ріки крові, учасники яких жертвували своїм добробутом, здоров'ям і життям заради перемоги, були безглуздими. Тому що внаслідок завершення таких воєн не відбувалося зменшення загроз безпеці людства, хоча "рельєф" ландшафту безпеки змінювався. Лише жертви, яких було принесено під час воєн заради зміни характеру міжнародних взаємин, або хоча б створення передумов для таких змін можуть розглядатися як не даремні. Зокрема жертви, що приносилися в ім'я знищення фашизму, а також поширення демократії на терени, що раніше перебували під владою диктатур і імперій. З іншого боку, чимало угод про обмеження, скорочення і заборону видів зброї виявилися за уважного розгляду неефективними або навіть позбавленими сенсу з точки зору зменшення ступеню загроз безпеці.

В основі міждержавних взаємин лежить низка властивостей держав, не остання з яких - конфліктогенність, тобто схильність до конфліктів. Згідно з теорією реалізму, це спроектована на сферу міжнародних взаємин конфліктогенність людської натури, буцімто закладена природою. З огляду на це робиться висновок: конфліктогенність не можна усунути, однак її можна і потрібно "приборкати", нею можна і потрібно керувати. Мотиви, які породжує інтелект *Homo sapiens*, спроможні переважити мотиви, породжувані інстинктом біологічної істоти. З прадавніх часів і донині люди використовували силу розуму аби вдосконалити свої взаємини, створити рамки, які б обумовили контрольованість людської міжособистісної конфліктогенності. Держави ще не дійшли такого формального єднання, за якого ефективно б контролювалася їх конфліктність. В основі міждержавних стосунків все ще здебільшого лежить вузький корисний розрахунок, егоїзм - навіть стосовно проблем, які слід вирішувати узгоджено, якщо не спільно.

У новітній Військовій доктрині Російської федерації пріоритетною зовнішньою військовою загрозою названо прагнення наділити силовий потенціал Організації Північноатлантичного договору (НАТО) глобальними функціями, реалізованими в порушення норм міжнародного права, наблизити військову інфраструктуру країн - членів НАТО до кордонів Російської Федерації, в тому числі шляхом розширення блоку. Водночас підкреслено, що Росія залишає за собою право застосувати ядерну зброю у відповідь на застосування проти неї та (або) її союзників ядерної та інших видів зброї масового знищення, а також у разі агресії проти Російської Федерації із застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування держави.

За умов, коли егоїзм, конфліктність і опора на силові методи лежать в основі політики держав, всі спроби роззброєння, в тому числі обмеження і заборони озброєнь не призводять до зменшення ступеня загроз безпеці людства. Поряд з цим неухильно зростає технологічний рівень, а відтак і рівень загроз. Людство поки що просувається до своєї погибелі, незважаючи на вражаючий науково-технічний поступ. Зміна характеру міжнародних взаємин мусить розв'язати саме проблему конфліктогенності держав і їх силової, передусім, військової політики. Мало впливати на окремі аспекти військової політики (озброєння, роззброєння, союзницькі взаємини тощо), необхідно впорядкувати принципи її формування відповідно до реалій глобалізації. Один із шляхів такого впорядкування - масштабне узгодження (принаймні в межах кількох регіонів) військової політики на основі *принципу оборонної достатності*.

Про принцип оборонної достатності багато говорилося в СРСР у 1980-ті роки, хоча тоді його так і не було сформульовано. Сьогодні політики різного рівня, в тому числі й українські, заявляють про оборонність намірів військової політики. Але вислови на кшталт "наша воєнна доктрина носить оборонний характер" не є достатньо коректними, немає "терезів" для визначення ступеня оборонності військової доктрини, військової політики, збройних сил. Обґрунтування принципу оборонної достатності пов'язане з розробкою підвалин системи справжньої колективної безпеки в Європі. Необхідні для цього наукові дослідження мали б здійснюватися міжнародними колективами вчених, оскільки на згаданий принцип мусили в подальшому пристати всі держави - учасники колективного безпекового процесу. Принцип оборонної достатності можливий за умов компромісу в питаннях визначення чисельності збройних сил і військових можливостей держав. Ці межі мають бути такими, аби за умов відповідності військових характеристик держав, об'єднаних в певну систему, останнім гарантувалася б взаємна безпека. При досягненні цього така система держав є нічим іншим як системою колективної військової безпеки.

Фундаментальними поняттями виступають "оборонний" і «наступальний» потенціали. Щоб будь-яка держава була певною у своїй безпеці, необхідно або добитися "безпечного" співвідношення між наступальним і оборонним потенціалом обох держав - опонентів (за умов співмірності сил чи можливостей держав), або створити "парасольку" безпеки над маленькою країною, якою від ймовірної військової агресії її захищатиме велика країна (це в тому разі, коли країни різні за розмірами). Цю "парасольку" має розгортати третя країна чи група країн. Вона також може забезпечуватися всією системою колективної безпеки. Забезпечення "безпечного" співвідношення між оборонними і наступальними потенціалами є провідною ідеєю принципу оборонної достатності. А необхідність формування цього співвідношення зумовлює потребу "виважування", вимірювання цих

потенціалів. Наступальні і оборонні можливості збройних сил розраховуються з огляду на наступальні і оборонні потенціали зразків зброї та військових формувань. Відтак завданням міжнародних наукових досліджень постає завдання спочатку розробки (можливо, вдосконалення) методики оцінки оборонних і наступальних потенціалів зброї. Згодом - оцінка потенціалу держав в цілому. Це завдання вже частково розв'язано. В радянській та західній аналітиці вже були усталені підходи оцінки співвідношення сил противників з огляду на їх потенціали. Ще у 80-х роках ХХ ст. фахівці НАТО й СРСР виконували спільну роботу в рамках проекту ДЖОСИМ, покликану узгодити західні і східні оцінки потенціалів.

Практично кожен зразок зброї і кожне військово формування мають властиві їм оборонні і наступальні можливості. Оборонна і наступальна складові відповідають цим двом головним видам військових дій. До них додається складова призначена для забезпечення, тобто підтримки оборонних і наступальних дій. Обороздатність визначається складом, особливостями і кількістю об'єктів, що їх належить обороняти (територія в цілому, окремі райони - промислові, стратегічні, військові, промислові підприємства, населені пункти тощо), а також наступальними можливостями потенційного противника. Обсяги і можливості наступальної складової пропорційні обсягам і можливостям оборонної складової плюс певний надлишок, обсяг і можливості якого визначаються особливостями військової політики і військової стратегії даної держави, а також її технологічними та іншими можливостями. Провідною ідеєю принципу оборонної достатності є ідея обмеження наступальної складової збройних сил держав, що пов'язується з зобов'язаннями колективної безпеки. При цьому обсяг оборонної складової кожна держава визначає сама. У висліді кожна держава в системі колективної безпеки набуває впевненості у власній безпеці, оскільки вона сама для себе регулює співвідношення між своєю обороноздатністю та і наступальними можливостями потенційного противника. У випадку ж різкої невідповідності сил і можливостей двох держав – потенційних опонентів, недостатні засоби для досягнення оборонної достатності більш слабкої держави доповнюються засобами "колективного" прикриття. Яким чином обмежити наступальну складову збройних сил? Під обмеження підпадає передусім згаданий надлишок. Отже, упорядкування військово-політичних стосунків мали б бути першим кроком до створення системи справжньої колективної безпеки.

Майбутня система стосунків безпеки вимагатиме узгодження політик держав у всіх сферах, зокрема в ВПК. Необхідно рухатися в напрямку зменшення передумов військової конфронтації, унеможливити явища, спроможні спровокувати і роздмухати таке протистояння. Закладення підвалин майбутньої системи справжньої колективної безпеки вимагає міжнародного співробітництва в сфері безпеки. Україні належить особливе місце у

справі зміни європейського політичного клімату. З наших військово-політичних ініціатив добровільне ядерне роззброєння було найбільш значимою. На сьогодні, на жаль, величезна конструктивна енергія, яку несла в собі добровільна відмова України від ядерної зброї, майже повністю втрачена.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які існують міжнародні режими безпеки?
2. В чому переваги та вади режиму колективної безпеки?
3. Що таке принцип оборонної достатності?

1.3 РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ФОРМУВАННІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

В умовах глобалізації міжнародні організації - формальні об'єднання держав, наділені спеціалізованою або універсальною компетенцією, виступають як колективні актори, що мають діяти цілеспрямовано, водночас відображаючи волю окремих держав. Головною функцією організацій у міжнародній системі є формулювання спільних цілей держав-членів та визначення засобів для їх досягнення. Вони відіграють роль своєрідних банків інформації з певних проблемних питань та сприяють створенню єдиних стандартів в окремих галузях міжнародного співробітництва. У рамках організації діяльність її членів регулюється шляхом створення системи норм, правил та порядків дій (алгоритмів), які формують організаційну структуру. Структура організації впливає на діяльність її членів, скеровану на вирішення певних проблем, та їх взаємодію між собою. Вона дозволяє системно поєднати між собою окремі довготривалі індивідуальні дії акторів, якими досягається певний спільний результат. Організацій має зменшувати непрозорість, багатозначність, хаотичність дій акторів і, відповідно, формувати чіткі лінії діяльності, їхні зв'язки між собою, а визначати очікувані результати.

ООН як провідна глобальна установа забезпечення міжнародної безпеки. Організація Об'єднаних Націй та її органи відіграють важливу роль у запобіганні й усуненні міжнародних конфліктів і ситуацій, що можуть призвести до міжнародних непорозумінь або викликати міжнародний спір і продовження яких може загрожувати міжнародному миру і безпеці. Вирішення міжнародних спорів мирним шляхом здійснюється трьома головними органами ООН: Радою Безпеки, Генеральною Асамблеєю і Міжнародним судом. Крім положень Статуту, органи ООН у своїй діяльності по запобіганню і вирішенню спорів керуються резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, зокрема, Декларацією про запобігання і усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру і безпеці, і про роль ООН в цій галузі 1988 р.; Декларацією про встановлення фактів Організацією Об'єднаних Націй в галузі підтримання міжнародного миру і безпеки 1991 р. тощо.

Роль Ради Безпеки ООН. Згідно з Уставом ООН Рада Безпеки відповідає за підтримання міжнародного миру і безпеки та володіє найширшими повноваженнями у вирішенні міжнародних спорів. Рада має право, коли вважає за необхідне, вимагати від держав мирного розв'язання спорів. Пункт 1 ст. 36 Статуту ООН наділяє Раду повноваженнями рекомендувати сторонам, які спорять, належну процедуру і методи врегулювання спорів. Юридичні спори мають передаватися до Міжнародного суду (п. 3 ст. 36). У разі якщо учасники спору не зможуть дійти до компромісу, то Рада Безпеки на підставі статей 37, 38 Статуту може визначати конкретні умови вирішення спору по суті або

на прохання сторін давати рекомендації з метою мирного розв'язання спорів. Рада також може сама розслідувати спірну ситуацію. Таким чином, функції Ради Безпеки включають надання добрих послуг, посередництва, слідчих дій, організації узгоджувальних комісій. Рішення, висновки, вказівки Ради мають рекомендаційний характер. У ході підготовки до запобігання або усунення конкретних спорів чи ситуацій Рада Безпеки розглядає різні засоби, що є у її розпорядженні (наприклад, призначення Генерального секретаря ООН доповідачем з якого-небудь конкретного питання). Коли будь-який конкретний спір або ситуація доводяться до відома Ради Безпеки без прохання про скликання засідання, вона вправі розглянути можливість проведення консультацій з метою вивчення фактів, що стосуються спору чи ситуації, і спостереження за ними.

У ході консультацій Рада Безпеки розглядає можливість: нагадування заінтересованим державам про необхідність додержуватись своїх зобов'язань за Статутом; звернення до заінтересованих держав із закликом утриматися від будь-яких дій, які могли б призвести до виникнення спору або до його загострення чи ситуації; звернення до заінтересованих держав із закликом вжити будь-яких заходів, які могли б допомогти усунути спір або ситуацію чи запобігти їх продовженню або загостренню.

Рада Безпеки має право направити на ранній стадії місії по встановленню фактів або місії добрих послуг чи забезпечення присутності ООН у відповідних формах, включаючи спостерігачів і операції з підтримання миру, як засоби запобігання подальшому загостренню спору чи ситуації. З врахуванням будь-яких процедур, що були вже прийняті безпосередньо заінтересованими державами, Рада Безпеки розглядає можливість рекомендувати їм належні процедури або методи вирішення спорів чи врегулювання ситуацій і такі умови розв'язання спорів, які вона буде вважати необхідними.

Роль Генеральної Асамблеї ООН та її органів у мирному вирішенні міжнародних спорів і конфліктів. Генеральна Асамблея ООН розглядає можливість використання положень Статуту для обговорення спорів або ситуацій, згідно із ст. 11 Статуту і за умови додержання ст. 12 можливість внесення рекомендацій. Якщо спір не передано на розгляд Ради Безпеки, то на підставі статей 11, 12, 14, 35 Статуту повноваження з врегулювання спорів переносяться на Генеральну Асамблею. Її рішення також матимуть рекомендаційний характер для сторін, що спорять.

Генеральний секретар ООН, якщо до нього звернулися держави, що спорять, має у відповідь негайно закликати останніх відшукати шляхи вирішення або врегулювання спорів мирними засобами на свій вибір згідно із Статутом і запропонувати свої добрі послуги чи інші засоби, що є у їх розпорядженні, які він вважає необхідними. Діяльність Генерального секретаря ООН обмежена ст. 97 Статуту, де його компетенція зводиться до діяльності

головної адміністративної посадової особи. Однак Генеральний секретар має право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, котрі можуть загрожувати підтриманню миру і безпеки, ставити питання про розгляд спору Радою Безпеки, а також брати участь в розгляді спору органами ООН, щоправда, без вирішального голосу (статті 97, 99 Статуту ООН).

Роль Міжнародного суду ООН. Виходячи із ст. 92 Статуту ООН, Міжнародний суд є головним судовим органом ООН. Його основне призначення — у вирішенні будь-яких міжнародних спорів, що будуть передані Суду державами, що спорять. У п. 1 ст. 33 Статуту ООН названі мирні засоби врегулювання міжнародних спорів, одним з яких є судовий розгляд, а саме Міжнародним судом, що постійно функціонує. Усі члени ООН одночасно є учасниками Статуту Суду, а не члени ООН можуть стати такими учасниками на умовах, що визначаються Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки (ст. 13 Уставу ООН). Суд відкритий для кожної окремої справи і для держав-неучасниць на умовах, що визначаються Радою Безпеки (ст. 35 Статуту). Міжнародний суд складається з п'ятнадцяти суддів, що складають колегію, обраних незалежно від їх громадянства з числа осіб високих моральних якостей, та задовольняють вимогам, що пред'являються до їх країн для призначення на вищі судові посади, або які є юристами з визнаним авторитетом в галузі міжнародного права (статті 2, 3 Статуту). Кандидати в члени Суду висувуються в кожній державі так званими «національними групами», які складаються з членів Постійної палати Третейського суду. Якщо та або інша держава не бере участі в Палаті, то вона утворює національну групу спеціально для висунення кандидатів у члени Міжнародного суду. Члени Суду обираються Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки з числа осіб, занесених до списку за пропозицією національних груп Постійної палати третейського суду. Усі держави-члени і не члени ООН перебувають в однакових умовах при висуненні кандидатів у судді та при їх обранні. Суд обирає Голову і Віце-голову на три роки з правом їх переобрання. Вибори відбуваються таємним голосуванням на підставі принципу абсолютної більшості. Якщо Голова є громадянином держави-сторони у справі, що розглядається судом, він поступається головуванням. Таке ж правило застосовується як до Віце-голови, так і до того з членів Суду, який буде покликаний здійснювати функції Голови. Крім п'ятнадцяти членів Суду, при розгляді окремих справ можуть брати участь так звані судді *ad hoc*, тобто ті, які обираються згідно із ст. 31 Статуту за вибором держави-сторони у спорі, якщо вона не представлена у Суді.

Судді *ad hoc* не є постійними членами Суду і беруть участь у засіданні лише у конкретних справах, для розгляду яких вони призначені. Суд може також запросити асесорів для участі у засіданні з розгляду певної справи. На відміну від суддів *ad hoc*, асесори не мають право голосу і обираються Судом, а не сторонами. Суд може також доручити іншій

особі або організації, на свій розсуд, провадження розслідування чи експертизи. Суд розташований у Гаазі, однак, це не перешкоджає йому виконувати свої функції в будь-якому іншому місці. Згідно з п. 1 ст. 23 Статуту Суд засідає постійно, за винятком судових вакацій, строки і тривалість яких ним встановлюються. Члени Суду зобов'язані знаходитися в його розпорядженні в будь-який час, за винятком перебування у відпустці і відсутності у зв'язку з хворобою або з інших серйозних підстав. Якщо держава зобов'язалася підкоритися компетенції Суду, справа проти неї може бути розпочата за одностороннім письмовим зверненням держави-позивача. У п. 2 ст. 94 Статуту передбачено спосіб забезпечення виконання рішення Міжнародного суду. Так, якщо будь-яка сторона у справі не виконує зобов'язання, покладені на неї рішенням Суду, інша сторона може звернутися до Ради Безпеки. А остання, якщо визнає це за необхідне, дає рекомендації щодо вжиття заходів для приведення рішення до виконання.

Компетенція Суду поширюється тільки на спори між державами. Суд не може розглядати спори між приватними особами і державою і, тим більше, між приватними особами. Однак і спори між державами можуть розглядатися лише за згодою всіх сторін. Таким чином, компетенція Суду є для держави не обов'язковою, а факультативною. Незважаючи на відносно низький рівень визнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду ООН, останній все ж наділяється у ряді випадків досить широкими повноваженнями, які свідчать про великі потенційні можливості Суду в справі розв'язання міждержавних спорів. Суд має право давати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання, на запит будь-якої установи, уповноваженої робити такі запити. Консультативний висновок Міжнародного суду є лише вираженням думки міжнародних суддів з того чи іншого юридичного питання міжнародного права. Суд з певними обмеженнями може здійснювати непрямий контроль над законністю рішень міжнародних організацій, виступати як апеляційна інстанція і виносити висновки про перегляд рішень міжнародних адміністративних трибуналів.

Звідси, рішення Міжнародного суду повинні стосуватися національних судів у наступних випадках: рішення і консультативні рішення Міжнародного суду використовуються при встановленні й застосуванні норм міжнародного права як допоміжні засоби. Якщо Міжнародний суд використовує рішення національних судів як допоміжні засоби для визначення правових норм, то тим більше це доречно щодо актів такого авторитетного органу як Міжнародний суд; рішення зобов'язує державу суду і, отже, всі державні органи, включаючи судові, ним керуватися; рішення визначають об'єктивний режим, наприклад, лінію проходження державного кордону. В даному разі не тільки суди держав, що брали участь у справі, а й треті сторони зобов'язані виходити з такого рішення.

Протягом всієї історії існування Міжнародного суду дебатувалось питання про посилення його ролі та впливу. У самому Статуті ООН, по суті, закладена необхідність створення мережі міжнародних судових органів, оскільки Міжнародний суд ООН визнається головним судовим органом Організації. Міжнародно-правова відповідальність держави-агресора за порушення миру і безпеки доповнюється мірами відповідальності фізичних осіб за порушення ними норм щодо забезпечення миру, законів і звичаїв війни. Судити воєнних злочинців можуть як спеціально створені міжнародні суди (міжнародні воєнні трибунали), так і національні суди тих держав, на території яких ці особи скоїли злочини. У 1993 р. Радою Безпеки ООН прийнято рішення про створення Міжнародного кримінального трибуналу із злочинів, вчинених на території колишньої Югославії. Було затверджено Статут Трибуналу, а у 1995 р. розпочався процес над керівниками деяких держав. У 1994 р. Резолюцією 955 Рада Безпеки ООН заснувала Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди з метою переслідування осіб, винних у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права протягом 1994 р. Діяльність трибуналів для Югославії і Руанди — помітний крок у формуванні міжнародного кримінального права.

Засоби ООН для врегулювання міжнародних спорів. Перелік мирних засобів урегулювання міститься у гл. VI Статуту ООН. Відповідно до п. 1 ст. 33 «Сторони, котрі беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки, повинні, насамперед, намагатися вирішити спір шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звертання до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів на свій вибір». Застосування норм міжнародного права має на увазі використання: міжнародних конвенцій як загальних, так і спеціальних, що встановлюють правила, визнані державами, які спорять; міжнародних звичаїв як доведення загальної практики, визнаної в якості правової норми; загальних принципів права; судових рішень і доктрин найкваліфікованіших спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм (ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН). До мирних засобів урегулювання міжнародних спорів п. 1 ст. 33 Статуту ООН відносить переговори, розслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод. Він також залишає за сторонами-учасниками спору право обрати будь-який інший мирний спосіб вирішення спору. Мирні засоби врегулювання міжнародних спорів, не є вичерпними.

Особливе значення у справі мирного врегулювання вказаних спорів мають переговори. Добрі послуги можуть надаватися кількома державами, а також міжнародними організаціями. На відміну від добрих послуг, посередник бере активну участь у вирішенні спору, пропонуючи шляхи розв'язання конфлікту. Беручи участь у переговорах, може

пропонувати змінити вимоги сторін, які спорять, щоб їх зблизити. Поради посередника не є обов'язковими для сторін-учасниць спору, оскільки він є саме примирителем, а не суддею. Виокремлюють також посередництво на прохання сторін, які спорять, і пропоноване посередництво - на прохання третьої сторони. Посередництво, як і надання добрих послуг, може бути колективним, а також здійснюватися міжнародними організаціями. Істотну роль у мирному врегулюванні спору відіграють слідчі і узгоджувальні комісії. У міжнародних спорах, які не торкаються істотних інтересів держав і що впливають з розбіжностей в оцінці фактичних обставин ситуації, сторони мають право заснувати спеціальний міжнародний орган - слідчу комісію для з'ясування фактичних питань.

Стаття 33 Статуту ООН визначає завдання таких комісій — встановити факти, що стосуються предмета спору, виявити фактичні дані. У останній час поширилась превентивна дипломатія для зняття напруги, до того моменту, коли остання переросте у конфлікт. Право на здійснення превентивної дипломатії має Генеральний секретар, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея ООН. З метою закріплення результатів переговорів з мирного вирішення міжнародних спорів держави, а також міжнародні організації можуть надавати гарантії. Так, наприклад, гарантії незалежності й територіальної цілісності Кіпру, надані Туреччиною, Грецією та Великобританією (16 серпня 1960 р.). ООН була гарантом мирного врегулювання конфлікту на Південному Заході Африки.

Таким чином, в арсеналі Об'єднаних Націй є істотний за обсягом інструментарій для вирішення питань мирного врегулювання міжнародних спорів. Органи ООН наділені істотними повноваженнями у цій галузі. Насамперед, вказане стосується повноважень Ради Безпеки ООН і Генерального секретаря ООН. У той же час повноваження судових органів у системі ООН не є досить вагомими, оскільки вступають у протиріччя з принципом державного суверенітету та відповідною політичною практикою. Проте розвиток інституту ООН, як найголовнішого інституту міжнародної безпеки, повинен істотно вплинути на формування процесу невибухонебезпечного вирішення міжнародних конфліктів та спорів. Потенціал ООН як глобальної організації не вичерпаний у справі розв'язання міжнародних конфліктів та зміцнення міжнародної стабільності. Система регіональних міжнародних організацій здатна підтримати внесок ООН в установлення міжнародної стабільності.

Еволюція НАТО з початком 90-х років відбувалася в напрямі розширення зони відповідальності, що виходить за межі традиційних інтересів цієї організації. Необхідність такого розширення пояснюється, зокрема, недостатністю дій ООН у сфері забезпечення міжнародної безпеки. Компенсувати недостатню ефективність ООН у цій сфері і покликана НАТО з її значними воєнно-стратегічними та політичними можливостями. На європейському рівні створення нової системи безпеки і одночасне зміцнення позицій США

характеризуються перетворенням НАТО у провідну організацію у регіоні. Альянс має військові сили та засоби для різнопланового оперативного реагування в кризових ситуаціях. Інститути НАТО роблять її єдиною багатосторонньою організацією, здатною на глибокий аналіз, на прийняття відповідних рішень і дію. НАТО має розвинену структуру для прийняття важливих стратегічних рішень, в тому числі рішень про застосування військової сили. Організація Північноатлантичного договору готова перебрати на себе функції врегулювання і встановлення миру, чим завжди займалась ООН. Керівництво НАТО висловило готовність брати участь у всіх заходах з врегулювання кризових ситуацій, включно із проведенням збройних операцій, як це було у Перській затоці та колишній Югославії.

Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки. Створенню Організації Північноатлантичного договору значною мірою передувало значне загострення воєнно-політичних відносин між державами –переможцями у Другій світовій війні. Так, в період 1945-1949 рр. перед країнами Західної Європи стояла гостра потреба повоєнної відбудови економіки на фоні прогресуючої експансивної політики СРСР. Ці побоювання посилились після того, як багатьом країнам Центральної та Східної Європи були нав'язані недемократичні форми правління, жорстоко придушувались будь-які спроби опозиції, зневажались елементарні права людини, громадянські права та свободи. В період 1947-1949 рр. сталась низка драматичних подій, які примусили серйозно замислитись над цими проблемами. В 1948 р. відбувся комуністичний путч в Чехословаччині. Пряма загроза нависла над суверенітетом Греції, Норвегії, Туреччини, в квітні 1948 року розпочалася блокада Берліну. Підписання в березні 1948 року Брюссельського договору стало першим кроком у повоєнній відбудові західноєвропейської безпеки. Це стало свідченням рішучості на той час 5 західноєвропейських держав (Бельгії, Великої Британії, Люксембургу, Нідерландів, Франції) створити спільну систему оборони та зміцнити взаємні зв'язки таким чином, щоб більш ефективно протистояти ідеологічній, політичній та військовій загрозі своїй безпеці. Це був також перший крок у процесі, що призвів до підписання в 1949 році Північноатлантичного договору та створення НАТО. Згодом відбулись переговори із США та Канадою щодо створення Північноатлантичного Альянсу на засадах гарантій безпеки та взаємних зобов'язань між Європою та Північною Америкою. Держави, що підписали Брюссельський договір, запросили Данію, Ісландію, Італію, Норвегію, Португалію взяти участь у цьому процесі. Кульмінацією переговорів стало підписання Вашингтонського договору у квітні 1949 року, що започаткував спільну систему безпеки на основі партнерства 12 країн.

Згідно з договором було створено Альянс з метою колективної оборони (регламентовано статтею 51 Статуту ООН, яка підтверджує невід'ємне право незалежних держав на індивідуальну або колективну оборону).

Концептуальні засади Альянсу. Стратегічна концепція НАТО. Для досягнення своєї головної мети Альянс тривалий час виконував триєдину задачу в галузі безпеки. 1. Створення необхідного підґрунтя для стабільної безпеки в Європі на основі зміцнення демократичних інститутів і прагнення до розв'язання суперечок мирним шляхом, а також таких умов, за яких жодна країна не могла б вдатись до залякування або тиску, спрямованих проти будь-якої іншої держави шляхом загрози застосування або прямого застосування сили. 2. Відповідно до статті 4 Вашингтонського договору Альянс є трансатлантичним форумом для проведення спільних консультацій з будь-яких питань, що впливають на життєво важливі інтереси його членів, зокрема з приводу нових подій, які можуть становити загрозу їх безпеці. Він також сприяє координації їх зусиль у галузях, що становлять спільний інтерес для всіх членів Альянсу. 3. Стимування і оборона: Альянс забезпечує стримування та захист від будь-якої форми агресії, спрямованої проти будь-якої держави - члена НАТО відповідно до статей 5 і 6 Вашингтонського договору.

На рубежі 80-90-х ХХ ст. років країни - члени Північноатлантичного альянсу постали перед новими ризиками небезпеки, серед яких, крім традиційних загроз виникнення збройною конфлікту, а також небажаного розповсюдження ядерної, хімічної та біологічної зброї та засобів її доставки, актуалізувалися такі питання, як нестабільність політичного та економічного розвитку країн ЦСЄ, міграційні потоки, екологічні негаразди, міжнародна організована злочинність тощо. Усе це викликало необхідність внутрішньої адаптації НАТО до нових умов, пошуку шляхів вирішення складних та багаторівневих проблем безпеки як у самій Європі, так і в глобальному масштабі. На початку 1990-х рр. НАТО розпочало далекосяжний перегляд своєї стратегії для її адаптації до нових умов. На сесії Ради НАТО в Лондоні в липні 1990 р. країни-члени НАТО визнали, що «Альянс виявився найвдалішим оборонним союзом в історії Європи», але водночас існує нагальна необхідність зміни підходів до вирішення питань безпеки. Декларація Римської сесії Ради НАТО 1991 р. сформулювала нову стратегічну концепцію Альянсу, яка передбачала активізацію ролі НАТО у врегулюванні конфліктів не лише в Європі, а й за її межами в разі загрози безпеці континенту, створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) з метою налагодження взаємин з країнами ЦСЄ. Було зроблено два висновки: по-перше, нова обстановка не змінює мети або функцій Північноатлантичного альянсу в плані безпеки, а скоріше підкреслює їх незмінну обґрунтованість; по-друге, зміна обстановки породжує нові сприятливі можливості, що дозволяють НАТО виробляти свою стратегію в рамках широкого

підходу до проблеми безпеки. Основна мета Альянсу полягає в захисті безпеки всіх його членів політичними й військовими засобами. Ця мета блоку залишається незмінною. НАТО втілює трансатлантичний зв'язок, за допомогою якого безпека Північної Америки сполучена з безпекою Європи. Безпека для всіх членів блоку неподільна. Засоби, за допомогою яких проводиться політика в безпеці, створюють військові можливості, достатні для запобігання війни й забезпечення оборони, а також політичні зусилля в інтересах діалогу з іншими країнами й пошук шляхів співробітництва в сфері європейської безпеки.

Основну мету НАТО досягає шляхом забезпечення розвитку демократичних інститутів і мирного врегулювання спорів; стримує й захищає від загрози агресії будь-яку державу-учасника; зберігає стабільність в Європі. У квітні 1999 року на Вашингтонському саміті НАТО була схвалена чергова Стратегічна концепція Альянсу, яка врахувала реальність щодо зміни воєнно-політичної обстановки, а також визначила серед іншого нові завдання Альянсу з метою посилення безпеки і стабільності в євроатлантичному регіоні. Перша версія стратегії НАТО була відома як «Стратегічна концепція оборони північноатлантичної території» (розроблена 1949-1950 рр.) і визначала стратегію широкомасштабних операцій з територіальної оборони. В середині 50-х років була вироблена стратегія «масованого удару». В ній робився наголос на стримуванні, що ґрунтується на загрозі відсічі НАТО будь-якій агресії проти її членів усіма засобами. З 1967 року після активних дебатів поняття «масований удар» було замінене на «гнучке реагування». Ця концепція була розроблена для того, щоб агресія будь-якого типу розглядалась як така, що пов'язана з неприйнятними ризиками. Після закінчення «холодної війни» політична ситуація в Європі, як і загальна військова обстановка, змінилась. Через два роки після падіння Берлінської стіни була вироблена нова Стратегічна концепція. Безпека країн-членів НАТО залишалась головним завданням Альянсу, але в новій концепції вона об'єднувалась із специфічним зобов'язанням працювати над вдосконаленням і розширенням загальноєвропейської безпеки. У 1997 році керівництво Альянсу та країн-членів домовились про перегляд і оновлення Концепції з тим, щоб вона віддзеркалила зміни, які відбулись в Європі за час, що пройшов з моменту її прийняття і, одночасно, підкреслила відданість Альянсу колективній обороні та трансатлантичним зв'язкам. Концепція 1999 року підтверджує, що головною і непохитною метою Альянсу є збереження свободи і безпеки його членів політичними і військовими засобами. Стратегічна концепція НАТО 1999 року включала положення про збереження трансатлантичного зв'язку; ефективної обороноздатності; сприяння розвитку європейської системи безпеки і оборони; запобігання конфліктам і врегулювання криз; партнерство, співпраця і діалог; розширення шляхом запрошення до Альянсу нових членів; контроль над озброєнням і непоширення зброї

масового знищення. Стратегія визначає головні завдання Альянсу в галузі безпеки, як в плані колективної оборони, так і нової діяльності з врегулювання криз та партнерства, якою Альянс займається заради посилення безпеки і стабільності в євроатлантичному просторі.

Значного імпульсу щодо діяльності Альянсу в нових умовах надав Празький саміт НАТО 2002 року. Результатами його роботи стало прийняття воєнної концепції щодо протидії міжнародному тероризму, рішення щодо створення Сил реагування НАТО, був розроблений комплекс заходів з підвищення військових спроможностей країн-членів, забезпечення співробітництва спеціальних служб, захисту від зброї масового знищення, а також ліквідації наслідків катастроф техногенного і природного характеру.

Варто зазначити, за весь час існування Північноатлантичного альянсу його збройні сили наколи не були задіяні у таких різних по суті і спрямованості операціях і на такому широкому географічному просторі. Звертає на увагу і те, що всі операції (включно з повітряною операцією проти Югославії весною 1999 року) проводились з метою забезпечення миру і стабілізації обстановки. Широку підтримку таким операціям, як правило, надавали країни, які приєднались до програми «Партнерство заради миру». Однак повністю завершеною з військової точки зору можна вважати лише операцію НАТО «Allied Harmony» у травні 2003 року в Македонії. Операції на Балканах віддзеркалили значний прогрес у вдосконаленні процесу колективного реагування на кризові ситуації в широкому спектрі: від вирішення проблем координації в політичній і військовій сферах під час операції в Боснії і Герцеговині до злагоджених дій НАТО і ЄС в превентивній акції в Македонії. Іншим європейським інститутам (ЄС, РЄ, ОБСЄ) також належить важлива роль у сфері безпеки. Однак чисельність членів НАТО і її можливості дозволяють блоку займати особливе положення, пов'язане з тим, що альянс може виконувати всі ключові функції в плані безпеки. Широкий підхід до проблеми безпеки знайшов своє відбиття в трьох взаємно зміцнювальних елементах політики союзників в області безпеки: діалог, співробітництво й збереження колективних оборонних можливостей. Уособленням колективного характеру НАТО служать практичні механізми, засновані на інтегрованій військовій структурі, характерними рисами якої є колективне планування сил, багатонаціональні формування і їхнє розміщення за межами національних територій, перекидання підкріплень, загальні стандарти в оснащенні, підготовці й забезпеченні військ, спільні навчання й співробітництво в сферах інфраструктури й озброєнь. Альянс має намір зберігати сполучення ядерних і звичайних сил у Європі, хоча й на істотно зниженому рівні. Звичайні сили сприяють запобіганню війни. Однак вони не в змозі повністю вирішити це завдання. Тому ядерні озброєння, вносячи унікальний внесок, роблять ризик будь-якої агресії неприйнятним.

Основна роль НАТО – гарантувати безпеку й територіальну цілісність держав-учасників, яка залишається незмінною. Однак, беручи до уваги нову військово-політичну обстановку, коли масована (глобальна) загроза змінилася різноманітними джерелами небезпеки, збройні сили блоку мають виконувати широкий спектр функцій в умовах миру, кризи й війни. Роль збройних сил в умовах миру полягає в тому, щоб нейтралізувати джерела загрози безпеці членів блоку. Для цього передбачається їхня участь у перевірці виконання угод по контролю над озброєннями, підвищенні передбачуваності військової діяльності, внесення вкладу в глобальну стабільність шляхом виділення своїх сил для місій ООН. У випадку виникнення кризових ситуацій, збройні сили НАТО можуть підкріплювати політичні дії в рамках широкого підходу до безпеки. З метою подолання криз, їхнього мирного врегулювання збройні сили повинні мати можливості для своєчасних відповідей, стримування дій, спрямованих проти кожного із союзників, а у випадку агресії - відбивати її, відновлювати територіальну цілісність держав-учасниць. Сьогодні всеохоплююча війна в Європі стала малоімовірною, однак треба запобігати підвищенню її ймовірності в перспективі, підтримувати стабільність. Тому збройні сили країн НАТО зобов'язані забезпечувати гарантії на випадок потенційної загрози на рівні, необхідному для запобігання війни будь-якого масштабу.

Новим елементом структури збройних сил блоку стали сили швидкого розгортання, які призначаються для використання і на Європейському континенті, і за його межами у випадку виникнення криз і локальних конфліктів, що представляють загрозу для міжнародної безпеки. Структура цих сил дозволяє нарощувати їх можливості у короткий термін шляхом перекидання підкріплень, мобілізації резервів або зосередження військ у нових районах дислокації.

Військово-політичне керівництво Північноатлантичного альянсу впевнено, що основними факторами, що впливають на стан і розвиток військового потенціалу блоку, є "політичний стан світового співтовариства, оперативно-стратегічна обстановка, а також запаси й розподіл ресурсів на глобальному рівні". Це підтверджувалося й заявою колишнього генерального секретаря блоку Яапа де Хооп Схеффера на саміті НАТО в Ризі в 2006 році "...необхідно обговорити питання про те, яку роль Північноатлантичний альянс зможе зіграти в вирішенні завдання контролю за енергетичними потоками на глобальному рівні. НАТО - це не Європейський союз, не Міжнародне енергетичне агентство, але ця організація може внести свій внесок у вирішення ряду проблем. Тим більше що забезпечення "вільного енергетичного постачання" завжди було одним з її пріоритетів...".

Необхідно визначити два невід'ємних принципи, що, незважаючи на зміни, залишаються недоторканими - це зобов'язання щодо колективної оборони, яка є ключовою

функцією, визначальною для Альянсу, а також збереження трансатлантичного зв'язку як гарантії його ефективності та надійності.

Сучасні загрози пов'язані з численними серйозними ризиками: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, некерованість країн, що зазнали краху державної влади, організована злочинність, погіршення екології та пов'язані з цим загрози безпеці, природні та техногенні катастрофи, та інші. Щоб ефективно боротися з загрозами необхідно розвивати широке партнерство і взаємодію між НАТО та Європейським Союзом. Ці дві організації мають спільно ефективно працювати у сфері безпеки та оборони, тим більш, що переважна більшість європейських держав сьогодні входять до складу обох структур.

НАТО раз на 10 років змінює концепцію і розробляє нову стратегію. Причин потреби розробки нової Стратегічної Концепції є багато. До головних із них варта віднести: необхідність вироблення нового концептуального підходу з чітким стратегічним баченням, чіткими пріоритетами і чітким відчуттям ресурсів; втрата актуальності діючої Стратегічної Концепції 1999 року, яка не враховує значні події і зміни в міжнародній безпеці; необхідність врахування нових загроз: до загроз тероризму і організованої злочинності добавились загрози енергетичній безпеці, кібер-атак і боротьба за джерела ресурсів; початок глобальності дій Альянсу з виходом за межі традиційної євроатлантичної зони відповідальності; поява і розвиток Європейської Політики Безпеки і Оборони; розширення співробітництва Альянсу з країнами з усього світу; збільшення кількості країн-членів і перспективи продовження розширення; втрата ефективності діяльності структури НАТО в сучасних умовах.

Розробка нової стратегічної концепції альянсу була запущена в квітні 2009 року на саміті НАТО в Страсбурзі та Келі. розглядається ряд принципово нових загроз, включаючи можливі кризи, пов'язані з глобальним потеплінням, поставками енергоресурсів, кібератаками, морським піратством. Генсек НАТО вважає, що розробка цього документа має стати "найбільшою транспарентною в історії НАТО". Гасло, запропоноване генсеком НАТО Андерсом Фог Расмуссеном: "Оборона НАТО починається за його порогом". Нова Стратегічна концепція буде фундаментальним документом, що спрямовуватиме діяльність Альянсу. Але водночас вона має бути доступною для розуміння і виражати цінності Альянсу і загрози, що стоять перед ним, чіткою і зрозумілою мовою. Вона також повинна містити концепції, які зроблять Альянс більш гнучкою організацією, краще пристосованою до нових викликів. Нова Стратегічна концепція має підтвердити тісний зв'язок між безпекою і розвитком і передбачити необхідні заходи для планування і розгортання збройних сил Альянсу. Існує загальне розуміння того, що стратегічні завдання, що стоять перед нами,

виходять поза межі чисто військових питань. Ми бачимо це на прикладі Афганістану, де військові аспекти є важливим, але далеко не єдиним компонентом комплексного розв'язання. Нова Стратегічна концепція має підтвердити тісний зв'язок між безпекою і розвитком і передбачити необхідні заходи для планування і розгортання збройних сил Альянсу. Цей зв'язок вимагає найтіснішої співпраці між політичним і військовим керівництвом при плануванні і виконанні місій за кордоном. Він також вимагає зміцнення зв'язків з громадськими організаціями і їх більш активної участі.

Якщо все позначити як виклики безпеці, відповідати на які має НАТО, то існує ризик розтягнути ресурси Альянсу настільки, що їх буде недостатньо для розв'язання усього кола проблем. Виклики безпеці безкінечні, а ресурси обмежені. Одна сфера, де не повинно бути суперечок, – це розвиток військових сил і засобів для місій, що стоятимуть перед нами, як перед альянсом. Зосередження зусиль НАТО на тому, що вона може робити добре – плануванні, тренуванні і проведенні військових операцій, а також виконанні гуманітарних місій і місій з реагування на надзвичайні ситуації. Можна стверджувати, що головна увага під час розробки нової Стратегічної Концепції має зосередитись на наступних основних і під час спірних питаннях: *загальна безпека в протистоянні сучасним загрозам, співробітництво з міжнародними міждержавними та неурядовими організаціями, взаємодія НАТО з Європейським Союзом, забезпечення стабільного безпекового оточення, глобальне партнерство, підвищення ефективності, розширення НАТО. З питання загальної безпеки в протистоянні сучасним загрозам* НАТО потребує більш глибокого погляду на колективну оборону і солідарність в новій безпековій обстановці. Незмінним залишиться положення про колективну оборону і колективні дії у випадку агресії або загрози агресії одній із країн-членів. В той же час, нова Концепція повинна передбачити виклики, з якими стикаються країни-члени (тероризм, кібер-атаки, глобальне потепління, енергетична залежність) і додаткові можливості, які необхідно розвивати, щоб захистити населення країн-членів від нових загроз в майбутньому.

Більшість цих загроз не потребують класичної військової відповіді, але вимагатимуть від союзників взаємної підтримки. Передбачається, що країни-члени розширеного Альянсу можуть не діяти колективно з деяких питань, а можуть організовувати спільні дії окремих союзників, а не всього Альянсу, в сферах спільних загроз, як наприклад кібер-атаки, ядерні загрози або енергетичні загрози. Тому, неминучим є визначення нового змісту колективної оборони і солідарності союзників. Оскільки Україні в сучасному і майбутньому світі буде важко самостійно гарантувати національну безпеку, то їй доцільно слідувати курсом євроатлантичної інтеграції і розширювати співробітництво із Альянсом, з метою протистояння новим сучасним та майбутнім загрозам. В світлі передбачення спільних дій

окремих союзників, Україна зможе співпрацювати з групами таких країн-членів Альянсу, які мають спільні з нею загрози, для протистояння їм. Щоб досягти успіху у виконанні своєї місії Альянс повинен *координувати дії і співпрацювати з іншими міжнародними і неурядовими організаціями*. Альянсу не достає цивільної складової врегулювання криз. Розвиваючи її, він має ризик вдатися до дублювання або, що гірше, до дій, які пересікатимуться з діями інших світових акторів. Тому, нова Стратегічна Концепція має чітко визначити, що в сьогоденній обстановці НАТО не залишатиметься єдиним гравцем з підтримання міжнародної безпеки та співробітничатиме з іншими організаціями. Співробітництво з міжнародними організаціями не може здійснюватись на ситуативній основі. Цей тип координації має базуватись на чіткому механізмі, щоб уникнути неефективних зусиль. НАТО потребує структурованого співробітництва в першу чергу з ЄС і ООН на стратегічному рівні, а також із рядом неурядових організацій на тактичному рівні. Україна, як активна учасниця багатьох міжнародних організацій, зможе розвивати співробітництво з Альянсом на їх рівні та повинна забезпечити узгодження своїх дій в цих рамках з врахуванням членства в них. Реформування НАТО має передбачати *більшу узгодженість і взаємодію Альянсу з Європейським Союзом*. Активний розвиток Європейської Політики Безпеки і Оборони поставив питання про можливість дублювання функцій двох організацій, в яких одночасне членство мають двадцять одна держава. Тому ЄС і НАТО слід разом розвивати оборонні можливості, оскільки обидві організації опираються на одні й ті ж національні оборонні бюджети і національні збройні сили. Європейські лідери переконують, що Європейський Союз не є зменшенням ролі Альянсу, не є конкуренцією, а є політикою взаємодоповнюваності. Якщо Альянс і ЄС дублюватимуть функції, або розвиватимуться в різних напрямках, то жодна з цих організацій не досягне успіху. Тому передбачається, що Європейська Політика Безпеки і Оборони має стати європейською опорою Євroatлантичного Альянсу. В нову Стратегічну Концепцію планується включити положення про більш тісне співробітництво між НАТО і ЄС, а її розробка повинна здійснюватись з врахуванням зусиль ЄС в розвитку Європейської Політики Безпеки і Оборони. З врахуванням взаємодоповнюваності ЄПБО і НАТО постає питання, чи може Україна за такого підходу стати членом ЄС і не бути членом Альянсу. Взаємодоповнюваність ЄПБО і НАТО вказує на створення в певному розумінні спільного безпекового простору, де не може йти мова про приєднання України виключно до європейської або євroatлантичної системи безпеки. Україна співпрацює з ЄС в безпековому вимірі і повинна узгоджувати два напрямки співробітництва: з ЄС і з НАТО. В майбутньому НАТО повинно впливати на *створення стабільного безпекового оточення*. В цьому ракурсі зростатиме потреба у розширенні можливостей Альянсу для виконання завдань з

врегулювання криз і підтримки миру та стабільності. Це вимагатиме додаткових зусиль у співробітництві з іншими країнами, проведенні миротворчих операцій та місій з підтримки миру під мандатом ООН. Країни-члени Альянсу виділятимуть все більше підрозділів і коштів для виконання завдань із забезпечення безпекового оточення. І тут виникне потреба залучення інших країн, які не є членами Альянсу, в тому числі України і Росії, як наприклад в операції у Середземному морі “Активні зусилля”. Альянс прогресивно набуває можливостей управління кризами, сьогодні він діє за межами території країн-членів. Він все більше потребує дій з новими партнерами, але мова не йде про “глобальне членство”, а про **“глобальне партнерство”**, і НАТО не прагне бути глобальним поліцейським. Альянс повинен дотримуватись стратегії “глобального партнерства”, щоб бути здатним діяти в усьому світі. НАТО має досягнути необхідного рівня узгодженості і взаємодії з глобальними партнерами, зразком чого може слугувати співробітництво в Афганістані. Більшістю європейських країн пропонується організувати глобальне партнерство на ситуативній основі, в ситуації з проведення конкретної операції або місії. Україна, як партнер НАТО, продовжить брати участь в миротворчих операціях Альянсу під егідою ООН, що сприятиме її участі в забезпеченні стабільного і безпечного середовища, розвитку її збройних сил та зміцненню іміджу держави. У випадку членства України в НАТО, до переліку завдань створення безпекового оточення Альянсу увійдуть і завдання із протидії загрозам нашої держави та створення смуги безпеки на її кордонах. Як воєнно-політична організація НАТО має **підвищити свою ефективність**. Нова Стратегічна Концепція має бути повністю чіткою в цьому плані - Альянс має змінювати свою структуру. Діяльність НАТО буде менше зорієнтована на процес і більше на результат, що потребуватиме адаптації і можливо скорочення управлінської ланки (штабів). Змінюючи структуру, НАТО має задовольнити потреби у власних засобах. В цьому ракурсі Україна має можливість контрибуції у військово-транспортних літаках та гелікоптерах. Саме в цьому сенсі вона могла б зайняти свою нішу у відповідності до політики “*niche capabilities*”. **З питання розширення НАТО** нова Стратегічна Концепція повинна передбачати принцип “відкритих дверей” для нових членів та прояснити процедуру його реалізації, особливо з врахуванням того, що східноєвропейські країни (включаючи Україну) висловлюють намір стати членами НАТО. Тому, Стратегічна Концепція повинна визначити умови, які слід виконати перед прийняттям нових членів в майбутньому. В будь-якому випадку, передбачатиметься можливість кожної європейської країни вступити до Альянсу. Очевидно, що в новій Стратегічній Концепції буде передбачено можливість, за якої Україна може стати членом Альянсу, особливо з врахуванням висновків Бухарестського саміту.

Європейський союз (ЄС), створений на підвалинах Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) з метою економічної та політичної інтеграції, піднесення економіки та життєвого рівня населення європейських країн, поступово перейшов від економічного спрямування та внутрішньої обмеженості своїх відносин до далекосяжних маастрихтських рішень грудня 1991 р. та визначальних положень Договору про економічний, валютний і політичний союз від 1 січня 1993 р. Головною тенденцією розвитку ЄС в XXI ст. стала тісна інтеграція не тільки в економічній, соціальній, а й у політичній та оборонній сферах. Із глобальними змінами у світі та Європі значення Європейського Союзу значно зростає. Одним із головних засобів цього зростання постає новий вектор європейської інтеграції — спільна європейська політика безпеки та оборони. Намагаючись адекватно реагувати на сучасні виклики і загрози, Євросоюз почав розробку концепції загальноєвропейської системи безпеки та створення власних сил швидкого реагування. У цьому напрямку одним із основних завдань стає діяльність із попередження та врегулювання криз поблизу кордонів ЄС.

Ідея безпеки у Європі завжди сприймалася державами по-різному, з огляду на національну специфіку, проте завжди залишались певні константи, які й досі актуальні. Найактивнішим прихильником розвитку самостійного оборонного потенціалу ЄС була і залишаються Франція в силу свого традиційного курсу, спрямованого на зменшення американського впливу на європейські справи, і Німеччина, яка, маючи статус найбільшої європейської економіки, прагнула посісти відповідне місце і в політичній сфері. Головним опонентом франко-німецької групи завжди була Велика Британія, яка, в силу своїх особливих відносин зі Сполученими Штатами, вимагала, щоб будь-які європейські зусилля були обмежені рамками Північноатлантичного альянсу. Говорячи про процес побудови європейської системи безпеки, необхідно зазначити, що практична діяльність в рамках Спільної європейської політики безпеки і оборони розпочалася після підписання угоди між ЄС та НАТО щодо запровадження механізму взаємодії органів обох структур та використання можливостей альянсу (так звана угода Берлін плюс 2002 р.). Провідні європейські держави не залишають плани зміцнити європейську ідентичність у сфері безпеки і оборони у власних інституційних рамках. Ключовим елементом спільної політики ЄС у сфері безпеки і оборони є збройні сили Євросоюзу чисельністю 60 тисяч осіб, метою створення яких є виконання оперативних завдань, передусім, на теренах Європи.

Важливим досягненням у справі інтеграції у сфері озброєнь стало створення Європейського Агентства з питань оборони, схвалене на саміті ЄС у Брюсселі в 2004 році. Нова структура розбудовує оборонні спроможності та координує співпрацю європейських виробників зброї та військової техніки. Цілком природно, що активність Євросоюзу в даному

питанні не може пройти повз увагу провідних світових гравців, які уважно відстежують процес формування оборонного виміру ЄС.

Питання трансформації трансатлантичної архітектури безпеки в результаті розширення компетенції ЄС посідає особливе місце у взаєминах США і Євросоюзу. Вашингтон лояльно поставився до зусиль ЄС, спрямованих на створення нової політики у сфері безпеки і оборони, не сприймаючи їх як серйозну загрозу своєму впливу.

Для Росії Спільна європейська політика безпеки і оборони — засіб, завдяки якому вона могла б посилити свої позиції як одного з основних центрів сили у системі європейської безпеки. Росія хоче, щоб європейська політика безпеки була чітко визначена у своїх географічних межах та діапазоні операцій, а також бажає впливати на прийняття рішень при визначенні дій в рамках СЄПБО та пов'язати дану організацію зі структурами ОБСЄ та ООН, де Москва має право вето на застосування сили.

Аналізуючи перспективи європейської політики у галузі безпеки і оборони, можна говорити, що трансатлантичні зв'язки, принаймні, у коротко- і середньостроковій перспективах зберігатимуть свою ключову роль. Це пов'язано з тим, що суто європейський оборонний потенціал ще довго буде недостатнім, порівняно з можливостями Північноатлантичного альянсу, для ефективного реагування на сучасні виклики. Незважаючи на усі протиріччя між атлантичними союзниками, США не збираються відмовлятися від НАТО, яка є гарантом стабільності в Європі.

Зі свого боку, Європа усвідомлює той факт, що в епоху глобальних ризиків та асиметричних загроз забезпечення власної безпеки без участі США неможливе. Нинішня ситуація багато в чому зумовлена слабкістю позицій об'єднаної Європи, неузгодженістю дій лідерів європейських держав та їхнім небажанням йти далі декларацій, а також прагненнями окремих національних урядів зберегти за собою важелі управління у зовнішній та безпековій політиці, внаслідок чого європейська концепція спільної безпеки реалізовувалася досить повільно.

Попри юридичну обов'язковість спільних комунітарних норм ЄС в сфері безпекової та оборонної політики, перебіг еволюції СЄПБО перебуває в значній залежності від національних безпекових політик країн-членів ЄС. Традиційно, серед країн-учасниць об'єднання існує три принципово відмінних бачення місця та ролі СЄПБО в європейській безпековій системі, які обумовлюються особливостями набору безпекових характеристик кожної з держав, їх історичним досвідом, національною стратегічною культурою та світоглядом, геополітичними та військово-політичними міркуваннями. «Проевропейський» підхід, який поділяє Франція, полягає у необхідності розбудови ЄС власних безпекових та оборонних можливостей. Він є проекцією доктринальних засад її політики побудови сильної

національної держави в самодостатньому європейському об'єднанні на засадах конфедералізму. Великобританія ж традиційно відштовхується від примату євроатлантичного механізму забезпечення безпеки в Європі. Тобто, міжурядовий підхід Лондона до європейської інтеграції ставить під сумнів наднаціональний, а також спільний характер СЄПБО. Не відкидаючи потребу розбудови ЄС власних безпекових та оборонних механізмів, британський уряд схильний розглядати СЄПБО лише у якості компліментарного до НАТО інструменту. Проміжною між французькою та британською позиціями у цьому питанні є «третя» позиція - ФРН, низки середніх та малих, а також нейтральних держав ЄС. Останні, здебільшого, поділяють збалансоване бачення СЄПБО: визнаючи першорядну роль євроатлантичних механізмів в забезпеченні європейської оборони, вони вважають, що безпекові проблеми ЄС можуть та мають вирішуватися ним самим. Серед третіх країн, що взаємодіють з ЄС у форматі СЄПБО, Україна посідає особливе місце: вона сприймається ЄС одночасно як потенційне джерело новітніх викликів, а також як надзвичайно важливий гравець у сучасній архітектурі європейської безпеки. У цьому зв'язку, в безпековій політиці ЄС щодо нашої держави перманентно присутні дві ключові тези: зацікавленість в локалізації та запобіганні поширенню на територію ЄС різного роду транскордонних загроз, а також необхідність тісної співпраці з Києвом в зазначеній сфері. Таке двояке ставлення Євросоюзу до України обумовлюються існуванням низки об'єктивних (які впливають з української геополітики в епоху постбіполярності) та суб'єктивних (пов'язаних з сучасними реаліями внутрішньополітичних та соціально-економічних процесів в нашій державі) чинників. Україна також зацікавлена в розвитку співробітництва з ЄС в контексті СЄПБО, оскільки це сприятиме подоланню негативів її сучасної «межевої» геополітичної ролі, консолідації суспільства навколо західних цінностей, підвищенню рівня безпеки в регіоні, а також реалізації курсу на інтеграцію до ЄС. Перспективи взаємодії сторін вбачаються у врегулюванні так званих «заморожених конфліктів»; обміні досвідом у ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф; підготовці українських фахівців до участі у спільних миротворчих заходах; ліквідації застарілих боєприпасів; створенні спільних з країнами ЄС батальйонних тактичних груп швидкого розгортання; розвитку двосторонньої нормативної бази співробітництва; обміні безпековою інформацією; взаємодії у військово-технічній та аерокосмічній сферах.

З огляду на брак підтримки європейськими функціонерами євроатлантичних та європейських прагнень нашої держави, співпраця з ЄС у безпековій сфері може стати для України важливим кроком в рамках реалізації „політики малих кроків” на шляху до укладення угоди про асоційоване членство. Слід також зберегти статус партнерства у відносинах з ЄС в рамках СЄПБО. Останнє є унікальним явищем: попри подібність його

інституційних механізмів на ті, що існують із іншими партнерами, його змістовне наповнення є більш вагомим і воно віддзеркалює особливе місце й роль України в сучасній системі міжнародної безпеки.

Фактично сили ЄС діють в тих же регіонах, що і сили Альянсу: в Афганістані, на Балканах, в Африці. Але вони були залучені вже на пост-конфліктному етапі, або для врегулювання криз низької інтенсивності. У Європейського Союзу немає можливостей врегулювати кризи середнього і великого масштабів, вести глобальне протистояння проти міжнародного тероризму і самостійно контролювати важливі шляхи нелегального транспортування зброї, наркотичних засобів і нелегальних мігрантів.

Пріоритетним напрямом подальшого розвитку ЄПБО визнається не кількісне нарощування показників, а якісна реалізація потенціалу в цій сфері, що у свою чергу висуває перед державами-членами ЄС такі завдання: покращення способів та засобів здобуття інформації на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях; підвищення ефективності взаємодії національних компонентів ЗС за рахунок розробки і прийняття на озброєння уніфікованих систем озброєння та військової техніки; досягнення чисельності ЗС поставленим завданням, а також більш активне залучення резервістів до проведення операцій; зменшення витрат на утримання особового складу шляхом скорочення чисельності військ і зайвого озброєння та впровадження автоматизованих систем озброєння; повне використання європейського оборонно-промислового потенціалу та створення умов для подальшого розвитку оборонного виробництва через збільшення інвестицій в модернізацію оборонної, технологічної і промислової бази; забезпечення гнучкості реагування на кризові ситуації; використання досягнень науки у сферах ядерної енергії, нанотехнологій та біології, а також впровадження цивільних технологій у військову сферу.

Роль Організації з Безпеки та Співробітництва у Європі у становленні і розвитку міжнародної безпеки. Організація з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ), яка стала результатом трансформації та розвитку Ради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ), було започатковано як політичний консультативний орган, до якого ввійшли країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. В січні 1995 року вона набула статусу міжнародної організації. Внаслідок розпочатого у 1972 році процесу НБСЄ, у 1975 р. було ухвалено Гельсінкський Заключний акт. Цей документ охоплює широке коло стандартів міжнародної поведінки та зобов'язань, що регулюють відносини між державами-учасницями, заходів зміцнення довіри між ними, особливо в політично-військовій сфері, поваги до прав людини і основних свобод, а також співпраці в економічній, культурній, технічній та науковій галузях. 21 листопада 1990 р. у рамках НБСЄ відбулася зустріч на найвищому рівні, на якій глави держав і урядів 34 країн-учасниць ухвалили Паризьку хартію для нової Європи. Цим

документом було засновано Раду міністрів закордонних справ країн-учасниць НБСЄ як головний форум для регулярних політичних консультацій. 19 червня 1991 р. в Берліні відбулося перше засідання Ради міністрів закордонних справ, яка затвердила механізм консультацій та співпраці з надзвичайних ситуацій в межах діяльності НБСЄ, який було задіяно для врегулювання ситуації в Югославії та Нагірному Карабаху. На саміті 1994 року в Будапешті були ухвалені інституційні рішення, спрямовані на зміцнення НБСЄ. Держави НБСЄ висловили політичну волю і заявили про свою готовність надіслати до Нагірного Карабаху багатонаціональні сили з підтримки миру після прийняття сторонами домовленості про припинення збройного конфлікту. На Гельсінкській зустрічі в липні 1992 р. країни учасниці прийняли рішення заснувати у Відні Форум НБСЄ з питань співробітництва в галузі безпеки, під егідою якого нині відбувається діалог з питань безпеки та переговори щодо контролю над озброєннями, роззброєння та зміцнення довіри й безпеки. Впродовж двох наступних років у межах цього органу, який було введено в дію 22 вересня 1992 р., проходили переговори щодо пакету документів за мандатом, узгодженим у Гельсінкі ("Програма термінових заходів"). У листопаді 1993 р. Форум прийняв чотири важливих документи: "Стабілізаційні заходи в умовах локалізованих кризових ситуацій"; «Керівні принципи здійснення передачі звичайних озброєнь»; «Планування оборони; Контакти і співпраця у військовій галузі».

Дві наступні частини "Програми термінових заходів" були узгоджені в грудні 1994 р. напередодні саміту НБСЄ в Будапешті: нова редакція Віденського документа (Віденський документ-94), що об'єднала колишні Стокгольмський та Віденський документи і включила в себе тексти документів про Планування оборони та Контакти і співпрацю у військовій галузі, узгоджені в 1993 р., а також документ про глобальний обмін військовою інформацією. Заключний документ саміту, який увібрав в себе нові Керівні принципи нерозповсюдження, став важливим кроком в узгодженні Кодексу поведінки з політично-військових аспектів безпеки, куди було включено нові суттєві зобов'язання щодо демократичного контролю над збройними силами та їх використання.

В руслі контролю над звичайними озброєннями, під час відкриття саміту НБСЄ в Парижі 19 листопада 1990 р., 22 країни НАТО та тодішньої Організації Варшавського договору підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі, який обмежує цю категорію сил в Європі від Атлантичного океану до Уральських гір. Дейтонська мирна угода 1995 р. відкрила шлях до переговорів із заходів зміцнення довіри й безпеки між суб'єктами Боснії—Герцеговини, а також режиму контролю над озброєннями для сторін Дейтонської угоди.

Відповідно до Декларації Гельсінкського саміту 1992 р. ОБСЄ розробила цілий ряд механізмів відрядження офіційних місій та особистих представників Голови ОБСЄ для

встановлення фактів, подання доповідей, здійснення моніторингу та посередницьких функцій згідно зі своїми повноваженнями щодо врегулювання кризових ситуацій та запобігання конфліктам. Стосовно питань міжнародної та регіональної безпеки, на саміті в Будапешті 5—6 грудня 1994 р. глави держав та урядів країн ОБСЄ започаткували широке комплексне обговорення усіх аспектів безпеки з метою розробки її концепції на ХХІ сторіччя і з урахуванням поточних дебатів з цих питань в країнах-учасниках. Декларація Лісабонського саміту 1996 року про Систему спільної всеосяжної безпеки Європи у 21 сторіччі підтвердила, що європейська безпека вимагає якнайширшої співпраці і координації між країнами — учасницями ОБСЄ та європейськими і трансатлантичними організаціями і визначила ОБСЄ як особливо ефективний форум для розвитку співпраці та взаємодоповнення між такими організаціями та установами. В декларації також було висловлено намір ОБСЄ поглиблювати співпрацю з іншими організаціями безпеки, дії яких є прозорими та передбачуваними, члени — поодиночі й разом — дотримуються принципів і зобов'язань ОБСЄ, а членство базується на відкритих та добровільних обов'язках.

Наступним етапом у розбудові Системи безпеки стала зустріч країн — членів ОБСЄ на рівні міністрів закордонних справ у Копенгагені в грудні 1997 р., яка ухвалила рішення про Основні напрямки розробки Документа-хартії ОБСЄ з питань європейської безпеки. Документ-хартію має бути розроблено на платформі безпеки, що базується на співробітництві і має на меті поглиблення співпраці між взаємопідсилюючими інституціями через неієрархічні робочі стосунки, зорієнтовані на практичну діяльність. На зустрічі в Копенгагені було вирішено, що Спільна концепція розвитку співпраці між взаємопідсилюючими інституціями має закласти підвалини для такої роботи. На одинадцятій зустрічі Ради міністрів 1 - 2 грудня 2003 року була ратифікована Стратегія ОБСЄ з протидії загрозам безпеці та стабільності в ХХІ столітті. В Стратегії визначені загрози миру та стабільності в світі, а також напрями діяльності ОБСЄ для відображення цих загроз. Ця Стратегія задекларувала, що Рада Безпеки ООН несе першочергову відповідальність за підтримку миру та безпеки, та грає вирішальну роль в укріпленні безпеки та стабільності в світі. При цьому, «ОБСЄ прагне розширити стосунки зі всіма організаціями і інститутами, що займаються зміцненням всеосяжної безпеки в регіоні ОБСЄ; з деякими з них, зокрема з ООН, ЄС, НАТО і Радою Європи, нею налагоджені регулярні консультації як на технічному, так і на політичному рівні. ОБСЄ повинна залишатися гнучкою, аби зберігати здібність до співпраці з різними організаціями у міру зміни їх потенціалу і цілей, яка можлива з часом, і у зв'язку з еволюцією їх уявлень про загрозу, а також їх організаційних можливостей». Необхідно зазначити, що розбудова системи безпеки триває і сьогодні.

Отже, міжнародні організації та їхні органи відіграють важливу роль в підтриманні міжнародного миру і безпеки. Потенціал ООН як глобальної міжнародної організації не вичерпний у справі розв'язання міжнародних конфліктів та зміцнення міжнародної стабільності. Однією з основних характерних рис стратегії НАТО є об'єднання широкого підходу до безпеки, що включає політичні і військові засоби, які взаємодоповнюють один одного, з наголосом на співпраці з іншими країнами, які поділяють цілі Альянсу. Стосовно ЄС, то головною тенденцією розвитку ЄС у XXI ст. стала тісна інтеграція не тільки в економічній, соціальній, а й у політичній та оборонній сферах. Одним із головних засобів цього зростання стає новий вектор європейської інтеграції — спільна європейська політика безпеки та оборони. Євросоюз розробив концепцію загальноєвропейської системи безпеки та власних сил швидкого реагування. У цьому напрямку одним із основних завдань стає діяльність із попередження та врегулювання криз поблизу кордонів ЄС. ОБСЄ має статус формального форуму для розвитку співпраці в сфері міжнародної безпеки, який намагається розширити відносини зі всіма організаціями та інститутами, які займаються укріпленням всеосяжної безпеки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому полягає головна функція міжнародних організацій в умовах глобалізації?
2. Охарактеризуйте ООН як провідної установи забезпечення міжнародної безпеки.
3. Доведіть провідну роль Міжнародного Суду ООН в розв'язанні міжнародних суперечок.
4. В чому сутність засобів ООН в врегулюванні міжнародних спорів?
5. Охарактеризуйте роль НАТО в формуванні сучасної системи міжнародної безпеки.
6. Що Вам відомо про участь Європейського союзу в формуванні та трансформації систем міжнародної безпеки?
7. Визначте роль ОБСЄ в становленні і розвитку міжнародної безпеки.

1.4 ЗВИЧАЙНА ЗБРОЯ

Слід підкреслити відносність терміна «звичайна зброя», тому що при застосуванні цього виду зброї можливі масові втрати серед населення. Про це свідчить досвід війн і збройних конфліктів ХХ століття. В останні роки відзначається різке зростання бойового потенціалу розвинених країн за рахунок кількісного та якісного нарощування звичайних озброєнь. Різко зросли їх вражаючі властивості і бойова ефективність. Подальший розвиток науково-технічного прогресу у військовій області знаходить своє концентроване вираження в комп'ютеризації збройних сил. Інтенсивно ведеться розробка зброї на нових фізичних принципах. Вже понад 65 років світ живе без війн між провідними країнами — це найбільш тривалий період за всю історію сучасної системи міждержавних відносин. Втім, в світі війни тривають, в ході яких загинуло понад 6 мільйонів осіб. Цикл такого насильства породжується, зокрема, культурою, що прославляє жорстокість та війну. Її наслідком може стати продовження хвилі насильства у мирний час, що неминуче буде тільки збільшувати кількість загиблих у світі від застосування зброї.

Розглядаючи питання правового забезпечення обігу зброї у світі, необхідно зазначити, що головним суб'єктом, який всебічно та найактивнішим чином переймається цим питанням, є Організація Об'єднаних Націй. Основним питанням, яке турбує держав-членів ООН у цій царині, залишається проблема незаконного і стрімкого розповсюдження вогнепальної зброї у світі.

Велика кількість різноманітних документів, присвячених розв'язанню цієї проблеми, що були прийняті світовою спільнотою протягом двох останніх десятиліть, складають колосальний теоретичний і практичний правовий досвід, який має неодмінно бути використаний також і Україною на шляху гармонізації національного законодавства у цій сфері.

Варто зазначити, що йдеться про вогнепальну або стрілецьку зброю, тобто зброю індивідуального використання, малогабаритну (пістолети, автомати тощо). Стрілецька зброя стала однією з головних проблем для міжнародної спільноти та безпеки у світі у зв'язку з її надмірним розповсюдженням у всіх регіонах земної кулі. У локальних війнах та конфліктах така зброя користується найбільшим попитом. Причина такої популярності полягає у наступному: стрілецька зброя має відносно низьку ціну; має смертельну дію; зручна у перевезенні, її легко сховати; може використовуватися протягом тривалого терміну; проста у користуванні.

Жоден регіон, жодна країна світу не є застрахованими від руйнівних наслідків розповсюдження стрілецької зброї. Накопичення цієї зброї саме по собі не викликає конфліктів, утім легкий доступ до них заохочує насильство як спосіб врегулювання спорів,

поглиблює і посилює їх, надаючи їм смертоносного характеру. Порівняно легкий доступ до стрілецької зброї створює серйозні перепони на шляху зусиль із надання гуманітарної допомоги і ставить під загрозу життя міжнародних працівників, що займаються наданням такої допомоги. Світ є переповненим стрілецькою зброєю. На сьогоднішній день у світі в обігу знаходиться понад 700 мільйонів одиниць такої зброї, — по одній одиниці зброї на кожну дванадцятую людину на землі. Приблизно 50-60 відсотків світового обсягу торгівлі стрілецькою зброєю є законним, однак законно експортована зброя нерідко потрапляє на чорний ринок. Тільки в Афганістані налічується приблизно 10 мільйонів одиниць стрілецької зброї. Значним каналом надходження зброї на чорний ринок в усьому світі є зброя, викрадена або захоплена у державних сил безпеки.

Незаконна торгівля стрілецькою зброєю є великим та прибутковим бізнесом. Тут не сплачуються ніякі податки чи мита, а прибуток є колосальним. Погрозу розповсюдження зброї підсилює і те, що велика пропозиція зброї викликає постійне зниження її ціни. У деяких районах світу автомат АК-47 можна придбати за 20-30 доларів США, а то — і за мішок борошна. Ця зброя підсилює та збільшує розміри конфліктів, затулюючи водночас їх дію. Затягування збройних конфліктів посилює все більшу необхідність в додаткових обсягах зброї та боєприпасів, що породжує безкінечне порочне коло.

У зв'язку із великою кількістю жертв від стрілецької зброї колишній Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Кофі Аннан назвав її "зброєю масового знищення". Незважаючи на це, на відміну від ситуації з хімічною, біологічною і ядерною зброєю, до цього часу немає жодного всесвітньо встановленого режиму щодо нерозповсюдження стрілецької зброї у світі. Виступаючи у Раді Безпеки у вересні 1999 року, Генеральний секретар назвав зусилля з обмеження розповсюдження стрілецької зброї "одним з найскладніших завдань щодо запобігання конфліктам у майбутньому столітті".

Із середини 90-х років Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ставить питання щодо обмеження розповсюдження стрілецької зброї у порядок денний у прагненні перервати цикл страждань, викликаних незаконним обігом цієї зброї. ООН розглядає питання про стрілецьку зброю в контексті таких питань, як: захист цивільних осіб у збройному конфлікті; роль Ради Безпеки в запобіганні збройних конфліктам; діти і збройні конфлікти; роззброєння, демобілізація і реінтеграція колишніх комбатантів у контексті підтримки миру. Враховуючи те, що процес ефективного стримування незаконних потоків такої зброї являє собою вкрай важке завдання для міжнародного співтовариства, Генеральна Асамблея ООН, у грудні 1998 року, ухвалила рішення щодо скликання Конференції Організації Об'єднаних Націй із проблеми незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями у всіх її аспектах. У рамках підготовки до зазначеної Конференції, яка

планувалася як головна подія в галузі проблем роззброєння з 1987 року, Генеральний секретар закликав держав-учасниць використати цю Конференцію для того, щоб „почати вживати серйозні заходи щодо протидії незаконній торгівлі стрілецькою зброєю”. Конференцію Організації Об'єднаних Націй із проблеми незаконної торгівлі нею у всіх її аспектах (далі — Конференція) було проведено 9-20 липня 2001 року. Вона не ставила перед собою цілі зазіхати на суверенітет, обмеження прав держав на самооборону або втручання в їх законні дії щодо забезпечення внутрішньої безпеки. Мета Конференції полягала у розширенні та зміцненні міжнародних зусиль щодо запобігання та викорінення незаконної торгівлі зброєю, посиленні міжнародної координації з активізації боротьби проти кримінальних торговців зброєю, корумпованих чиновників, синдикатів, які займаються незаконною торгівлею зброєю. Підготовчий комітет Конференції визначив такі її цілі: розроблення на глобальному, регіональному та національному рівнях норм із зміцнення та найбільш плідної координації зусиль щодо запобігання незаконній торгівлі зброєю; розроблення узгоджених міжнародних заходів щодо запобігання та попередження незаконного обігу зброї; мобілізація політичної волі всієї міжнародної спільноти на запобігання та попередження незаконної торгівлі зброєю, а також підвищення рівня обізнаності про характер важливості проблем, які пов'язані з незаконним обігом зброї у світі; стимулювання більш відповідального ставлення держав до експорту, імпорту, транзиту та реекспорту зброї.

За результатами проведення Конференції 20 липня 2001 року було ухвалено Програму дій ООН із запобігання і викорінення незаконної торгівлі стрілецькою зброєю та легкими озброєннями у всіх її аспектах та боротьбі з нею. Ця Програма стала ще одним із багатьох кроків на шляху стримування незаконної торгівлі зброєю. Програма включає стратегії національного, регіонального та глобального рівнів та передбачає здійснення ефективного і постійного процесу діяльності на підставі рішень Конференції. У Програмі дій особливу роль у розв'язанні проблеми незаконної торгівлі зброєю відіграє Рада Безпеки. Програма підкреслює важливість міжнародної співпраці та допомоги, особливо у питанні оголошення ембарго на постачання зброї.

Рада Безпеки неодноразово вводила ембарго на постачання зброї із метою стримування розповсюдження зброї у конкретних конфліктних ситуаціях. Водночас за виконанням ембарго на постачання зброї до цього часу не здійснювалося належного контролю, в результаті чого вони не мали істотного впливу на стримування незаконного обігу зброї. Для Ради Безпеки проведена Конференція стала ще однією підставою знову проявити рішучість та закликати усі держави до підтримання таких видів ембарго. Зі свого боку держави-учасниці підкреслили, що Програма дій є важливим підґрунтям для подальшої

роботи на національному, регіональному та глобальному рівнях, визнаючи, що головна відповідальність за вирішення проблеми незаконного обігу зброї лежить на самих державах.

Конференція Організації Об'єднаних Націй із проблем незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями у всіх її аспектах не була єдиним заходом у галузі цієї проблеми. Майже одночасно із Конференцією у Відні (Австрія), у контексті міжнародної безпеки та роззброєння, проходив інший переговорний процес. 2 березня 2001 року державами-учасницями була досягнута згода щодо прийняття Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, яка доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. Головною метою цього Протоколу є сприяння розвитку, полегшення та зміцнення співпраці між державами-учасницями щодо попередження незаконної торгівлі зброєю. Норми цього Протоколу застосовуються до злочинів, що носять транснаціональний характер та скоєні за участю організованих злочинних угруповань. Відповідно до ст. 7 Протоколу кожна з держав-учасниць повинна забезпечити зберігання протягом не менш 10 років інформації, яка буде необхідною для відстеження та ідентифікації незаконно виготовленої вогнепальної зброї чи зброї, що знаходиться у незаконному обігу. Ця інформація має включати: належне маркування, що передбачене нормами Протоколу; дати видачі та закінчення строку дії відповідних ліцензій або дозволів, зазначення держави експортера та імпортера, а також опис кількості зброї (у випадках із міжнародними угодами щодо вогнепальної зброї). Протокол також визначає загальні вимоги до систем експортно-імпортних та транзитних ліцензій або дозволів. Такі ліцензії або дозволи повинні містити інформацію, яка включає визначення місця і дати видачі, дати закінчення строку дії, країни імпортера, країни експортера, кінцевий пункт доставки, визначення кількості зброї. Згідно із положеннями ст. 11 Протоколу, із метою виявлення і попередження викрадення, втрат, а також незаконного обігу зброї та її складових частин, держави-учасниці повинні вживати відповідні заходи для: гарантування безпеки та збереження вогнепальної зброї під час виготовлення, експорту, імпорту та транзиту; підвищення ефективності контролю за імпортом, експортом та транзитом, включаючи заходи прикордонного контролю, а також заходи транснаціональної взаємодії між органами поліції та митними органами. Протокол було відкрито до підписання всіма державами-учасницями до 12 грудня 2002 року.

Як уже зазначалося, Конференція 2001 року відповідно до задуму мала бути важливим кроком на шляху об'єднання всіх зусиль міжнародної спільноти в питанні боротьби з незаконною торгівлею зброєю у світі. В червні 2003 року, представники більшості країн-учасниць ООН, ряд міжнародних і громадських організацій вирішили

з'ясувати стан виконання рішень прийнятих на минулій конференції. Перевірка виконання рішень Конференції 2001 року стала головною темою порядку денного Міжнародної конференції ООН із проблем боротьби з нелегальним розповсюдженням, яка зібрала у штаб-квартирі ООН представників більш ніж 100 країн світу. У звіті, який було підготовлено лондонською правозахисною організацією International Action Network on Small Arms було зазначено про невтішні на цей момент результати. На той час Уряди небагатьох держав взяли участь у рішучих діях щодо боротьби із контрабандою зброї. Застосування стрілецької зброї досі широко спостерігається на фронтах громадянських війн у Африці та Азії. У Демократичній Республіці Конго, Ліберії, Сьєрра-Леоне навіть діти носять автомати Калашникова. У звіті зазначалося що, у середньому за рік, у зв'язку із застосуванням стрілецької зброї, гине півмільйона осіб, тобто відбувається одна смерть за хвилину.

Не дивлячись на те, що у 2001 році Програму дій ООН підписали 156 країн, третина з них ще не створила профільних комітетів по боротьбі з контрабандою стрілецької зброї. Тільки 37 держав створили національні комітети для координації відповідних дій. Лише 65 країн надали ООН звіти про хід боротьби з незаконною торгівлею зброєю і тільки у 19 країнах було переглянуто національне законодавство щодо торгівлі стрілецькою зброєю. Найгірша ситуація спостерігається у Північній Африці, на Близькому Сході та Азії.

На Конференції 2001 року, вперше з'явилася цифра 500 мільйонів одиниць легкої стрілецької зброї, що використовується сьогодні у різних частинах світу. Хоча більша частина такої зброї належить правоохоронним органам, військовим формуванням та законним приватним власникам, значна кількість зброї все ж таки опиняється в руках злочинців, терористів та незаконних військових формувань. Це занепокоєння, висловлене у 2001 році, не втратило своєї актуальності до сьогодні. На, жаль, далеко не всі держави поділяють ці побоювання. Адже деякі з них заробляють великі кошти на торгівлі зброєю і не мають великого бажання вбивати курку, ще несе золоті яйця. У свою чергу інші держави бажають купити якомога більше зброї і заявляють, що будь-які спроби обмежити цей вид торгівлі це обмеження їх прав на самооборону. Жорстку позицію продовжують займати Сполучені Штати Америки. Їх представники, що діють в інтересах збройового лобі, категорично заперечують проти будь-якого плану ООН щодо намагань знищення незаконної торгівлі зброєю, оскільки це, за їх поглядами, обмежить обсяг законної торгівлі або обмежить права громадян на володіння зброєю.

Незважаючи на це, спроби остаточного вирішення міжнародно-правової проблеми стосовно обігу зброї у світі не припиняються. Наступну таку спробу міжнародна спільнота побачила у травні 2001 року. Нею став Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї. Документ

було затверджено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 31 травня 2001 року, № 55/255, як додаток до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. В свою чергу Протокол також не зміг обійти увагою проблему профільного понятійного апарату, надавши у своїх положеннях такі визначення: „вогнепальна зброя” — будь-яка переносна ствольна зброя, яка здійснює постріл, призначена або може бути легко пристосована для здійснення пострілу, або прискорення кулі чи снаряду за рахунок енергії вибухової речовини, виключаючи старовинну вогнепальну зброю або її моделі. Старовинна вогнепальна зброя або її моделі визначаються відповідно до внутрішнього законодавства. Однак старовинна вогнепальна зброя ні в якому разі не включає вогнепальну зброю, виготовлену після 1899 року; „складові частини і компоненти” — будь-які елементи чи запасні деталі, спеціально призначені для вогнепальної зброї та потрібні для її функціонування, у тому числі ствол, корпус чи ствольна коробка, затвор чи барабан, вісь затвору або казенник, а також будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку пострілу; „боєприпаси” — постріл в комплекті або його компоненти, включаючи патронні гільзи, капсулі, металний заряд, кулі чи снаряди, що використовуються у вогнепальній зброї, при умові, що самі компоненти підпадають під систему дозволів у відповідній державі-учасниці; „незаконний обіг” — ввезення, вивезення, придбання, продаж, доставка, переміщення чи передача вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї з території чи по території однієї держави-учасниці на територію іншої держави-учасниці, якщо будь-яка із зацікавлених держав-учасниць не дає дозволу на це згідно положень цього Протоколу або якщо вогнепальна зброя не має маркування, нанесеного у відповідності до положень Протоколу. У Протоколі також дається визначення незаконного виготовлення та відслідковування вогнепальної зброї. Метою Протоколу є сприяння розвитку, полегшенню та зміцненню співпраці між державами-учасницями щодо попередження незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боєприпасів та боротьбі з цією діяльністю. Протокол містить положення щодо порядку конфіскації, арешту і відчуження незаконної вогнепальної зброї, умови маркування, ведення документації, загальні вимоги до систем експортно-імпортних і транзитних ліцензій щодо вогнепальної зброї тощо.

В липні 2008 р. в Організації Об'єднаних Націй відбулася Третя зустріч країн з розгляду імплементації Програми дій ООН із запобігання і викорінення незаконної торгівлі легкими озброєннями і стрілецькою зброєю (ЛОСЗ) в усіх її аспектах, яка скликається раз на два роки. За результатами цього заходу ухвалено Доповідь в якій особливу увагу приділено: активізації міжнародного співробітництва, наданню допомоги і укріпленню національного потенціалу у справі протидії незаконному поширенню ЛОСЗ; протидії незаконній

брокерській діяльності у цій сфері; управлінню запасами і ліквідацією надлишків ЛОСЗ; а також іншим питанням щодо реалізації Програми дій.

Головна проблема щодо контролю над нелегальним розповсюдженням зброї на міжнародному рівні полягає у тому, що міжнародне право базується на зобов'язаннях, які держави-учасниці самі беруть на себе. У світі немає відповідної інстанції, яка б засуджувала чи карала держав-порушників, що взяли на себе конкретні зобов'язання, але не виконують їх. На сьогодні не існує ні загальних для всіх держав міжнародно-правових норм щодо контролю над озброєнням, ні міжнародного суду, який би розглядав скарги та справи з цього приводу. Тому, деякі держави в супереч гуманітарним міркуванням та рішенням ООН продовжують активно постачати зброю у зони військових конфліктів.

Спроби визначити на міжнародному рівні реальні механізми контролю за розповсюдженням зброї та дієвого впливу на нелегальних торгівців такою зброєю робилися неодноразово. Нажаль, з огляду на наведені вище цифри та факти стає зрозумілим, що суттєво позитивних результатів за останні десятиліття досягти не вдалося. І справа тут не тільки, як вже було зазначено, у відсутності політичної волі держав-учасниць, але і значній юридичній прогалині. Справа у тому, що не дивлячись на постійні конференції, спеціально створені робочі групи, прийняті резолюції і таке інше, до цього часу, на міжнародному рівні, не існує навіть остаточно узгодженого поняття самої зброї.

Спроби щодо встановлення загальнообов'язкових міжнародних норм та визначень в галузі регулювання обігу зброї розпочалися ще з сімдесятих років минулого століття. Уже на той час уряди багатьох європейських держав офіційно визнавали небезпеку пов'язану з ростом застосування вогнепальної зброї при скоєні злочинів. Тому, вже тоді, робилися перші спроби запровадити на міжнародному рівні ефективні методи контролю за переміщенням вогнепальної зброї всередині Європи. Один із перших варіантів визначення поняття „вогнепальна зброя” було запропоновано Європейською конвенцією по контролю за придбанням та зберіганням вогнепальної зброї приватними особами. Європейська конвенція, що була підписана у Страсбурзі 28 червня 1978 року та набула чинності від 1 липня 1982 року, запропонувала занадто розгалужене, складне та далеке від універсального визначення. Наступна спроба встановлення єдиних юридичних правил стосовно вогнепальної зброї була здійснена вже через два роки після вступу в силу Європейської конвенції. Беручи до уваги положення Європейської конвенції щодо контролю за придбанням та зберіганням вогнепальної зброї приватними особами, 7 грудня 1984 року Комітетом Міністрів держав-членів Ради Європи була прийнята Рекомендація № (84)23 Про гармонізацію національних законодавств щодо вогнепальної зброї. Визнаючи, що у Європі зростає кількість злочинів міжнародного характеру із застосуванням вогнепальної зброї або таких, що мають

міжнародні наслідки Комітет Міністрів у цьому документі рекомендує державам-учасницям наступне: у першочерговому порядку приділяти увагу способам покращення та гармонізації поліцейської і судової статистики, що торкається носіння та застосування вогнепальної зброї, пов'язаної із споєнням злочинів; ввести у своє законодавство та практику стосовно вогнепальної зброї класифікацію, що встановлює критерії, що необхідні для складання переліку зброї, що заборонена для продажу приватним особам, зброї, на володіння якою необхідний дозвіл та зброї яка підлягає декларуванню; застосовувати заходи, що дозволяють здійснювати контроль за виробництвом та реалізацією зброї, яка імітує вогнепальну зброю і яку можна легко переобладнати у дійсну вогнепальну зброю; передбачити у кримінальному законодавстві випадки застосування зброї, що імітує вогнепальну, при скоєнні тяжких злочинів. Рекомендація також закликає надавати дозволи на придбання, зберігання та носіння зброї особі лише по досягненню нею 18-ти річного віку, якщо така особа є дієздатною, не була засуджена за злочини, що становлять суспільну небезпеку. Дозвіл на зброю особі має надаватися за умови, якщо придбання, зберігання та носіння такої зброї не буде становити загрози суспільному порядку та безпеці. Також при отриманні дозволу особа має довести, що вона має вагомні причини для придбання, зберігання або носіння зброї. Документ рекомендує державам передбачити у своєму законодавстві правила стосовно зберігання вогнепальної зброї у надійному місці, а також надання зброї органам влади за їх вимогою. В Рекомендації також передбачені правила для осіб та організацій, що виготовляють, ремонтують або торгують зброєю. Варто зазначити, що більшість положень Рекомендації взяті до уваги і Україною та передбачені у відповідних нормативних актах. Але справа у тому, що такі нормативні акти мають силу підзаконних документів (Інструкція МВС України), а у Рекомендації мова іде про закріплення відповідних положень на законодавчому рівні.

Країни – члени Ради Євроатлантичного партнерства та Організація з безпеки і співробітництва в Європі спільно організували у штаб-квартирі НАТО міжнародну конференцію, яку підтримала ООН. Конференція присвячена посиленню ролі регіональних організацій в долатті глобальної загрози, яка походить від розповсюдження, незаконної торгівлі і застосування легкої і стрілецької зброї (SALW). Приблизно 100 експертів, що представляють майже 30 регіональних, міжнародних і неурядових організацій з усього світу, зібрались у штаб-квартирі НАТО з 28 по 30 травня. Вони обмінялись думками щодо подальшої співпраці між регіональними організаціями і поширення найкращих прикладів виконання Програми дій ООН із запобігання, протидії і ліквідації незаконної торгівлі легкою і стрілецькою зброєю в усіх її проявах. Конференція була проявом комплексного підходу, якого вже протягом тривалого часу дотримується НАТО – „підходу, який об'єднує зусилля

цивільних і військових і який допомагає країнам і організаціям найбільш ефективно доповнювати одне одного”.

Регіональні ініціативи надають важливу підтримку і допомогу у виконанні Програми дій ООН. Вони дозволяють регіонам вирішувати проблеми SALW відповідно до їх власних потреб, допомагаючи країнам вдосконалювати закони, правила і контроль над експортом, а також допомагаючи у знищенні великої кількості надлишкових SALW. Діяльність на регіональному рівні може також бути каталізатором глобальних дій. Ця конференція також може це зробити, розглянувши, як виконання Програми дій ООН допомагає забезпечити стабільність і безпеку в регіонах усього світу, і закликавши до об'єднання зусиль регіональних організацій. Дискусії і засідання робочих груп були присвячені ряду ключових питань у сфері SALW: регіональним інструментам запобігання, протидії і ліквідації незаконної торгівлі; фізичній безпеці і контролю за запасами; програмам збирання і утилізації зброї; міжнародному стеженню та незаконному посередництву; механізмам регіональної і субрегіональної прозорості; обміну інформацією між правоохоронними органами; відомствам прикордонного і митного контролю; і інформуванню громадськості і програмам розвитку потенціалу.

НАТО безпосередньо має справу з проблемою розповсюдження SALW на різних театрах операцій, таких як Афганістан і Косово. Ця зброя становить безпосередню загрозу військовослужбовцям і руйнує зусилля зі стабілізації. Країни Альянсу працюють спільно з країнам – нечленами НАТО та іншими міжнародними організаціями на підтримку виконання Програми дій ООН. Спеціальна робоча група з легкої і стрілецької зброї та мін при Раді євроатлантичного партнерства зосереджена на питаннях підтримки і обміну інформацією у цій сфері. Окремі країни Альянсу і партнери також беруть участь в утилізації надлишкових запасів озброєнь і боєприпасів через проекти Цільового фонду Партнерства заради миру.

Відсутність єдиного загальновизнаного та закріпленого на міжнародному рівні поняття зброї призвів до того, що про цей недолік почали прямо зазначати у самих документах. Так, уперше про це було вказано у Документі про легку та стрілецьку зброю, який було підписано 24 листопада 2000 року у Відні. У Документі зокрема зазначається, що узгодженого на міжнародному рівні визначення легкої та стрілецької зброї доки не існує. Зазначений Документ дає своє бачення терміну „зброя”, в той час зазначаючи, що визначення зброї може бути узгоджене на міжнародному рівні у майбутньому. Визначення легкої і стрілецької зброї можуть в подальшому уточнюватися і бути розглянуті у світі такого міжнародного визначення, якщо воно буде узгоджене. Згідно частини 3 Документу легка та стрілецька зброя — це переносна зброя, що виготовлена або модифікована згідно

військової специфіки для використання у якості зброя війни. Стрілецька зброя у широкому розумінні класифікується як зброя, що призначена для індивідуального використання у збройних силах або силах безпеки. Вона включає револьвери та самозарядні пістолети; гвинтівки та карабіни; автомати; автоматичні гвинтівки, а також легкі кулемети. Легка зброя у широкому розумінні класифікується як зброя, що призначена для групового використання у збройних силах або силах безпеки декількома особами, що складають обслуговування. До неї відносяться: важкі кулемети, ручні підствольні та станкові гранатомети, пересувні зенітні кулемети, протитанкові рушниці, безвідкатна зброя, пересувні протитанкові ракетні комплекси, пересувні зенітні ракетні комплекси та міномети калібру менше 100 мм. У Документі зазначається, що держави-учасниці Організації із безпеки та співробітництва у Європі, беручи до уваги минулі досягнення міжнародних форумів щодо проблем розповсюдження зброї, а також враховуючи те, що ОБСЄ згідно глави VIII Статуту ООН має можливість внести суттєвий вклад у роботу щодо зазначеної проблеми вирішили прийняти та реалізувати відповідні норми. Згідно Документа, держави-учасниці діючи у відповідності з прийнятою в ОБСЄ концепцією безпеки, вирішили розробити норми, принципи та механізми, що стосуються проблеми незаконного розповсюдження зброї. Зокрема, держави-учасниці взяли на себе такі зобов'язання: протидіяти незаконному обігу зброї у всіх його аспектах шляхом введення та застосування національних заходів контролю за стрілецької зброєю, включаючи виготовлення, маркування, експортний контроль, прикордонні та митні механізми, а також шляхом розширення взаємодії та обміном інформації між правоохоронними та митними органами на міжнародному, регіональному та національному рівнях; сприяти скороченню та протидії надмірному розповсюдженню стрілецької зброї, враховуючи потреби у галузі національної та колективної оборони, внутрішньої безпеки та участі у миротворчих операціях у відповідності до Статуту ООН або в рамках ОБСЄ; зміцнювати довіру, безпеку та підвищувати прозорість шляхом прийняття відповідних заходів щодо вогнепальної зброї; забезпечити щоб ОБСЄ на своїх форумах виходячи з концепції безпеки, враховувала занепокоєння, пов'язані з проблемою стрілецької зброї та здійснювала практичні заходи в цьому плані; розробляти належні засоби у відношенні стрілецької зброї на етапі завершення збройних конфліктів, включаючи збір цієї зброї, її безпечне зберігання та знищення тощо. В інших положеннях Документу більш детально розписується порядок застосування вищезазначених зобов'язань держав-учасниць. Зокрема, положення щодо виготовлення, маркування, обліку, експортного контролю, здійснення співпраці у правоохоронній та інформаційній сферах. Також Документ передбачає норми щодо управління запасами, скорочення надлишків та знищення зброї, а також норми щодо фінансування цієї діяльності.

З огляду на те, що основною причиною незаконного розповсюдження зброї у світі є недотримання державами міжнародних правил торгівлі озброєнням, у лютому 2000 року Організацією Об'єднаних Націй була зроблена ще одна спроба остаточно визначитись з основними поняттям та принципами поводження зі зброєю на міжнародному рівні. Такою спробою став проект Міжнародного Кодексу поведінки стосовно постачання зброї, який було підготовлено групою лауреатів Нобелівської премії миру.

Цей документ визначив зброю як: Усі види зброї, бойова техніка, компоненти та системи доставки, у тому числі: бойові танки, бойові броньовані машини, військові літаки, артилерійські системи, військові гелікоптери, ракети, майно воєнізованої поліції, міномети, кулемети та автомати, гвинтівки, пістолети, протитанкові гармати, міни, гранати, касетні бомби та всі види боєприпасів. До того ж були додані: „чутливі” військові технології та технології подвійного призначення, у тому числі: шифрувальна техніка, деякі станки, суперкомп'ютери, газові турбіни та ракетна техніка, авіаційна електроніка, тепловізійна техніка та хімічні речовини дратівливої дії; підготовка військовослужбовців та співробітників органів безпеки, включаючи передачу досвіду, знань та навичок застосування такої зброї, бойової техніки, компонентів та „чутливих” технологій.

Відповідно до Розділу II Міжнародного Кодексу поставки зброї можуть здійснюватися лише у тому випадку, якщо держава-отримувач або сторона-отримувач у державі кінцевого призначення буде дотримуватися таких принципів:

1. Дотримання міжнародних стандартів в галузі прав людини. Поставки зброї можуть здійснюватися, якщо буде обґрунтовано доведено, що пропонована поставка не буде використовуватися державою-отримувачем для сприяння серйозним порушенням прав людини. Також, якщо держава-отримувач переслідує у судовому порядку і притягає до відповідальності осіб, відповідальних за порушення та зловживання в галузі прав людини, а також порушення законів і звичаїв війни.

2. Дотримання міжнародного гуманітарного права. Поставки зброї можуть здійснюватися лише у випадку, якщо держава-отримувач не порушує закони та звичаї війни, що викладені у Женевській конвенції 1949 року та додаткових протоколах 1977 року, надає на регулярній основі доступ гуманітарним неурядовим організаціям до осіб, що тримаються під вартою, співпрацює з міжнародними трибуналами.

3. Повага демократичних прав. Поставки зброї можуть здійснюватися лише у випадку, якщо держава - отримувач дає можливість своїм громадянам обирати своїх представників у ході вільних періодичних виборів на основі таємного голосування, висловлювати свої політичні погляди на сонові свободи слова та інформації, має громадські інститути, які

визначають політику в галузі національної безпеки і здійснюють контроль за діяльністю і витратами збройних сил та правоохоронних органів.

4. Дотримання міжнародного ембарго на поставки зброї і міжнародних військових санкцій. Поставки зброї можуть здійснюватися лише у випадку, якщо держава-отримувач дотримується міжнародних угод щодо ембарго на поставки зброї та інших військових санкцій, що введені радою Безпеки ООН чи регіональними організаціями або на підставі регіональних угод.

5. Обов'язково сприяти зміцненню регіонального миру, безпеки та стабільності. Поставки зброї можуть здійснюватися лише у випадку, якщо держава-отримувач не бере участі у збройному конфлікті в регіоні, якщо ООН не визнає, що держава діє в порядку самооборони відповідно до статті 51 Статуту ООН або якщо держава не відіграє відповідну роль в операції, санкціонованій ООН. Також, якщо в результаті таких поставок до держави-отримувача не надходить озброєння понад рівня, який визнається достатнім для її законної самооборони тощо.

Планується, що після того, як Міжнародний Кодекс набуде чинності, він стане на заваді нарощування антидемократичними урядами арсеналів новітньої зброї. Держави, які на систематичній основі порушують міжнародно-визнані права людини не зможуть отримувати допомогу в організації військової підготовки. В положеннях Міжнародного Кодексу також буде визначено заборону продажу зброї державам, які підтримують тероризм, а також державам, які здійснюють агресію проти інших країн та народів. Крім того, всі держави зобов'язані будуть звітувати про закупівлю зброї перед Організацією Об'єднаних Націй. Тому, немає ніяких сумнівів в тому, що Міжнародний Кодекс буде сприяти міжнародному миру та безпеці та захищати права людини і громадянина. Але на жаль цей документ до цього часу так і залишається у статусі проекту.

Підсумовуючи слід зазначити, що у більшості міжнародні документи стосовно обігу вогнепальної зброї багато у чому схожі між собою, в деяких моментах навіть ідентичні. Але з огляду на те, що для кожної конвенції чи іншого документу, які приймаються у цій царині застосовуються різні, хоч і схожі, визначення та поняття, можна зробити висновок, що єдності поглядів немає всередині самої міжнародної спільноти. І справа тут не тільки у різних теоретичних підходах до однієї проблеми, а також і в певному небажанні остаточно і принципово вирішувати це питання. Мова тут іде про достатньо впливові і заінтересовані професійні збройові круги, так зване „збройове лобі”. Як у держав-виробників та постачальників зброї, так і у їх покупців немає жодного бажання самим собі встановлювати кабальні умови для дуже вигідної і прибуткової справи, а такі держави (США, Росія, Канада, Індія тощо) мають значний вплив на політику ООН. Виходячи з цього, коли з одного боку

кричать про порушення миру та безпеки і прав людини, а з другого на цьому ж тлі набивають собі кишені, питання остаточного правового закріплення обігу зброї на міжнародному рівні залишається відкритим.

Україна активним чином залучається до проблеми правового впорядкування обігу зброї у світі. На сьогоднішній день наша держава є учасницею двох міжнародних документів у сфері контролю над легкими озброєннями та стрілецькою зброєю - "Програми дій ООН із запобігання і викорінення незаконної торгівлі стрілецькою зброєю та легким озброєнням у всіх її аспектах та боротьбі з нею" та Документа ОБСЄ про легкі озброєння і стрілецьку зброю. У ході міжнародних багатосторонніх заходів із проблематики незаконного розповсюдження вогнепальної зброї Україна наголошує, що лише спільними зусиллями міжнародне співтовариство зможе ефективно протидіяти неконтрольованому розповсюдженню цього виду зброї. Зі свого боку, на виконання відповідного Указу Президента від 3 вересня 2001 р. Міністерством закордонних справ України спільно з причетними міністерствами і відомствами було підготовлено та внесено на розгляд Кабінету Міністрів України проект Плану заходів з імплементації Документа ОБСЄ про легкі озброєння і стрілецьку зброю та "Програми дій ООН із запобігання і викорінення незаконної торгівлі стрілецькою зброєю та легким озброєнням у всіх її аспектах та боротьбі з нею".

Дорученням Кабінету Міністрів України згаданий План заходів було погоджено та прийнято до виконання всіма причетними міністерствами і відомствами. Він покликаний забезпечити належне виконання Україною політичних зобов'язань передбачених вищезгаданими міжнародними документами, а також доповнити і удосконалити існуючі в нашій державі нормативно-правові акти у цій сфері. Слід зазначити, що найважливішим аспектом міжнародних та національних зусиль з протидії нелегальному розповсюдженню вогнепальної зброї є запровадження ефективних законодавчих і нормативних актів у сфері експортного контролю та їх чітке дотримання.

Уряд України приділяє значну увагу забезпеченню дотримання на національному рівні міжнародних вимог у відповідній сфері, зокрема тих, що містяться у Програмі дій ООН та Документі ОБСЄ. Україна чітко виконує рішення, ухвалені Радою Безпеки ООН, ОБСЄ та в рамках Вассенаарської домовленості. Резолюції РБ ООН, що запроваджують режими санкцій, є керівними настановами при ухваленні відповідних законодавчих і нормативних актів. При прийнятті рішень щодо постачання озброєнь наша держава враховує положення Мораторію Економічного Співтовариства Держав Західної Африки на імпорту, експорт та виробництво стрілецької зброї, а також політичні принципи Кодексу поведінки ЄС стосовно експорту звичайних озброєнь. Чинне українське законодавство у сфері експортного контролю повністю відповідає політичним настановам та принципам, які містяться у

вищезгаданих документах. Зокрема, у лютому 2003 року набув чинності Закон України „Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання». Цей Закон регулює діяльність, пов'язану з державним контролем за міжнародними передачами товарів військового призначення, включаючи, з метою забезпечення дотримання Україною її міжнародних зобов'язань, а також національних інтересів держави у сфері міжнародної торгівлі озброєннями.» Зазначений Закон також регламентує посередницьку діяльність у передачах озброєнь, наукове і технічне співробітництво у відповідній сфері, проведення міжнародних виставок озброєнь тощо. В статті 4 міститься принципи державної політики у сфері експортного контролю, серед яких: обов'язкове дотримання міжнародних зобов'язань України та забезпечення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення з метою запобігання їх потраплянню до рук терористів; гармонізація процедур та правил державного експортного контролю з міжнародними юридичними нормами та практикою; забезпечення взаємодії з міжнародними організаціями та іноземними державами у сфері експортного контролю з метою зміцнення міжнародної безпеки та стабільності.

Важливим елементом національних заходів із забезпечення імплементації міжнародних зобов'язань України у відповідній сфері є правоохоронна діяльність. Законодавство України передбачає запровадження кримінальної, адміністративної, цивільної та фінансової відповідальності за порушення вимог у сфері експортного контролю. Крім цього, правоохоронні органи уповноважуються здійснювати заходи із метою запобігання та припинення злочинів у цій сфері шляхом проведення розслідувань та встановлення фактів незаконної діяльності організацій та осіб. Значна кількість порушень законодавства регламентується Кримінальним Кодексом України. Окрім забезпечення надійного державного контролю за виготовленням, зберіганням, використанням та міжнародними передачами стрілецької зброї Україна вживає зусиль із метою ліквідації надлишкових запасів цієї зброї, що розглядається міжнародним співтовариством як першочерговий засіб унеможливлення її потрапляння у нелегальний обіг. Триває реалізація проекту з утилізації в Україні 1,5 млн. легких озброєнь та стрілецької зброї, 1000 переносних зенітно-ракетних комплексів (ПЗРК) та 133 тис. тон боєприпасів, фінансування якого передбачається здійснити за рахунок міжнародної допомоги із використанням Трастового фонду НАТО.

Головна ідея Договору про звичайні збройні сили в Європі, підписаного у 1990 році, полягала у тому, щоб зменшити небезпечну концентрацію озброєнь, яка існувала на той час на лінії розподілу збройних сил Організації Варшавського договору і НАТО. Договір розроблявся в умовах жорсткого протистояння двох блоків і передбачав скорочення значної кількості звичайних озброєнь, а також встановлював режим обміну інформацією та

верифікації, тобто перевірок на місцях. Регулярний обмін інформацією і постійні взаємні інспекції стали запорукою встановлення між державами-учасницями атмосфери довіри і передбачуваності, що мало велике значення для зміцнення стабільності на європейському континенті. Але за останні роки ситуація в Європі зазнала кардинальних змін, що обумовило необхідність адаптації Договору. Головним напрямком цього процесу є повна відмова від блокового підходу в структурі ДЗЗСЄ, запобігання виникненню нових ліній розподілу в Європі, встановлення індивідуальних, а не колективних зобов'язань держав-учасниць щодо дотримання ними обмежень на кількість озброєнь. Договір про звичайні збройні сили в Європі – це наріжний камінь безпеки і стабільності в Європі й основний елемент європейського контролю за звичайним озброєнням. Проте з виходом Росії з Договору 12 грудня 2007 року режим звичайних збройних сил в Європі переживає складне випробування. Необхідні неабиякі інтенсивні зусилля для того, аби спільно з партнерами по НАТО й Росією знайти вихід з кризи Договору про звичайні збройні сили в Європі.

Віденський документ 1994 року переговорів з заходів зміцнення довір'я і безпеки був прийнятий на самміті ОБСЄ, який відбувся в Будапешті в листопаді 1994 року. Його учасницями є 53 країни ОБСЄ, а район застосування - територія Європи від Атлантики до Уралу, а також Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Цей документ є політично зобов'язуючим документом і передбачає здійснення широкого кола заходів, спрямованих на ознайомлення держав-учасниць на взаємній основі зі структурою та чисельністю збройних сил, новими типами озброєнь, впровадження контролю за військовою діяльністю тощо. В ході зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів ОБСЄ, яка відбулась в грудні 1998 року в Осло, було прийняте рішення завершити переговори з адаптації ДЗЗСЄ та вдосконалення Віденського документу-94 до початку Стамбульського самміту ОБСЄ, який відбувся в листопаді 1999 року. Успішне завершення цих двох переговорних процесів у заплановані терміни стало б значним кроком на шляху вдосконалення системи контролю над озброєннями і забезпечення її надійного функціонування на наступні роки. Україна є активною учасницею переговорів і докладає чималих зусиль для того, аби ці багатосторонні документи стали надійною основою контролю за звичайними збройними силами у майбутньому. Проте слід відзначити, що скорочення основних категорій звичайних озброєнь, що підпадають під дію ДЗЗСЄ, і контроль за ними не може ефективно слугувати меті запобігання сучасним ризикам, оскільки, як засвідчив досвід останніх років, головну небезпеку стабільності у світі становить сьогодні не повномасштабна війна за участю багатьох держав, а локальні збройні конфлікти, в ході яких масово застосовуються дещо інші види озброєнь. З огляду на такий розвиток подій контроль за розповсюдженням легких озброєнь і стрілецької зброї стає

надзвичайно актуальним. На засіданні Форуму ОБСЄ з співробітництва в галузі безпеки, яке відбулось 4 листопада 1998 року, делегація Нідерландів запропонувала державам-учасникам ОБСЄ розпочати роботу з підготовки Конвенції щодо запобігання та боротьби з незаконним транспортуванням стрілецької зброї та легких озброєнь, боєприпасів та інших подібних засобів. Перші обговорення цієї ініціативи засвідчили, що більшість держав-учасниць ОБСЄ, в тому числі і Україна, приділяють цьому питанню надзвичайну увагу, розглядаючи його як складову частину системи контролю над озброєннями, особливо в країнах і регіонах, охоплених конфліктами.

Підсумовуючи варто підкреслити, що наявність величезної кількості міжнародно-правових актів в цій сфері не підвищує рівень міжнародної безпеки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке звичайна зброя і в чому відносність цього терміну?
2. В чому полягає проблема розповсюдження стрілецької зброї?
3. Охарактеризуйте основні міжнародно-правові акти в боротьбі з розповсюдженням стрілецької зброї.
4. Доведіть провідну роль ОБСЄ, ЄС та НАТО в боротьбі з розповсюдженням стрілецької зброї.
5. В чому сутність Міжнародного Кодексу поведінки стосовно постачання зброї?
6. Охарактеризуйте роль України в боротьбі з розповсюдженням стрілецької зброї.
7. Що Вам відомо про Договір про звичайні збройні сили в Європі?

1.5 СТРАТЕГІЧНА ЗБРОЯ. ПРОБЛЕМА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

Конференція з роззброєння (КР) у своєму нинішньому форматі була заснована у 1978 році згідно з положеннями Заключного документу Першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з роззброєння. КР призначена для ведення переговорів з роззброєння та контролю над озброєннями на багатосторонній основі і вважається єдиним постійним переговорним органом світового співтовариства у цій галузі. Станом на березень 2005 року членами КР є 65 держав. Україна стала членом КР у червні 1996 року.

Головним завданням Конференції з роззброєння є сприяння процесу загального і повного роззброєння під ефективним міжнародним контролем. Переговори в КР проводяться на 9 основних напрямках, пов'язаних з проблематикою попередження гонки озброєнь та роззброєння: 1. Ядерна зброя в усіх аспектах; 2. Інші види зброї масового знищення; 3. Звичайна зброя; 4. Зменшення військових бюджетів; 5. Скорочення збройних сил; 6. Роззброєння і розвиток; 7. Роззброєння та міжнародна безпека; 8. Заходи з надання гарантій, зміцнення довіри; ефективні верифікаційні методи по відношенню до заходів з роззброєння, які є прийнятними для всіх заінтересованих сторін; 9. Всеохоплююча програма роззброєння, яка має за мету повне роззброєння під ефективним міжнародним контролем.

Основні принципи та правила роботи Конференції з роззброєння визначені у Правилах процедури таким чином: Конференція з роззброєння веде свою роботу на засадах консенсусу; Конференція з роззброєння приймає власні правила процедури; головування на Конференції з роззброєння здійснюється на ротаційній основі між державами-членами; термін головування охоплює 4 тижні сесійної роботи; Генеральний Секретар ООН після консультацій з членами Конференції з роззброєння призначає Генерального секретаря цієї конференції для надання організаційної та методичної допомоги, який є одночасно його особистим представником в Конференції з роззброєння; Конференція з роззброєння приймає щорічний порядок денний, беручи до уваги адресовані їй рекомендації ГА ООН та відповідні пропозиції з боку держав-членів.

Попередниками Конференції з роззброєння у сфері багатосторонньої дипломатії в галузі роззброєння були: Конференція Комітету з роззброєння (1969-1978 рр.); Комітет з роззброєння у складі 18 держав-членів (1962-1969 рр.); Комітет з роззброєння у складі 10 держав-членів (1959-1960 рр.).

Починаючи з 1962 року, робота багатостороннього форуму з питань роззброєння проходить у Женеві. У період з 1962 р. до 1978 р. на зазначених форумах закладався фундамент таких угод, як: Договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері,

космічному просторі та під водою (1963 р.); Договір про принципи діяльності держав у дослідженні і використанні космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (1967 р.).

У рамках багатостороннього органу у галузі роззброєння та нерозповсюдження в різний час були також розроблені та укладені інші міжнародні угоди: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.); Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1972 р.); Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї і про її знищення (1972 р.); Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.); Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та про її знищення (1992 р.); Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (1996 р.).

Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у зверненні до Конференції з роззброєння ООН визнав її як єдиний переговорний форум, що відповідає сучасним викликам у сфері багатостороннього роззброєння.

Історично склалося так, що на момент проголошення Україною “Декларації про державний суверенітет Української РСР ” (16 липня 1990 року) та декларування без’ядерних намірів, ядерна зброя залишалася найвагомим чинником в Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин, принципи й норми функціонування котрої були оформлені та закріплені рішеннями відповідних конференцій у Ялті, Сан-Франциско та Потсдамі в 1945 році. Цьому були свої беззаперечні свідчення. По-перше, місце та роль держави у світовій політиці визначалися передусім наявністю в тієї чи іншої держави ядерної зброї. По-друге, після оформлення країн третього світу в “Рух Неприєднання” країни цього блоку відразу визнали необхідність постановки питання щодо перегляду правил міжнародної поведінки у сфері ядерних відносин та забезпечення військової складової національної безпеки у вигляді національного ядерного арсеналу. По-третє, завдяки небувалому зростанню рівня технологій, володіння ядерною зброєю визначало факт володіння певною державою сучасною військовою стратегією.

Незважаючи на гостроту та актуальну необхідність негайного та раціонального вирішення проблеми ядерної зброї, ні одна із ядерних держав не йшла на ядерне роззброєння (чи навіть обмеження ядерних озброєнь), не будучи впевненою, що цей крок не буде одностороннім й успадкується іншими ядерними державами (двадцять три роки знадобилося світовому співтовариству, щоб уперше досягти певної згоди щодо ядерних озброєнь та оформити Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

А з огляду на історичний досвід України, наша держава здолала цей шлях за чотири роки, і досить актуальними постають запитання яким чином, чому, навіщо. Чи були дії вищого політичного керівництва України раціональними та виправданими за змістом, спрямованістю, способом реалізації? Чи була альтернатива таким діям українських державотворців у галузі міжнародної ядерної політики?

На початок процесу утворення нових незалежних держав на теренах колишнього СРСР світове співтовариство мало багатий досвід міжнародної політики з урахуванням історичних аспектів ядерного чинника (озброєння - роззброєння, розповсюдження – нерозповсюдження, переваги та збитки, які пов'язані з фактором володіння чи неволодіння ядерною зброєю). Такий стан підігрівав традиційну суперечку у світовій політиці про місце та роль ядерної зброї у світовій політиці, про вплив ядерної політики тієї чи іншої держави на її особисту політичну вагу в системі міжнародних відносин, на національні інтереси у світовій політиці, на стан захищеності та обороноздатності держави.

Ядерна зброя виявилась ефективним засобом підтримання стабільності системи міжнародних відносин, що була заснована на основі балансу сил, і буде зберігати своє значення за умов нестабільного міжнародного середовища. Історія засвідчила, що поки у світовій політиці існує силове поле змагань за досягнення власних, не узгоджених з іншими інтересів суб'єктів міжнародних відносин, доти необхідно буде мати стабілізатор гарантованого принципу дії. І ядерний чинник засвідчив своє стабілізуюче значення, альтернативи йому не існувало.

Термін «розповсюдження ядерної зброї» як правило означає проникнення ядерної зброї з країн, які є загальновизнаними ядерними державами (Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, Велика Британія, Франція та Китайська Народна Республіка), до інших держав. Аби було зрозуміліше, цей процес іноді означають "горизонтальним" розповсюдженням - на відміну від накопичення ядерного арсеналу згаданими ядерними державами, що є "вертикальним" розповсюдженням.

Горизонтальне ядерне розповсюдження повите туманом незрозумілості й невизначеності. Випробувавши 1964 року свою першу атомну бомбу, Китай проголосив себе ядерною державою і став п'ятим членом групи ядерних держав. Однак, відтоді жодна країна не робила заяв про входження до цієї групи. Більше того, практично кожна держава, яку підозрюють у наявності в неї ядерної зброї чи прагненні цього домогтися, заперечує як перше, так і друге. Фактично вже з'явилися нові країни, які мають ядерну зброю або ж можливість її виготовити і швидко застосувати в критичну хвилину. Такими країнами є Індія, Пакистан, Ізраїль та Кореїська народно-демократична республіка. Не зважаючи на відмінність їх програм, усі вони де-факто можуть вважатися ядерними державами. Впродовж

1980-х років Південно-Африканська республік також де-факто вважалася ядерною державою. Однак 1991 року вона відмовилася від застосування ядерної зброї, приєднавшись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. В 1970-ті роки заходів, спрямованих на здобуття такої зброї вживали Аргентина, Бразилія, Іран, Ірак, Лівія, Південна Корея, Тайвань і, вірогідно, Алжир. Однак жодній із цих країн не вдалося налагодити виробництво. Окремі просто не змогли домогтися успіху, а інші припинили небезпечні спроби. Чимало інших країн, приміром, Бельгія, Канада, Чехословаччина, Німеччина, Японія та Швеція, мали змогу виготовити ядерну зброю, але вирішили цього не робити - головним чином через брак сильних спонукальних мотивів, оскільки всі вони перебували під захистом однієї із загальноновизнаних ядерних держав.

Більшість країн, які прагнуть отримати ядерну зброю, роблять це з метою зміцнення своєї безпеки - стримування своїх ймовірних противників. Іншими важливими факторами прийняття рішень про розробку такої зброї є бажання держави підвищити свій авторитет у світовому співтоваристві, зайняти провідні позиції в тому чи іншому блоці держав, або ж зміцнити законність свого режиму. Всупереч висловлюваним у 1950-х та 1960-х роках прогнозам, темпи розповсюдження ядерної зброї були відносно невисокими - значною мірою з причини технологічної складності і високої вартості виробництва ядерної зброї. Найбільш складною перепорою є виробництво підходящого для виготовлення зброї ядерного матеріалу, який потребує будівництва і залучення до роботи складних агрегатів. Більшості держав з нерозвинутою промисловістю потрібно принаймні десять років для розробки технології виробництва ядерної зброї. Нерідко їм доводилось вдаватися до контрабандного ввозу "ноу-хау", обладнання й матеріалів із розвинутих країн. Були випадки, коли ядерні держави потай їм сприяли, хоча здебільшого ревно оберігали свої атомні секрети. "Режим нерозповсюдження ядерної зброї" становить собою ряд взаємопов'язаних угод, систему контролю та інші заходи міжнародного характеру, які відіграли провідну роль у стримуванні розповсюдження ядерної зброї. Найважливішими складовими цього "режиму" є Міжнародне агентство з питань атомної енергетики (МАГАТЕ); Договір про нерозповсюдження ядерної зброї; та експортно-імпортні рекомендації Групи ядерних постачальників (ГЯП). "Режим нерозповсюдження" допоміг встановити міжнародні норми, які ускладнюють подальше розповсюдження ядерної зброї, наприклад, опір ядерних держав здійсненню ядерних випробувань.

Зміцненню "режиму нерозповсюдження" сприяє думка, що розповсюдження ядерної зброї становить собою серйозну загрозу міжнародній безпеці. В основі цього лежить страх, мовляв збільшення кількості ядерних держав посилює ймовірність непередбаченого або ж зумисного застосування ядерної зброї. Перспектива розповсюдження ядерної зброї в таких конфліктних

регіонах, як Близький Схід, Південна Азія та корейський півострів, або ж застосування її експансіоністськими режимами проти своїх сусідів, лише підсилює побоювання. Особливо насторожує та обставина, що застосування ядерної зброї під час регіональних конфліктів може призвести до непомірного збільшення числа жертв. Крім того, в роки холодної війни існувала небезпека того, що ядерна загроза з боку однієї держави може спричинити підтримку наддержавами своїх союзників на місцях, що, в свою чергу, підштовхне ескалацію і переростання ядерної війни в світову. Ядерна зброя в руках нестабільних режимів загрожує тою небезпекою, що неповноцінні системи управління й контролю зумовлять несанкціоноване застосування цієї зброї в критичній ситуації. А також тим, що дисидентські фракції, території, які відкололися, чи інші "недержавні діячі" (наприклад, терористичні угруповання) можуть заволодіти ядерною зброєю і тим самим створити нові передумови для ядерної катастрофи.

Посилаючись на досвід наддержав, дехто вважає, що розповсюдження ядерної зброї може сприяти зміцненню міжнародної стабільності. Прихильники цієї точки зору дотримуються думки, що наявність ядерної зброї у традиційних ворогів у тому чи іншому регіоні змусить лідерів країн-противників, подібно лідерам США і колишнього Радянського Союзу, побоюватися, що їх суспільний устрій може бути знищено ядерною зброєю противника. І тому вони дійдуть висновку, що ціна, яку потрібно буде заплатити за війну, набагато перевищить можливі здобутки. Заперечення, які є на цей рахунок, зводяться до того, що модель США - СРСР, яка ґрунтувалася на взаємознищенні, не може бути застосована в інших місцях. Наприклад, на відміну від США й СРСР, чимало противників на регіональному рівні ведуть безперервні війни й територіальні суперечки, а тому більш схильні до конфліктів, ніж наддержави, що збільшує небезпеку ядерної ескалації. Більше того, багатоаспектні взаємини безпеки на Близькому Сході й в Південній Азії набагато складніші, ніж просте двостороннє стримування у стосунках між США й СРСР. Наявність ядерної зброї ще в однієї держави може зміцнити стабільність стосунків цієї держави і її окремо взятого суперника, який має ядерну зброю, але також дасть змогу здійснити безкарну агресію проти неядерних сусідів. До того ж слід пам'ятати, що небезпечна конфронтація між США й СРСР могла не призвести до ядерної війни. Відтак навіть така форма взаємин не гарантує стабільності.

Спроби пригальмувати розповсюдження ядерної зброї зіштовхнулись з протидією іншого роду. Індія, наприклад, доводить, що по суті нечесно і несправедливо вимагати від молодих держав, аби вони відмовились від ядерної зброї і тим самим опинилися на другорядних ролях на світовій арені, тоді як провідні держави збережуть таку зброю і будуть більшою мірою спиратися на неї для свого захисту. Окремі військові стратеги також

вважають, що "режим нерозповсюдження" в багатьох випадках приречений на поразку, оскільки країни, які протистоять ворожим і сильнішим сусідам, обов'язково відчують необхідність мати ядерну зброю, аби гарантувати свою безпеку.

Якими б не були переваги цих різних позицій, широка підтримка практики нерозповсюдження ядерної зброї свідчить про те, що більшість країн її схвалює і вважає розповсюдження ядерної зброї вкрай небезпечним. Ядерна зброя становить собою пристрій, в якому вся чи майже вся енергія вибуху виділяється в результаті ядерного розщеплення, ядерного синтезу чи комбінації двох процесів. Ядерний поділ, на якому оснований принцип дії атомної бомби, означає розщеплення атомного ядра на дві чи більше частини. Як було встановлено, лише деякі рідкісні матеріали придатні для цього процесу: уран - який зустрічається в природі, важкий радіоактивний метал, який потребує спеціальної концентрації чи "збагачення" для використання в ядерній зброї, і плутоній - штучний радіоактивний метал, який отримують з урану в ядерних реакторах. В ядерній зброї процес поділу здійснюється за допомогою бомбардування сильно збагаченого урану чи плутонію нейтронами, в результаті чого атоми урану чи плутонію розщеплюються на більш легкі атоми, звільняючи при цьому енергію й випускаючи нові нейтрони. Процес ядерного синтезу, який є принципом дії водневої бомби і використовується також для збільшення потужності атомної зброї, полягає в тому, що легкі ізотопи водню, відомі як дейтерій та тритій, з'єднуються при високих температурах і також виділяють енергію й нейтрони. Необхідна температура створюється шляхом детонації атомного пристрою, розташованого навколо чи поряд із матеріалом для термоядерного синтезу. Хоча точна кількість матеріалу, потрібного для атомного вибуху, залежить від конструкції зброї, як правило вважають, що для створення ядерної бомби потужністю 20 кілотонн (що відповідає 2000 тоннам "класичної виухівки"), подібно тій, яку було скинуто на Нагасакі, потрібно 12 кг збагаченого урану, або 4 кг плутонію. Потрібно всього кілька грамів тритію, аби збільшити потужність атомної бомби. Дані про кількість синтезованого матеріалу в водневій бомбі залишаються секретними.

Перед тим як приступити до виробництва ядерної зброї, країна має спочатку розробити конструкцію цієї зброї, виготовити й випробувати неядерні компоненти вибухового пристрою, включити боєприпаси у систему доставки до цілі літаком чи ракетою й виготовити високозбагачений уран чи плутоній для осердя бомби. Потім необхідно виготовити ядерні компоненти зброї, зібрати їх і привести в бойову готовність разом із засобами доставки. Більшості нових ядерних держав не потрібно проводити ядерні випробування, аби впевнитися в боєздатності атомної зброї. Достатньо випробувати неядерні компоненти і здійснити моделювання на комп'ютері. Конструкція "підсилених" атомних

боєприпасів, тобто тих, чия потужність збільшена за рахунок синтезу незначної кількості тритію, теж не потребує випробувань. Однак, для створення значно складнішої водневої бомби, ядерне випробування необхідне. Вважають, що в Ізраїлю є не лише проста, але й "підсилена" атомна зброя. Як уже зазначалося, найскладнішою технічною проблемою виготовлення ядерної зброї є отримання високозбагаченого урану (який застосовувався у бомбі, скинутій на Хіросіму під час Другої світової війни), чи плутонію (використаного в бомбі, скинутій на Нагасакі). Перш за все держава повинна мати доступ до запасів природного урану і створити обладнання для його очищення й підготовки для подальшої переробки. Щоб отримати високозбагачений уран, необхідно збудувати збагачувальний завод - досить складну конструкцію, яка надає природному урану якостей, необхідних для виготовлення зброї. Для отримання плутонію потрібен інший комплекс установок: уранове паливо поміщають в ядерний реактор, де частина палива перетворюється на плутоній. Потім на заводі з видобутку (регенерації) плутонію уранове паливо, яке включає в себе плутоній, розчиняють у кислоті. Відтак плутоній хімічним способом відділяється від інших компонентів палива. Держава, яка має лише ядерні реактори (для продукування електроструму чи випробувань), не може виробляти ядерну зброю і вважається менш небезпечною.

Досі країни, які намагаються зробити ядерну зброю, змушені були самі виробляти високозбагачений уран чи плутоній, оскільки ядерні держави, як правило, не мали бажання поставляти ці матеріали для військових цілей, а таємного чи "чорного" ринку для торгівлі ними очевидно, не існує. Однак розвал Радянського Союзу породив занепокоєння, що буде втрачено контроль над запасами придатного для виготовлення зброї ядерного матеріалу в колишньому радянському арсеналі і навіть над самою ядерною зброєю, а значить ці товари стануть широко доступними на світовому ринку. Щоправда досі не було випадків просочування ядерних матеріалів чи зброї з колишнього СРСР.

Несанкціонований доступ до ядерних матеріалів загрожує здоров'ю та безпеці населення й довкіллю. Наслідки ядерних бомбардувань Японії та катастрофа в Чорнобилі не потребують коментарів. Сьогодні викрадення, контрабанда й несанкціоновані поставки ядерних і радіоактивних матеріалів є серйозною загрозою для багатьох країн і міжнародної безпеки загалом. До спроб придбати ядерні й радіоактивні матеріали можуть вдаватися декілька держав, терористичні організації, релігійні екстремісти та кримінальні угруповання. Наявність сильних за ресурсами (фінанси, люди, озброєння) терористичних угруповань притаманна державам, де є етнічні, релігійні проблеми й осередки сепаратизму. Такі приклади не злічити як в Азії, Африці, Латинській Америці, рідному СНД, так і в Європі. Останні десятиліття минулого століття показали: найбільшою загрозою є терористичні

організації, що мають міжнародний (транснаціональний) характер і пов'язані з організованими кримінальними співтовариствами. При цьому терористичні організації значною мірою переорієнтувалися з одиночних вбивств або серійних вибухів звичайних вибухових речовин на активні спроби заволодіти ЗМЗ або виготовити його з подальшою загрозою його застосування. Умовно акти ядерного тероризму можна класифікувати за такими категоріями: підрив (загроза підриву) ядерного вибухового пристрою; зараження радіоактивними матеріалами (радіоактивне зараження, як правило, має локальний характер); диверсія на ядерних об'єктах як цивільного (АЕС та їхня інфраструктура), так і військового призначення (сховища ядерних матеріалів і ядерних боєприпасів). Фахівці під терміном «ядерні матеріали» розуміють уран, плутоній, торій або їхні сполуки, а також опромінене паливо для ядерних реакторів. Уран може містити природні ізотопи, бути збідненим (менше 0,7% ізотопу 235) або збагаченим ізотопами 235 або 233. У свою чергу, високозбагачений уран містить 20 або більше відсотків ізотопу 235. Плутоній-239 (отриманий штучно) й ізоотоп урану-235 є найпоширенішими ядерними матеріалами (під ударами теплових або швидких нейтронів ядра цих елементів розщеплюються). Під матеріалами, що розщеплюються, як правило, розуміють плутоній і високозбагачений уран. МАГАТЕ класифікує плутоній (не менше 80% ізотопу 238), високозбагачений уран і уран-233 як матеріали «прямого використання», тобто придатні для виготовлення зброї. Ядерна зброя перебуває під суворим контролем і доступ до неї малоімовірний. Дещо реальніші напади терористів на ядерні боєприпаси, що транспортуються або демонтуються. Для виготовлення ядерного пристрою з палива для АЕС необхідна піврічна робота трьох-чотирьох лабораторій із надзвичайно складним устаткуванням і наявність кількох десятків професіоналів, що кардинально знижує можливість цієї загрози. Таким чином, сьогодні доступ терористів до ядерних арсеналів практично зведено до нуля. Але небезпека переміщується в іншу площину: на думку багатьох експертів, найреальніша сьогодні загроза ядерного тероризму — ще напади на АЕС.

Термін «радіоактивні матеріали» охоплює ті з них, які не можна використати для створення ядерного вибухового пристрою (незможні підтримувати ядерну реакцію). Передусім це джерела іонізуючого випромінювання, що, зокрема, використовуються в промисловості, науці й медицині (америчій, кобальт, радій, стронцій і цезій). Сьогодні виготовлення, переробка й міжнародні перевезення ядерного палива та їх відходів зростають: атомна енергетика генерує значну частину електроенергії світу — у 30 країнах працює 438 ядерних реакторів із загальною потужністю близько 351 ГВт, 651 дослідний ядерний реактор (діючих тільки 284), 250 заводів паливного циклу всіх стадій виробництва. Це підвищує імовірність несанкціонованого доступу до ядерних матеріалів (створення радіологічної зброї з радіоактивних відходів), що використовуються в атомній енергетиці,

особливо в наукових центрах й атомних підводних човнах. Безсумнівно, напад відносно легко озброєних терористів (із стрілецькою зброєю, вибуховими пристроями звичайних типів) або навіть лише загроза захоплення атомної станції можуть мати надзвичайно сильний психологічний ефект серед населення. Іншими словами, терористи, не виконавши свою загрозу до кінця (не завдавши шкоди АЕС), доб'ються бажаного для них ефекту — паніки, істерії, незначних людських і величезних матеріальних втрат. Рівень ризику застосування ядерної зброї та радіоактивних матеріалів можна попередньо оцінити за загрозами скоєння актів ядерного тероризму і викраденнями ядерних матеріалів. На сьогодні не існує надійних і повних даних про нелегальне переміщення ядерних і радіоактивних матеріалів, а також про випадки ядерного шантажу.

Розпад СРСР зробив Україну третьою в світі державою за обсягом ракетно-ядерного потенціалу. Від колишнього Союзу наша країна успадкувала 130 стратегічних ракет СС-19 і 46 стратегічних ракет СС-24. Так на зорі української незалежності постало питання про необхідність приєднання до Договору про обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь СНВ-1. Уже 1992 р. було підписано Лісабонський протокол до Договору СНВ-1, відповідно до якого Україна разом із Білоруссю й Казахстаном узяла на себе зобов'язання стати неядерною державою. У результаті політичної домовленості Росія стала спадкоємцем радянського ядерного потенціалу. До 1996 р. усі ядерні боєзаряди з України вивезено в Росію в обмін на ядерне паливо для АЕС, а 30 жовтня 2001 р. ліквідовано останню з 46 шахтно-пускових установок міжконтинентальних твердопаливних ракет СС-24. Таким чином, у питанні нашого ядерного потенціалу підведено ризику. Усі роботи з утилізації ракет і знищення шахтно-пускових установок фінансують США — Україна одержала на програму виконання програми роззброєння 520 млн. доларів США. Світовому співтовариству відомі ініціативи й позиція України стосовно ядерної зброї та її випробувань. Так, колишній український міністр закордонних справ А.Зленко відзначив, що країна є прикладом послідовної та зваженої політики в сфері ядерного роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї. Також Україна закликала світове співтовариство дотримуватися мораторію на ядерні випробування. У цій сфері до України ніколи претензій не було. Проте з мирним атомом у нашій країні проблеми є. МАГАТЕ, що визначає міжнародні стандарти ядерної безпеки, назвало держави колишнього СРСР регіоном, де немає адекватного контролю над ядерними матеріалами. Російські інформаційні агенції, чомусь забувши про свою батьківщину, це повідомлення інтерпретували в слоган «МАГАТЕ внесло Україну в список ядерно-небезпечних країн».

В 1997 році Україна, Росія, Молдова й Болгарія підписали Угоду про транспортування ядерних відходів. Молдова відмовилася ратифікувати цю угоду, і відходи

переправляються Дунаєм в Одеську область. Болгарія таким чином транспортує свої ядерні відходи в Росію для подальшого поховання й переробки. На сьогодні через Україну вже пройшли два поїзди з ядерними відходами; щороку через нашу територію мають проходити три-чотири небезпечні вантажі з Болгарії. Ніякі ядерні об'єкти не повинні будуватися чи ввозитися в країну без попередження населення й місцевої влади. Сьогодні немає інформації про: надійність контейнерів і вагонів для перевезення ядерних відходів; про охорону вагонів; суму, отриману Україною за небезпечний транзит, і про те, скільки одержать ті українські регіони, через які проходять вагони з ядерними відходами. Україна не має альтернативи розвитку ядерної енергетики, а це вимагає на першому етапі добудування двох блоків Хмельницької та Рівненської АЕС. Навіть в умовах мінімального фінансування необхідно проводити певні дослідження в цій сфері. Можна тільки сподіватися на жорсткий контроль над ядерними об'єктами в країні з боку Держатомрегулювання України, який після багатьох перетворень знову почав функціонувати.

Боротьба з незаконними поставками ядерних і радіоактивних матеріалів є надзвичайно складним завданням урядів у багатьох напрямках, і уряди несуть перед світовим співтовариством відповідальність за недопущення контрабанди й несанкціонованого використання, володіння й переміщення цих матеріалів через свою територію та кордони.

Національна система попередження включає виконання міжнародних договорів і конвенцій; розробку, ухвалення й виконання національного законодавства в сфері поводження з ядерними й радіоактивними матеріалами; запровадження систем обліку ядерних матеріалів, ліцензування й видачу спеціальних дозволів на роботу з джерелами радіації; контроль над експортно-імпортними операціями; відповідну роботу правоохоронних органів, розвідки; прикордонний контроль. Також потрібен комплекс заходів для обмеження й ліквідації наслідків можливих актів ядерного тероризму. Окремо необхідно виділити питання фізичного захисту ядерних об'єктів, що є найважливішим для держав, які мають атомні станції. Незаконний обіг розщеплюваних і радіоактивних матеріалів загрожує національній безпеці, здоров'ю населення й екології всіх країн світу. Тож потрібно підвищити світові стандарти й норми фізичного захисту; вдосконалити юридичну базу попередження й виявлення таких випадків; розширити застосування запобіжних заходів; сприяти співробітництву та обміну інформацією між державами, міжнародними організаціями; оновити з урахуванням сьогоднішніх реалій антитерористичне законодавство.

Єдиним міжнародним стандартом фізичного захисту є Конвенція про фізичний захист ядерних матеріалів від 1980 р. і відповідні загальні рекомендації МАГАТЕ. Національна система фізичного захисту повинна бути спрямованою на забезпечення безпеки в сфері

використання ядерної енергії, на захист від протиправних дій і незаконного обороту радіоактивних матеріалів. Будівництво системи фізичного захисту АЕС зазвичай починається з визначення кола і ролей організацій, відповідальних за її безпеку. Потім проводиться аналіз життєво важливих елементів АЕС і можливих методів та шляхів їх ураження; складається список критичного устаткування. Власне систему охорони АЕС забезпечує система інженерних бар'єрів, технічні засоби й персонал станцій. Наступним кроком є створення так званої моделі базової загрози, що ґрунтується на аналізі внутрішніх і зовнішніх загроз, терористичної, кримінальної й антиядерної діяльності угруповань усередині країни й за кордоном (тактика, зброя, спорядження, розмір терористичної групи), які можуть вдатися до спроб несанкціонованого вилучення ядерних матеріалів або диверсії. Все це разом і є загальнодержавною моделлю ядерної загрози. На жаль, в Україні таку модель не створено. Оскільки для цієї роботи необхідно задіяти спеціальні служби й відомства, то цим було б доцільно зайнятися Раді національної безпеки та оборони України, покликаний координувати й контролювати діяльність органів виконавчої влади в сфері національної безпеки.

Сьогодні в Україні в сфері ядерної безпеки завдяки міжнародній підтримці вдалося досягти багато чого. Проте для вирішення виниклих сьогодні нових завдань необхідна чітка та злагоджена робота всіх відомств, відповідальних за цю сферу. Найважливішим і водночас найскладнішим питанням є ресурсне забезпечення і, передусім, фінансування. Тут потрібно не тільки сподіватися на допомогу Заходу, а й щороку передбачати в держбюджеті необхідні суми.

Для реально існуючих систем стратегічних ядерних сил - наземних МБР, балістичних ракет підводних човнів, ракетних підводних крейсерів стратегічного призначення, або як їх раніше називали, атомних підводних човнів з балістичними ракетами, важких бомбардувальників з бомбами вільного падіння або крилатих ракет повітряного базування - межа між стримуванням і веденням війни досить умовна і розмита. Скоріше можна говорити про переважне призначення ядерної зброї, маючи на увазі пріоритетність тих або інших оперативних планів чи переліків цілей. У найближчій перспективі взаємозв'язок стримування і ведення війни у російській військовій політиці може стати ще більш неоднозначним. При збереженні відносно поміркованих політичних стосунків відносин РФ із США, стан взаємного стримування і військово-технічна реальність, що стоїть за ним, матимуть досить невелике значення. Але якщо політична напруженість зросте, російське керівництво може зустрітися із суворою реальністю. На відміну від американських, російські ядерні сили і система бойового управління не зможуть вижити після першого удару і тим більше завдати такої шкоди ударом у відповідь. Їх єдина можливість буде пов'язана з

нанесенням попереджувального удару або у відповідь-зустрічного удару. Це парадокс ядерного стримування, причому в його класичній російсько-американській моделі. Стимування не спрацьовує, якщо стратегічні сили не здатні вести реальні бойові дії. В той же час, збереження такої здатності Росією означатиме необхідність спиратися на концепцію першого або зустрічного удару, що збільшує небезпеку ядерної війни. Начальник Генштабу Збройних сил РФ Ю.Балуєвський заявив в 2008 році, що для забезпечення національної безпеки Росія має право застосувати будь-які засоби, у тому числі й ядерну зброю.

Друга проблема полягає в тому, що "сіра зона" невизначеності між стимуванням і веденням ядерної війни, навіть більше, ніж у випадку зі стратегічними ядерними силами, має відношення до оперативно-тактичних і тактичних ядерних засобів. Тактична ядерна зброя традиційно використовувала головним чином носії подвійного призначення: літаки, ракети, артилерію, торпеди. Ця зброя завжди розглядалася як засіб ведення війни, який через свою руйнівну потужність міг сприяти швидкому успіхові. Такі погляди знайшли своє відображення в реальній політиці нарощування, вдосконалення, зберігання, розгортання у військах і застосуванні такої зброї, а ще більшою мірою - в принципах видачі санкцій на її використання і у створенні гарантій від несанкціонованого застосування, які менш суворі, ніж для стратегічних ядерних сил. У сфері тактичної ядерної зброї майже неможливо провести розмежування між стимуванням і веденням війни. Проте й розділення ядерної зброї на стратегічну і тактичну - вельми умовне. Для Москви американська тактична ядерна зброя, у вигляді ядерних засобів передового базування в Євразії, завжди прирівнювалася до стратегічної зброї, оскільки могла з передових баз і з морських акваторій діставати вглиб території Росії. Для Західної Європи і російських сусідів в Азії, у свою чергу, тактична ядерна зброя РФ була рівнозначна стратегічній зброї за дальністю дії і за руйнівними наслідками при можливому застосуванні.

Третя загальна проблема стимування полягає в тому, що в саме це поняття вкладається неоднозначний смисл. В загальноприйнятій інтерпретації стимування передбачає запобігання ядерному нападові вірогідного супротивника. Цю функцію називають "мінімальним" або "кінцевим стимуванням" (finite deterrence). Проте ядерна зброя часто призначається для стимування не лише ядерного нападу опонента, але й інших його небажаних дій: агресії з використанням інших видів зброї масового знищення або сил загального призначення, а також інших силових і політичних акцій, що можуть призвести до збройного конфлікту. Цей варіант називається "розширеним стимуванням" (enhanced deterrence). Слід зазначити, що такий варіант стимування набагато поширеніший, ніж прийнято вважати.

Після завершення Другої світової війни США спиралися на "розширене стримування" щоб запобігти наступу переважаючої армії СРСР і Варшавського Договору на своїх союзників по НАТО, а в Азії - нападу СРСР і (або) Китаю й КНДР на своїх партнерів у західній частині Тихого океану. Вашингтон ніколи не відмовлявся від такого виду стримування. Нині така ж політика поширюється на країни-"ізгої", якщо вони застосують проти США хімічну і бактеріологічну зброю або в інших випадках. З цією метою розроблені плани створення ядерних зарядів малої потужності, що здатні проникати глибоко і руйнувати командні бункери та сховища ЗМЗ. Російська воєнна доктрина теж допускає застосування ядерної зброї першою. Така можливість була на декларативному рівні виключена у 1982 р., але знову відкрито проголошена в 1993 р. і підтверджена в уточненому формулюванні в 2000 році. "Розширене стримування" з боку Москви недвозначно припускає застосування ядерної зброї першою "у відповідь на великомасштабну агресію із застосуванням звичайної зброї в критичних для національної безпеки РФ ситуаціях". Росія спирається на такий варіант стримування, зважаючи на своє зростаюче відставання від НАТО, а в недалекому майбутньому - і від Китаю. Отже, ще один чинник величезної неоднозначності ядерного стримування в сучасному світі полягає у тому, що на відміну від поширених уявлень, лише в невеликому числі випадків і в обмежені періоди часу стримування трактувалося, у вузькому значенні даного поняття, як стратегія запобігання ядерній війні. Набагато частіше стримуванню надавалося і надається широке стратегічне значення, яке припускає застосування ядерної зброї першим. Це ще одна іманентна суперечність ядерного стримування, вона передбачає готовність ініціювати ядерну війну. На щастя, за минулі півстоліття цей апокаліптичний парадокс залишався теорією. Але в майбутньому розповсюдження ядерної зброї і все більш багатосторонні ядерні взаємовідносини держав загрожують перевести його в практичну площину. Четверта проблема ядерного стримування полягає в мірі його раціональності. Ядерну війну можна розв'язати без згоди народу, просто довівши наказ вищого керівництва до чергових на пунктах управління пуском ракет (а в новітніх системах управління навіть обминувши їх - прямо на пускові установки). Населення, будучи головним об'єктом ядерного удару у відповідь, не несе жодної прямої відповідальності за рішення про агресію вищого державного керівництва. Це особливо стосується авторитарних і тоталітарних режимів, де населення не лише не обирає своїх лідерів, але й не є в очах цих керівників великою цінністю. Подібне ставлення до народу демонструвало, наприклад, керівництво КНР, коли в 50-60 роках проповідувало загальну війну як шлях "остаточної перемоги" над імперіалізмом. Ще один чинник парадоксальності стримування полягає в тому, що на відміну від інших видів зброї - враховуючи катастрофічні наслідки її застосування, особливо застосування

помилкового - ефективний контроль з боку політичного керівництва майже безсилий. І разом з тим, реальний політичний контроль над її застосуванням якщо й можливо забезпечити, то це, поза сумнівом, значно складніше, ніж для будь-якого іншого виду зброї. Це обумовлено технічними характеристиками ядерної зброї, які вимагають синхронізованих до хвилин дій тисяч виконавців на всіх рівнях, що управляють складними технічними засобами - і все це в умовах жорстокого дефіциту часу і в обстановці, коли сама система управління і озброєння є цілями для ядерних ударів противника. З урахуванням підлітного часу стратегічних ракет (максимум - 30, мінімум - 10 хвилин), часу, необхідного для отримання, підтвердження і оцінки сигналу про напад, а також часу для доведення наказу про пуск виконавцям і для підготовки пуску, виходу ракет з пускових установок і виходу їх із зони ураження - для обдумування і ухвалення політичного рішення вищому державному керівництву в кращому разі залишається 2-3 хвилини, а в гіршому - "мінусовий час" (тобто підлітний час ракет противника менший, ніж час отримання і оцінки інформації про напад плюс час запуску своїх ракет). При цьому керівництво діятиме на основі доповідей підлеглих та їх оцінок обстановки, які ще раз перевірити або відійти від наперед складених оперативних планів буде можливо лише з тим ризиком, що удару у відповідь взагалі не відбудеться. По суті, роль лідера зводиться до формальності, рефлексу дресированої мавпи, яка смикає по сигналу лампочки за важіль машинки, що видає банан. Все це особливо актуально для концепцій зустрічного або у відповідь-зустрічного удару, в процесі збільшення числа володарів ракетно-ядерної зброї і розширення діапазону азимутів можливого нападу. Безпосереднім ефектом взаємного стримування можна вважати лише ситуацію, коли ядерні і звичайні збройні сили приводилися в підвищену боєготовність, а потім держави відступали від небезпечної межі під впливом страху перед ядерною катастрофою. Такий епізод мав місце лише один раз - в жовтні 1962 р. в дні Карибської кризи. Проте сама криза була породжена динамікою ядерного стримування. Москва вирішила розмістити ракети середньої дальності на Кубі, щоб скоротити зростаюче відставання від США. А різке прискорення американських програм нарощування стратегічних ракет було відповіддю на блеф керівництва СРСР щодо його спроможності "робити ракети, як сосиски". Виходить, і в цій площині ядерне стримування підносить черговий парадокс: воно найбільш ефективно спрацювало для запобігання війні, ризик якої був викликаний заходами по становленню самого ядерного стримування (як би лікування врятувало хворого від нападу, викликаного самим лікуванням). Очевидно також, що ядерне стримування не може використовуватися проти міжнародних терористичних організацій, включаючи і гіпотетичну загрозу придбання такими організаціями ядерної зброї або вибухового пристрою. Терористи не мають території, промисловості, населення або регулярної армії, які могли б бути

об'єктами ударів відплати. У випадках, коли їм надає базу якась держава, як афганський "Талібан" надав "Аль-Каїді", ядерне стримування відносно цієї держави є малоефективним, оскільки навряд чи справить стримуючий вплив на терористів, здатних швидко і непомітно переходити через кордони. Боротьба з катастрофічним тероризмом має стосунок до стримування лише в плані загрози відплати, у тому числі і ядерної, тим або іншим країнам за підтримку тероризму і надання йому баз чи іншої допомоги. Але важко уявити собі, що якась держава відкрито підтримуватиме терористів з ядерною зброєю. А ядерний удар по будь-якій країні, навіть по державі - "ізгою", з урахуванням його побічних наслідків і політичного шоку в навколишньому світі, є дуже сильним засобом, щоб застосувати його без повної очевидності наявності "складу злочину". Вельми показова в цьому плані реакція світової спільноти на погано обгрунтовану американську операцію в Іраку з використанням лише сил загального призначення, причому з мінімальними побічними втратами і матеріальним збитком.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї і її знищення була підписана у 1993 р. і набула чинності у квітні 1997 р. Ця Конвенція є всеосяжним договором, що забороняє цілий клас зброї масового ураження. Її учасниками є майже 170 держав, зокрема й Україна. Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються не розробляти, не виробляти, не отримувати, не накопичувати, не зберігати і не застосовувати хімічну зброю, а також не здійснювати передачу цієї зброї іншим державам. Сьогодні у країнах, які мають значні запаси хімічної зброї – передусім у США та Росії – триває процес її знищення. До 2012 р. усі учасники Конвенції мають позбутися цієї зброї.

Нерозповсюдження бактеріологічної та хімічної зброї. «Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення» була підписана у 1972 р. і набула чинності 26 березня 1975 р. Українська РСР, яка була співавтором проекту КБТЗ, підписала її 10 квітня 1972 року, а ратифікувала 21 лютого 1975 року.

Конвенція забороняє розробку, виробництво, накопичення або придбання будь-якими країнами засобів для застосування бактеріологічної, біологічної або токсичної зброї як засобу ведення війни. У конвенції беруть участь понад 150 держав світу, у тому числі Україна. Докладаються зусилля із залучення до Конвенції нових держав, щоб зробити Конвенцію універсальною. Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не отримувати і не зберігати: 1) біологічні агенти або токсини таких видів та у такій кількості, що не передбачені для профілактичних, захисних чи інших мирних цілей; 2) зброю, обладнання або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів у ворожих цілях чи у збройних конфліктах. Вони зобов'язуються також

не передавати і не допомагати будь-якій державі чи міжнародній організації у виробництві або набутті зазначених агентів, токсинів, зброї, обладнання чи засобів їх доставки. Головною проблемою Конвенції є дозвіл державам-учасникам мати в своєму розпорядженні малі кількості мікробіологічних або інших біологічних агентів та токсинів «для профілактичних, захисних або інших мирних цілей», а також відсутність практично реалізованого механізму верифікації. Перша обставина дозволяє державам, що володіють високими біотехнологіями, проводити дослідження у сфері біологічної зброї навіть за умов існування механізму контролю. Відсутність такого контролю дає можливість країнам розробляти та вдосконалювати біологічну зброю. За суттю виконання Конвенції залежить від доступності військових біотехнологій та чесності держав-учасників. Оскільки чесність досі рідко була основою у відносинах між державами, залишається сподіватися на відносну недоступність військових біотехнологій для більшості держав. Для того, щоб увести більш-менш ефективний механізм контролю в рамках Конвенції, розглядається питання про її доповнення спеціальним Протоколом. Його мета полягає в забезпеченні можливості практичного контролю за біотехнологіями військового призначення і створенні режиму, покликаного зміцнити впевненість у дотриманні основоположних цілей Конвенції. Робота зі створення такого механізму контролю тривала з 1995 р., і була практично завершена до липня 2001 р. Було представлено так званий «протокол голови» на 210 сторінках, у якому враховано зауваження всіх країн. Однак Протокол не був підтриманий однією з ключових країн – США. На думку США, жодні міжнародні протоколи не зможуть забезпечити контроль Конвенції – це можуть зробити тільки розвідувальні органи. Однією з причин незгоди США щодо прийняття Протоколу Конвенції є те, що передбачені ним міжнародні інспекції можуть призвести до розкриття комерційних таємниць американських корпорацій, що працюють у сфері біотехнологій. Україна розглядає відсутність режиму перевірки Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення як серйозну перешкоду на шляху її виконання і повністю підтримує заклик Європейського Союзу прискорити роботу над Протоколом, який передбачав би ефективний контроль за дотриманням положень Конвенції. У цьому напрямі наша держава проводить активну роботу і внесла низку ініціатив, які мають суттєво зміцнити Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення.

Багатонаціональний батальйон захисту від хімічної, біологічної, радіологічної та ядерної зброї НАТО є прикладом ефективного розв'язання проблеми браку необхідних ресурсів обороноспроможності та моделлю майбутньої трансформації НАТО. Багатонаціональне формування високого рівня готовності не тільки дає можливість посилити

надійність Альянсу як організації, що протистоїть дедалі більшій загрозі зброї масового знищення, але також демонструє нові можливості вдосконалення процесів генерування сил та оборонного планування в майбутньому. Батальйон є моделлю, за якою може розвиватися трансформація НАТО. Головною місією Багатонаціонального батальйону захисту від хімічної, біологічної, радіологічної та ядерної зброї під час розгортання командних структур і сил НАТО є забезпечення швидкого і надійного захисту від ядерної, біологічної та хімічної атаки. Ядерне стримування і розповсюдження - ключові поняття міжнародної безпеки в останні півстоліття. Є безліч визначень ядерного стримування. В принципі стримування - це запобігання певним діям іншої сторони через загрозу завдання їй неприйнятної шкоди. Оскільки йдеться про ядерне стримування, то його засобом виступає загроза застосування ядерної зброї. Ядерне розповсюдження - це одержання тим або іншим способом доступу до ядерної зброї інших держав, а в останні роки - навіть недержавних суб'єктів, наприклад, міжнародних терористичних організацій. Ці два чинники військово-політичних відносин були й залишаються тісно взаємопов'язаними, переливаються один в одного і періодично міняються місцями, немов вміст сполучених посудин. Оскільки ядерна зброя ає колосальну, практично безмежну руйнівну потужність і страшні вторинні наслідки застосування, вона розглядається головним чином не як засіб ведення війни, а як інструмент політичного стримування або залякування інших країн. Така особливість цієї зброї робить її досить ефективним засобом гарантування національної безпеки і національних інтересів в широкому значенні слова. Відповідно, у неядерних держав за певних обставин виникає бажання теж володіти цим видом зброї. Таким чином, ядерне стримування постійно і незмінно стимулює ядерне розповсюдження. Але є й зворотний зв'язок. Ядерне розповсюдження, немов "ланцюгова реакція", не лише розширює клуб держав, що володіють ядерною зброєю, але й робить ядерне стримування моделлю військово-політичних відносин між ними. У міру того, як стримування стає все більш багатостороннім, воно робиться все менш стійким, а небезпека ядерної війни - більш вірогідною. Зростання цієї небезпеки закріплює ядерне стримування як базу міждержавних військово-політичних відносин. Навіть коли політичні відносини тих або інших країн суттєво змінюються і вони перестають сприймати один одного як ворогів (на зразок Росії і США із закінченням холодної війни), розповсюдження створює стимули для подальшого якісного вдосконалення ядерних та інших озброєнь, а за певних умов - для їх кількісного нарощування. Наприклад, рішення США від 2001 р. про створення системи стратегічної протиракетної оборони (ПРО) для захисту від країн - нових власниць ракетно-ядерних озброєнь і відмова Вашингтону з тієї ж причини від Договору по ПРО від 1972 р., спонукали Росію посилити свій потенціал ядерного стримування, продовжити терміни служби міжконтинентальних балістичних ракет

(МБР) і навіть закупити кілька десятків таких ракет в Україні. На своєму пікові (кінець 1980-х років) нарощування потенціалів стримування досягло рівня приблизно 10-12 тисяч ядерних боєзарядів тільки в стратегічних силах СРСР і США (а разом з оперативно-тактичними ядерними озброєннями - до 30-40 тисяч одиниць у кожної з двох держав). Ядерне розповсюдження охопило за минулі півстоліття дев'ять держав (США, СРСР, Велика Британія, Франція, КНР, Ізраїль, ЮАР, Індія, Пакистан, КНДР). Ще чотири країни за той же період отримали доступ до ядерної зброї в результаті розпаду СРСР (Росія, Україна, Казахстан і Білорусь). Сім держав намагалися одержати ядерну зброю або одержали її, але з тих або інших причин від неї відмовилися (ЮАР, Бразилія, Аргентина, Ірак, Україна, Казахстан, Білорусь). Вважається "пороговою" країною, тобто знаходиться на межі одержання ядерної зброї Іран. При гіршому варіанті розвитку подій ще цілий ряд країн може залучитися до ядерного клубу в наступні 10-20 років (Південна Корея, Тайвань, Японія, Лівія, Сирія та ін.). Очевидно, що поки існує ядерна зброя, ядерне стримування залишатиметься найважливішим способом непрямого її використання і базовим елементом стратегічних взаєностосунків держав, які цю зброю мають. В ідеалі ядерне стримування означає, що ядерна зброя - це не засіб ведення війни, а політичний інструмент, який перш за все гарантує, що вона не буде застосована на практиці, ані в контексті навмисного нападу, ані як результат ескалації неядерного конфлікту між ядерними державами. Втім, на практиці взаєностосунки двох принципових поглядів на ядерну зброю як на засіб стримування або як на засіб ведення війни вельми суперечливі. Річ у тому, що стратегічні ядерні сили виконують політичну місію стримування саме завдяки своїй здатності вести бойові дії і ніяк інакше. Вони мають оперативні плани, переліки цілей для удару, польотні програми в бортових комп'ютерах балістичних і крилатих ракет. Оперативні плани, як правило, передбачають застосування цих озброєнь з тим або іншим ступенем ефективності в підготовленому першому, попереджувальному, у відповідь, зустрічному або у відповідь-зустрічному варіантах. Останні два варіанти означають запуск по сигналам з космічних супутників і радарів системи попередження про ракетний напад до того, як боєголовки противника досягнуть цілей, або в той час, як вони підриватимуться на своїй території. Задачі стримування в чистому вигляді виконували б хіба що правдоподібні муляжі ракет і літаків. А безпосередньо задачі ведення війни - ядерні засоби, наявність яких тримається в глибокій таємниці. Заходи НАТО в галузі вдосконалення засобів оборони проти хімічної, біологічної, радіологічної та ядерної зброї були започатковані на Празькому саміті в листопаді 2002 року, коли члени Альянсу ухвалили п'ять ініціатив щодо оборони проти ядерної, біологічної, хімічної та радіологічної зброї в межах Празьких зобов'язань щодо обороноспроможності. Зокрема, батальйон захисту проти хімічної, біологічної, радіологічної

та ядерної зброї прикладом швидкого виконання прийнятих у Празі рішень щодо вдосконалення обороноспроможності Альянсу і створення прототипу загону захисту від хімічної, біологічної, радіологічної та ядерної зброї та прототипу мобільної лабораторії хімічного, біологічного, радіологічного та ядерного аналізу.

З метою вдосконалення і подальшого розвитку довірчої бази контролю над озброєннями необхідно ретельно проаналізувати, які саме ризики становитимуть реальну загрозу безпеці у майбутньому. За останні роки суттєво зменшилась вірогідність глобальної ядерної війни, проте досить реально існує загроза регіонального конфлікту з застосуванням ядерної зброї. Крім того, сьогодні існує небезпека, що ядерна, хімічна, біологічна зброя може потрапити до арсеналу терористичних організацій і застосовуватись, в кращому випадку, як засіб шантажу. Це потребує запровадження більш надійного контролю за матеріалами, що використовуються для її вироблення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому полягає горизонтальне та вертикальне розповсюдження ядерної зброї?
2. Охарактеризуйте складові режиму нерозповсюдження ядерної зброї.
3. В чому полягає причини загострення проблем тероризму в контексті застосування зброї масового знищення?
4. В чому полягає сутність двох принципів поглядів ядерну зброю?
5. Охарактеризуйте загальні проблеми ядерного стримування?
6. Визначте особливості нерозповсюдження хімічної та біологічної зброї.

1.6 СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМУ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Сутнісною характеристикою міжнародної безпеки у постбіполярному світі є незавершена трансформацією ядерного стримування. З одного боку, такі події останнього десятиліття, як вихід США з Договору із ПРО, прихильність Вашингтона до стратегії превентивного стримування, і, нарешті, певна спроба налагодження відносин із колишнім суперником – Росією, свідчать на користь реальної зміни характеру ядерного стримування. Це наводить на думку про те, що США й надалі будуть використовувати таку концепцію як основний лейтмотив своєї зовнішньої політики, але вже в новому контексті. З іншого - еволюція ядерного стримування Росії від “екзистенційного” до “розширеного”, яке передбачає ядерну відповідь на напад у будь-якій ситуації, критичній для національної безпеки РФ –, підтверджує актуальність цієї політики для Росії поряд зі змінами, що відбуваються в ній. Це, зважаючи на надзвичайно великі розміри ядерних арсеналів РФ та США, зберігає стримування на рівні базового елементу стратегічної стабільності.

Для України вивчення цього феномену також має велике значення. Як держава, що першою в історії людства добровільно позбулася ядерної зброї, Україна може бути не тільки реальним прикладом для інших держав, що володіють засобами масового знищення, але й імовірною моделлю запропонованих ученими концепцій перспективного розвитку ядерного стримування в його віртуальній формі.

До того ж, залишаючись певною мірою пов’язаною з Росією єдиним стратегічним оборонним простором, Україна в такий спосіб входить до системи російського ядерного стримування, що, у свою чергу не може не викликати інтересу до американської стратегії ядерного стримування, яка передбачала ще з часів холодної війни контрсилу тактику.

Винахід ядерної зброї призвів до необхідності вироблення нових підходів, що регулювали б можливості її існування як компоненти військової стратегії держав-власників у ситуації жорсткої біполярної конфронтації. Ці підходи були втілені в концепції ядерного стримування, побудованій за принципом класичного військового стримування, розширеного до самостійної теорії з урахуванням впливу ядерного фактора. При формуванні ядерних стратегій США й СРСР саме така політика стала домінуючою. Протягом періоду холодної війни вона видозмінюється, проходячи еволюцію від залякування ядерною монополією, а далі й суттєвою перевагою США, аж до можливості “взаємного гарантованого знищення” шляхом удару-відповіді.

Отже, ядерне стримування з моменту свого зародження зазнало істотної еволюції: від активного стримування, заснованого на стратегії ведення війни, до класичного, що припускає зміцнення безпеки погрозою відплати. У повоєнній історії ядерне стримування виступало як правила гри, за якими співіснували обидві світові надпотуги і, відповідно,

військово-політичні блоки, правила, на базі яких розвивалися міжнародні відносини аж до початку 1990-х років. З розпадом біполярної структури міжнародних відносин правила залишаються незмінними й провокують протягом цілого десятиліття гостру дискусію між Москвою й Вашингтоном, які в нових умовах співіснування живуть ще за старими правилами, що спричиняє зіткнення національних інтересів із традиційними концептуальними установками. Такі ж правила покладено в основу всіх договорів зі скорочення стратегічних наступальних потенціалів (СНО/СНП), укладених у 1991-2002 роках, та в основу полеміки з приводу внесення змін, а потім і виходу із Договору з ПРО 1972 р. Найбільш гострою в 1990-ті роки була проблема невідповідності між характером концепції “взаємного гарантованого знищення” та тональністю нових відносин між Москвою й Вашингтоном. Водночас умови “взаємного гарантованого знищення” фактично залишалися незмінними, що спонукало в 1990-ті рр. обидві сторони до маневрів для підтримки здатності завдання суперникові неприйнятної збитку шляхом удару по його території. Будь-які політичні заяви про остаточний відступ від “лиховісної теорії” видаються на сьогодні безпідставними, оскільки ядерна зброя залишається в руках обох сторін, причому будь-яке його скорочення відбувається при незмінній умові збереження можливостей гарантованого удару відплати. Проблема “взаємного гарантованого знищення”, реально існуючи у відносинах Москви й Вашингтона, не вирішена остаточно, й хоча психологічно вона залишається явним рудиментом “холодної війни”, так само як і “баланс жаху”, все ж продовжує існувати на рівні “балансу можливостей”, визначаючи напрямок діалогу між Росією й США. В дев'яності роки ХХ століття ядерне стримування зазнає суттєвої еволюції, що супроводжується як збереженням його колишніх якостей, так і появою нових. З одного боку, ядерне стримування, як і раніше, продовжує існувати у відносинах Москви й Вашингтона, зумовлене можливістю “взаємного гарантованого знищення”. Проте ця структура нині істотно відрізняється від біполярності епохи конфронтації деглобалізацією впливу на міжнародну систему загалом, звуженням до суто воєнно-стратегічного рівня. З іншого боку, можна говорити про трансформацію структури ядерного стримування, що проявляється в кількох напрямках: 1) Зміна конфігурації ядерного стримування, яка чітко відображена в політиці Сполучених Штатів. Від глобального двополярного стримування Москви, яке раніше було домінуючим напрямком, у 1990-ті роки Вашингтон переходить до багатополярного стримування, головним об'єктом якого є так звані “країни-ізгої”. Ця стратегія відбита в проголошеній адміністрацією Дж. Буша-молодшого “доктрині випереджувального удару”, хоча й не можна говорити про певну самостійність цієї доктрини відносно класичної формули стримування, яка не відкидається, а навпаки, відновлюється в контексті, аналогічному до риторики ранніх періодів холодної війни, але

вже з іншими учасниками. Схожа тенденція спостерігається в проголошеній Росією так званій “доктрині Іванова”, яка не виключає можливості нанесення превентивних ядерних ударів по території колишніх радянських республік в разі виникнення там терористичної загрози або нестабільності. 2) Загальна тенденція до регіоналізації конфліктів зумовила переміщення впливу ядерного стримування з глобального на регіональний рівень, але аж ніяк не до втрати його актуальності. У свою чергу, прагнення отримати здатність до ядерного стримування є нині одним з наймогутніших стимулів розповсюдження ядерної зброї серед держав “третього світу”, що знову перетворює його у фактор глобального масштабу та потенційну загрозу ХХІ століття. Процес трансформації ядерного стримування в політиці США зумовлений однаковою мірою як можливими викликами безпеці держави з боку країн “дуги нестабільності”, так і впевненістю більшості сучасних американських політиків та вчених у тім, що класична схема стримування не працює стосовно держав незахідної культури. В межах полеміки з цією ідеєю на прикладі Індії була розглянута концепція стримування в стратегіях держав незахідної системи цінностей, що дає певні підстави говорити про універсально-психологічний характер концепції.

Таким чином, на початку нового тисячоліття концепція ядерного стримування опинилася на роздоріжжі двох протилежних тенденцій. З одного боку, вона може перетворитися саме на інструмент глобальної військової експансії США, з іншого – відігравати роль у процесах денуклеаризації, що почалися ще з часів холодної війни. Але другий варіант видається можливим лише за умов поділу контрольних функцій з впливовими ядерними державами, передусім, з Росією.

На зустрічі лідерів "великої вісімки" 27 червня 2002 року у канадському місті Кананаскісі було започатковано механізм, який згодом може призвести до утворення нового міжнародного режиму нерозповсюдження зброї й матеріалів масового знищення. Його базова схема, скоріш за все, буде повторювати характерний для існуючих режимів нерозповсюдження принцип, за яким його учасники поділяються на тих, хто зобов'язується забезпечувати контроль, і тих, хто зобов'язується приймати контроль із боку інших.

Першим кроком у розвитку нового механізму стало виділення групою розвинутих країн 20 млрд. доларів США протягом десяти років на ряд проектів, які спочатку будуть проводитись у Росії. До 2012 року провідними країнами на цілі Глобального партнерства буде витрачено приблизно такі суми в американських доларах: США - 10 млрд., Німеччиною - 1,5 млрд., Італією - 1 млрд., Європейським Союзом - 1 млрд., Великою Британією - 750 млн., Канадою - 650 млн. Згодом передбачається залучення до фінансування проектів нових донорів, у тому числі через систему заліку взаємних боргів.

Проголошене Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення має шість основних напрямів:

- зміцнення системи міжнародних договорів;
- зміцнення обліку предметів і матеріалів, що можуть використовуватись для виробництва зброї масового знищення й ракет;
- зміцнення фізичного захисту таких предметів і матеріалів;
- зміцнення прикордонного та митного контролю;
- зміцнення експортного контролю;
- знищення хімічної зброї,
- мінімізація запасів біологічної зброї й знищення надлишку матеріалів, що розщеплюються.

На сьогодні Глобальне партнерство має у своєму складі вісім країн - власно "велику вісімку". У заявах лідерів цих країн передбачено розширення складу, але за різними схемами для тих, хто вноситиме фінансовий і технологічний вклад, і для країн-одержувачів. Нові країни-донори матимуть всі права, які передбачає для себе "велика вісімка", в той час, як країни-реципієнти матимуть значно більше зобов'язань, ніж прав.

Росія в цій системі має особливий статус - технологічно розвинутої країни, яка отримує фінансову допомогу. Крім того, в рамках Глобального партнерства Росія витратить і власні кошти, але вони будуть спрямовуватись на власні ж проекти. Уряд Російської Федерації прийняв рішення про стале фінансування програм Глобального партнерства у розмірі більше 2 млрд. доларів США протягом 10 років (у 2003 році на ці цілі виділено більше 204 млн. доларів). Скоріш за все мова йде не про нове фінансування, а про консолідацію певної кількості обов'язкових щорічних витрат у рамках однієї державної програми.

Глобальне партнерство передбачає розповсюдження проектів на інші країни, включаючи колишні республіки Радянського Союзу, які готові будуть прийняти основні принципи партнерства. Серед зазначених принципів заслуговують на увагу такі:

- створення системи моніторингу, верифікації і аудиту виконання проектів, включаючи доступ представників країн-донорів на відповідні об'єкти;
- матеріали, устаткування, технології та послуги країн-донорів будуть використовуватись тільки в межах проектів у рамках Глобального партнерства і не будуть являтися об'єктом передачі;
- представникам держустанов країн-донорів будуть надаватись необхідні привілеї та імунітети;

- країнам-донорам, їх персоналу й підрядникам буде забезпечено захист за судовими позовами, що пов'язані з виконанням Глобального партнерства.

Важливо, що колишні республіки Радянського Союзу розглядаються в заявах лідерів "великої вісімки" як "інші країни-одержувачі". Тобто, базова тенденція залучення цих країн до Глобального партнерства полягатиме у накладенні на них зобов'язання посилити внутрішній контроль за предметами, матеріалами й технологіями, що мають або можуть мати відношення до виробництва зброї масового знищення й ракет, використовуючи для цього допомогу країн-донорів на умовах надання останнім значних прав і імунітетів.

Україна приєдналася до ініціативи Глобального партнерства в січні 2003 року. Умови приєднання передбачали застосування таких принципів. По-перше, консолідація витрат за всіма статтями, що пов'язані з проблемами нерозповсюдження й безпеки ядерних матеріалів і ракетних технологій у рамках єдиної категорії витрат - на цілі Глобального партнерства. По-друге, в рамках Глобального партнерства пропозиція та обґрунтування проектів, які б дозволили підвищити рівень безпеки ядерної енергетики України. По-третє, зв'язок Глобального партнерства з поглибленням міжнародної кооперації у галузі протиракетної оборони. Сполучні Штати дійшли висновку, що стратегічна ПРО для захисту від близькосхідної загрози не може бути ефективно реалізована без участі європейських країн, у тому числі Чорноморського регіону. У разі, якщо США будуть розглядати міжнародну участь у ПРО як один з елементів Глобального партнерства, Україна матиме кращі шанси бути залученою до нього на партнерських умовах. До того ж в лютому 2007 року Україна приєдналася до "Глобальної ініціативи щодо боротьби з актами ядерного тероризму".

Внесок України відбувається за різними напрямками - через технології, через використання інфраструктури, шляхом фінансових схем, що передбачають погашення боргів. Серед конкретних механізмів залучення України є такі: Віднесення до Глобального партнерства вже діючих двосторонніх й багатосторонніх програм, які відповідають його цілям і принципам; Прийняття програми підвищення фізичного захисту об'єктів атомної енергетики і військової інфраструктури із залученням зовнішньої допомоги, у тому числі, в рамках закриття ЧАЕС і ліквідації стратегічних наступальних озброєнь; Прийняття програми зміцнення прикордонного контролю за рахунок технічного дообладнання кордонів у відповідності до норм Європейського Союзу; Здійснення заходів по створенню в Україні єдиної системи контролю й обліку небезпечних предметів і матеріалів; Приєднання України до оголошеної МАГАТЕ програми створення перспективного проекту АЕС природної безпеки з глибоким спалюванням ядерного палива, що виключає його подальше використання для виготовлення зброї; Забезпечення виробництва в Україні засобів технічного контролю і систем виявлення зброї і небезпечних матеріалів на таможнях і при

транспортуванні (ряд підприємств оборонно-промислового комплексу України володіють такими технологіями) з метою їх, використання як у самій Україні, так і в інших країнах, що не мають таких засобів, в рамках програм допомоги; Прийняття програми співробітництва України з країнами "великої вісімки" у створенні засобів ПРО, які б справляли стримуючий ефект на розповсюдження ракетних технологій. Пріоритетом мають бути двосторонні угоди Україна - США із задіянням існуючої інфраструктури. Кабінет Міністрів України вважає за потрібне звільнення від оподаткування допомоги, яка надається Україні країнами Великої вісімки в рамках Глобального партнерства проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення та Глобальної ініціативи боротьби з актами ядерного тероризму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим можна пояснити незавершеність трансформації ядерного стримування?
2. Визначте напрями трансформації структури ядерного стримування?
3. Які напрями включає в себе Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення?
4. Назвіть принципи Глобального партнерства проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення.
5. В чому полягає участь України в Глобальному партнерстві проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення?

1.7 ВОЄННА СИЛА В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

На зламі 1980-1990-х років у системі міжнародних відносин розпочалися складні трансформаційні процеси, які тривають і досі. Із зникненням протистояння "схід - захід" конфлікт із застосуванням сили як явище міжнародних відносин не зникає, і його вплив на міжнародні відносини залишається значним. Однак разом із трансформацією системи міжнародних відносин видозмінюється практика застосування сили у міжнародних конфліктах. Відбулися зміни як у методах застосування сили, так і у способах обґрунтування застосування воєнної сили. Зазнали змін і причини виникнення сучасних конфліктів, змінився характер їх перебігу.

Існує ціла низка визначень поняття "сила", які можна узагальнити наступним чином: сила - це ступінь та інтенсивність впливу держави на систему міжнародних відносин чи її окремих елементів з метою досягнення власних інтересів. Дуже часто взаємозамінно з поняттям "сила" вживають поняття "могутність", оскільки під могутністю розуміють спроможність здійснювати вплив і реалізовувати контроль над іншими суб'єктами, які беруть участь у взаємодії. У теорії міжнародних відносин вживається категорія національної могутності, під якою розуміють сукупність всіх можливостей впливу і володарювання нації-держави.

Сила як вужче поняття найчастіше асоціюється безпосередньо з військовою складовою національної могутності, з можливістю фізично реалізувати цілі, поставлені державою, за допомогою військових засобів, незважаючи на спротив інших суб'єктів міжнародних відносин. Оскільки існує тісний взаємозв'язок військових можливостей держави та інших складових національної могутності, на яких базуються силові можливості держави, то при дослідженні міжнародних відносин користуються як загальним поняттям могутності, так і вужчими поняттями сили і воєнної сили держави.

Оцінка силового потенціалу держави і її спроможності ефективно використовувати силу на міжнародній арені здійснюється через порівняння її можливостей з відповідними можливостями інших суб'єктів міжнародних відносин. Прагнення держави до того чи іншого співвідношення сил з опонентами повинно визначатись, з одного боку, цілями і завданнями, які ставить перед собою держава, з іншого, - тими ресурсами, які може мобілізувати держава для досягнення цих цілей.

Поняття сили використовується і для того, щоб оцінити потенціал учасників міжнародних відносин, їх можливості. Співвідношення сил різних держав відображено у концепції балансу сил, суть якої можна сформулювати як ситуацію відносної задоволеності розподілом сил чи системою суспільств, у якій всі основні дійові одиниці зберігають власну ідентичність, цілісність і незалежність. Основною ціллю цієї концепції є запобігання появи

гегемона, який би нав'язував свою волю решті учасників системи. Тому суттєві зміни у системі балансу сил - різке посилення одного чи кількох учасників системи - значно підвищують ймовірність виникнення збройних конфліктів.

Проблема балансу сил у міжнародних відносинах пов'язана також з поняттям "дилема безпеки", суть якої полягає в тому, що зростання силового потенціалу однієї держави для посилення своєї безпеки може призводити до її сприйняття іншими як зростання небезпеки для них. Одним з практичних вирішень цього питання стали міжнародні угоди, які обмежують допустимий рівень озброєнь, але для цього необхідна добра воля всіх учасників і ефективні засоби контролю за виконанням таких домовленостей.

На практиці застосування воєнної сили (чи погроза застосування) досі є невід'ємною частиною зовнішньої політики держав. Дипломатія і сила взаємодоповнюють одна одну. Дипломатія оформляє баланс сил і інтересів між державами у вигляді договорів та угод, а сила дає фізичні підстави для висування певних вимог.

Найбільш "чистим" видом використання сили, причому сили спеціалізованої, структурованої в межах державних установ та інститутів, є війна. При цьому існує органічний зв'язок між політикою держави як керівним принципом і війною як засобом досягнення мети держави. Війна є продовженням політики іншими засобами, і вона є не лише політичним актом, а й справжнім знаряддям політики. Сила у міжнародних відносинах підпорядкована політичному керівництву держави і є основою для реалізації зовнішньополітичних цілей та завдань, поставлених державою.

Існує чотири категорії, за допомогою яких можна вичерпно описати функції сили. Перша з них - оборона, метою якої є відбити напад супротивника та мінімізувати шкоду у разі нападу. Сила в разі оборонного застосування спрямовується виключно на збройні сили супротивника. В основу стримування - другої функції сили - покладено спроможність запобігти небажаним діям супротивника через загрозу неприйнятної за обсягом покарання у випадку, коли супротивник вчинив би такі дії. В такому випадку сила використовується мирно, і погроза робиться для того, щоб воєнна сила не була застосована на практиці. Оборона і стримування мають на меті захист: оборона - через переконання супротивника у неможливості подолати опір держави, а стримування - через впевненість супротивника у заподіянні йому у відповідь непоправної шкоди. Третя функція - примус - передбачає припинення дій супротивника, які він чинить, або, навпаки, виклик його на певні дії, тобто зміну його поведінки. Здійснюючи примус, воєнну силу можна використовувати і як насильницький, і як мирний засіб. Як четверту функцію сили у міжнародних відносинах виділяють престиж, тобто застосування воєнної сили з іншою метою, ніж оборона, стримування чи примус. Метою такого використання сили є зростання

загальнонаціонального престижу держави, яке досягається демонстрацією воєнної могутності держави на показових маневрах і парадах та через закупівлю чи розробку дорогих і найсучасніших зразків озброєнь.

У міжнародних відносинах виокремлюють різні методи застосування воєнної сили. Насамперед, це конвенційна війна, яка характеризується задіяністю регулярних збройних сил учасників конфліктів і розривом дипломатичних відносин. Погроза силою як один з методів застосування сили використовується часто, оскільки дає підстави сподіватись на легкий і швидкий успіх. Переворот як метод застосування воєнної сили передбачає в основному внутрідержавну боротьбу за владу і контроль, але практично всі перевороти на сучасному етапі розвитку передбачають у прямій чи опосередкованій формі втручання зовнішніх сил. Проте характерною ознакою перевороту є відсутність відкритої участі збройних формувань іноземних держав у внутрішньому конфлікті. Метод партизанської війни застосовується у випадках, коли співвідношення сил не дає змоги вести боротьбу звичайними методами, але існують сприятливі умови для діяльності невеликих організованих озброєних груп. Основною метою партизанської війни є поступове, повільне знищення збройних сил супротивника. Таємні операції як метод застосування воєнної сили здійснюються спеціальними частинами збройних сил держав, специфічна підготовка яких обумовлена діяльністю на ворожій території. Ще одним методом застосування сили є зовнішнє втручання. Існує певна категорія конфліктів, які не вирішуються політичними методами. У конфліктах з високим ступенем ескалації сторони часто неспроможні контролювати насильство. Як засіб для обмеження насильства третя сторона може здійснити акцію збройного втручання з метою припинення кровопролиття.

З точки зору міжнародних відносин конфлікт розглядається як особливі політичні відносини двох чи кількох народів, держав чи груп держав, тобто це різновид міжнародних відносин, в які вступають різні держави на ґрунті суперечності інтересів. Будь-який конфлікт - це система, яка включає суб'єкти конфлікту, відносини між ними, предмет конфлікту, його об'єкт і процес перебігу. Для розуміння обставин виникнення конфлікту виокремлюють також такі категорії, як чинники, причини та умови зародження конфлікту. Особливе значення з точки зору застосування сили надається питанню врегулювання конфліктів. Розрізняють різні методи вирішення конфліктів, зокрема, односторонні дії, коли конфліктуючі сторони не узгоджують свої дії, а приймають рішення і поведуть себе незалежно один від одного. Колективні дії як інший метод врегулювання конфліктів полягають у спільних, колективних з протилежною стороною діях. Участь третьої сторони у вирішення конфлікту - ще один метод врегулювання. Йдеться про втручання у конфлікт з метою його врегулювання третьою стороною, відмінної від суб'єктів конфлікту. Ще одним

методом вирішення конфлікту є силовий підхід, який передбачає ситуацію, коли за умов нерівності сильніший суб'єкт конфлікту намагається нав'язати свою волю слабшому учаснику конфлікту.

Процес прийняття рішень включає спостереження за ситуацією, стосовно якої слід прийняти рішення, усвідомлення проблеми, орієнтація в ситуації, оцінка, аналіз, за результатами яких приймається рішення, та, врешті, дія згідно з ним. Процес прийняття рішення про застосування сили вирізняється своєю специфікою, оскільки відбувається у кризовій ситуації, що впливає на нього. Рішення про застосування сили є значно вагомішим, ніж звичайний математичний розрахунок - воно вимагає інтуїції та аналізу, щоб усвідомити суть проблеми, та здатності знайти її практичний розв'язок. Існують дві основні моделі процесу прийняття рішень. Однією з них є раціональна модель, яка базується на тому, що ряд можливих результатів наперед відомий, а тому можна передбачити результати очікуваного оптимального рішення. Будь-яке оцінювання прийнятого рішення здійснюється на основі схожих ситуацій у минулому, тому припускається, що на поточну ситуацію впливатимуть такі ж фактори, як і в минулому. Процес прийняття рішень розглядається як аналітичний процес, що полягає в одночасному порівнянні, співставленні множини варіантів з метою отримання оптимального рішення. Інша модель базується на інтерпретації особами, уповноваженими на прийняття рішення, ситуації, яка склалась. Основне завдання полягає в розумінні світу, а не у зборі інформації, здатності освічених осіб усвідомити ключові елементи проблеми, швидко об'єднати їх в єдине ціле і, як результат, прийняти правильне рішення.

Підґрунтям для застосування сили можна також розглядати теорію справедливої війни. Її основні постулати полягають у шести умовах, необхідних для прийняття рішення про застосування сили, а саме: справедлива підстава; потенційна користь такого рішення повинна бути пропорційна втратам; виправданий шанс на успіх; застосування сили є лише крайнім заходом; на прийняття такого рішення уповноважена лише офіційна влада держави; прийняте рішення про застосування сили повинне бути офіційно оголошене. Якщо всі ці умови будуть дотримані, рішення про застосування сили для вирішення конфлікту буде позитивним. Здатність "великих" держав ефективно використовувати воєнну силу призводить до того, що воєнна сила все частіше розглядається як дієвий інструмент запобігання порушенню прав людини і їх відновлення у слабших країнах. Коли права людини грубо порушуються в межах кордонів суверенної держави, як це постійно відбувається у сьогоdnішньому світі, то рішення про застосування воєнної сили третьою стороною з метою їх захисту відповідно до теорії справедливої війни є цілком виправданим.

Американська політична наука розробила доктрину, яка базується на уявленнях про глобальне управління і новий світовий порядок і отримала назву “новий інтервенціонізм”. Основний наголос у цій доктрині робиться на зобов'язаннях міжнародного співтовариства як підстав для застосування воєнної сили. Умовно цю доктрину поділяють на дві частини: перша частина присвячена аргументації, яка обґрунтовує застосування сили і базується на теоретичних поглядах на сучасну природу міжнародних відносин; друга - стосується концептуалізації конкретних заходів “правомірного” застосування сили і тих принципів, на яких ґрунтуються ці заходи. На основі теоретичного визнання виправданості застосування воєнної сили, що базується на гуманітарних положеннях, формується і концепція його практичного застосування. Така концепція визначає цілі і завдання застосування сили як виключно гуманітарні. Отже, застосування воєнної сили для врегулювання конфліктів розглядається як одна з можливих відповідей на виклики міжнародній стабільності і безпеці. При цьому, враховуючи важливе місце посідає принцип державного суверенітету у сучасному міжнародному праві, йдеться не про відмову від принципу невтручання, а про трактування воєнної сили в такому контексті, який відповідав би нагальним потребам міжнародного миру.

На сьогодні можна узагальнити досвід двох десятиліть, які минули після завершення глобального протистояння двох військових блоків, і визначити особливості, характерні для конфліктів останніх років. Перше, це зміна ідеологічного підтексту. У 1990-х роках на перший план виходять конфлікти, в яких сторони декларують відстоювання етнічних, культурних цінностей, прагнуть збройним шляхом відстояти право на національне самовизначення. Яскравим прикладом такого конфлікту є югославський.

Однією з причин конфліктів останніх років стали дезінтеграційні процеси у великих, етнічно та релігійно строкатих державах. Так, відокремлення нової незалежної держави Еритрея від Ефіопії та неспроможність знайти спільну мову щодо подальших шляхів розвитку й узгодити суперечливі інтереси двох держав вилились у широкомасштабний конфлікт, який розпочався 1997 року як прикордонний спір стосовно кількох сотень квадратних кілометрів територій. Основною проблемою стало те, що колоніальний кордон між цими державами, який обидві сторони в принципі визнають як законний, ніколи не було делімітовано, і він на десятиліття “розчинився” у єдиній державі Ефіопія. Обидві країни звинуватили одна другу в окупації територій, які їм не належать, визнаючи при цьому одну й ту ж саму лінію розмежування – колоніальний кордон між Італійською Еритреєю та Ефіопією.

Ще однією ознакою конфліктів двох останніх десятиліть є їхній регіональний і локальний характер, який полягає в тому, що вони перестають бути продуктом і ареною

боротьби двох полюсів могутності періоду холодної війни, а набувають самостійного значення у нових міжнародних відносинах. Такі конфлікти розвиваються за власними законами, вони вже не об'єднані в цілісну систему, на яку була спроектована боротьба двох наддержав. Такий стан речей може проілюструвати практично весь Африканський континент, на якому держави, позбувшись систематичної закордонної допомоги, перейшли до так званого самофінансування громадянських війн.

Зростання уваги до внутрішніх конфліктів є ще однією особливістю міжнародних відносин часів глобалізації. Паралельно з нею зростає значення воєнного втручання у внутрішні конфлікти з метою їх розв'язання чи контролю над ними. До 90-х років можливість застосування інституту втручання окремою державою чи групою держав була обмежена протидією супротивного блоку.

Доцільно загострити увагу на такій проблемі, як значення ядерного фактора. Ядерна зброя продовжує вважатись найкращим гарантом державного суверенітету.. Проблема ядерних озброєнь і можливості їх практичного застосування особливо гостро стоїть, зокрема, на півострові Індостан, де триває затяжний збройний конфлікт. І Індія, і Пакистан володіють ядерною зброєю і засобами її доставки. Ядерні озброєння, якими володіють обидва супротивники, що не раз заявляли про готовність застосувати їх для свого захисту, є додатковим фактором нестабільності і загрози для всього регіону.

Особливе місце посідають конфлікти, які тривають у Екваторіальній Африці і які також мають низку особливостей. Передусім, це зростання їх кількості і масштабів. Привертає увагу усталена практика підтримки офіційним урядом однієї держави опозиційних озброєних груп і рухів у сусідній державі. Так, у 90-х роках тривала взаємна підтримка опозиційних збройних рухів, які виступали за сецесію певних областей, у Ефіопії та Сомалі. Традиційними стали підготовка та озброєння опозиційних груп на іноземній території і їх наступне вторгнення з-за кордону. Громадянські війни у Ліберії та Сьєра-Леоне у 1990-х роках відновились саме за такого сценарію. З території Конго вели бойові дії опозиційні рухи Руанди, Бурунді, Уганди, Анголи, Намібії. Економічне підґрунтя африканських конфліктів має свої особливості. Африка надзвичайно багата на різноманітні корисні копалини. Беручи участь у громадянських війнах, як опозиційні рухи, так і їх покровителі в особі керівництва сусідніх держав, нерідко займаються безпосередньою нелегальною експлуатацією природних багатств територій, які опиняються під їх контролем. Так, участь Зімбабве у конголезькому конфлікті нерідко пояснюється зацікавленістю у захисті своїх економічних інтересів у південно-східних областях Демократичної Республіки Конго і величезними прибутками, які мають зімбабвійські генерали, контролюючи деякі родовища алмазів у східному Конго.

Іншою особливістю конфліктів останніх років є так звані обмежені військові операції. Ще у 1980-х роках у Сполучених Штатах Америки поряд зі звичайними війнами розглядалася тенденція до обмеження конфліктів, що отримали назву конфліктів обмеженої інтенсивності, для розв'язання яких проводились специфічні військові операції. Зараз, коли говорять про такі операції, то насамперед мають на увазі нанесення ракетно-бомбових ударів силами авіації та військово-морського флоту, організацію блокади певних територій, застосування обмежених контингентів сухопутних збройних сил для впливу на позицію супротивника чи супротивних сторін. Такі заходи не передбачають розв'язання повномасштабної війни, а переслідують лише обмежені цілі. Так, в 1994-1995 роках основною метою авіаційних ударів по позиціях боснійських сербів було прагнення примусити боснійську сторону сісти за стіл переговорів. Якщо застосування воєнної сили не становить самоціль, то зазвичай від протилежної сторони вимагається прийняття і практична реалізація певних рішень. Проте цього важко домогтись, якщо відсутні розвинені владні і політичні структури, уповноважені приймати такі рішення, а також апарат, здатний забезпечити їх практичну реалізацію. Якщо сила спрямовується на організації і рухи, хоч і структуровані у політичному і військовому планах, але добре законспіровані, без публічних органів представництва, чи партизанські загони, розпорошені по великій території і змішані з основною масою населення, то силовий тиск за таких обставин буде малоуспішним. Для прикладу: багаторічна збройна боротьба Ізраїлю з різноманітними терористичними організаціями і рухами дотепер не дала вагомих результатів. Після початку практичної реалізації плану впровадження автономії палестинців частина активних діячів, організацій і рухів вийшла з підпілля і одразу стала доступною мішенню для військових операцій збройних сил Ізраїлю, а владні структури, членами яких є колишні і теперішні підпільні борці за незалежність Палестини, стали тими органами легітимної влади, від яких можна і треба вимагати реалізації певного політичного курсу. Отже, за відсутності чітко визначених об'єктів, до яких буде застосовуватись сила, досягнути поставлених цілей практично неможливо.

Якщо розглядати ступінь розвитку інфраструктури в країні з точки зору можливості застосувати воєнну силу проти неї, то низький його рівень є перевагою для даної держави: адже вона стає невразливою, це заздалегідь позбавляє її небезпеки постраждати від настільки серйозного важеля впливу і значно ускладнює проведення обмежених військових операцій. Події в Афганістані підтверджують таке припущення. У 1998 році американські збройні сили завдали серії ракетних ударів по території цієї держави, намагаючись вплинути на керівництво афганського режиму. Але внаслідок слаборозвиненої інфраструктури в країні лише повномасштабна війна призвела до падіння руху "Талібан". Отже, якщо інфраструктура

в державі розвинена слабо, це значно обмежує шанси на успіх країн, що застосовують воєнну силу. Адже не маючи можливості підірвати спроможність управляти своїм суспільством за допомогою інфраструктури, доволі важко змусити державу робити те, чого від неї вимагають.

Ще одним фактором, який значною мірою впливає на результативність силових операцій, є рівень життя тієї частини населення, на яку вони спрямовані. Логічно припустити, що ефективність силового тиску саме в аспекті деморалізації населення і його готовності нести тягар війни буде зменшуватись зі зниженням рівня життя. Люди, які існують у важких умовах і змушені вести безперервну боротьбу за фізичне виживання, виявлятимуть більшу готовність і спроможність чинити опір агресивному тиску зовні і переносити труднощі воєнного часу. Так, внаслідок сомалійського конфлікту значне розповсюдження зброї, поява тисяч біженців, партизанська діяльність призвели до перетворення північної частини держави на зону, фактично невідконтрольну закону. Готовність населення до війни як частина загальнодержавної готовності розглядається як ключовий фактор національної могутності країни, завдяки якому інші фактори набувають реальної значущості.

Чинником, який впливає на застосування воєнної сили до певної держави, є ступінь її участі у процесах глобалізації. Неучасть окремого суспільства у таких процесах, неінтегрованість у світову економіку, свідомо самоізоляція дає змогу передусім не боятись такої форми тиску, як військова блокада. Адже вона насамперед спрямовується проти економічного розвитку блокованої території для досягнення політичних поступок, а також на обмеження доступу до стратегічних матеріалів і продукції. Водночас залежність від зовнішнього постачання робить держави у протистоянні значно вразливішою: достатньо закрити доступ до зовнішніх ринків, щоб позбавити країну найнеобхідніших матеріальних ресурсів. Це добре проілюструвала боснійська війна. До того, як Сербія 1995 року закрила свої кордони з Боснією і Герцеговиною, боснійські серби цілком успішно протистояли одночасно всім військам своїх супротивників: хорватам і мусульманам, а також військово-повітряним ударам НАТО. Але, як тільки Федеративна Республіка Югославія справді закрила свої кордони, серби дуже швидко були змушені сісти за стіл переговорів.

Ще одним фактором, який значною мірою впливатиме на ефективність примусу, є можливість максимально можливого забезпечення інформацією, інформаційно-психологічні операції та внутрішня ситуація у державах, які і до яких застосовують силу. Питанню інформаційного забезпечення кампанії надається все більшого значення. Створення в очах громадськості позитивного власного образу, досконала аргументація необхідності застосування воєнної сили, дискредитація супротивника - все це є необхідними складовими,

які дають змогу отримати підтримку всередині своєї держави і в міжнародного співтовариства, і без яких важко очікувати позитивних результатів операцій.

До вирішення конфліктів активно долучилась Україна. Підставою для спрямування підрозділів у зони конфліктів є Закони України, які приймаються для кожного конкретного випадку, постанови Верховної Ради, укази Президента, а також відповідні резолюції Ради Безпеки ООН. Отже, Україна активно задіяна в операціях з підтримки миру по всьому світу. При цьому слід наголосити, що наша держава поважає принципи верховенства права та недоторканості суверенітету окремої країни. Україна вважає неприйнятним застосування військової сили проти суверенної держави без відповідної резолюції РБ ООН. Отож, Україна дотримується позиції, що будь-який конфлікт слід вирішувати мирними засобами, а у разі неможливості реалізувати такий варіант кризової ситуації допускає силові засоби, але лише після схвалення таких дій РБ ООН. Таким чином, Україна намагається брати якнайактивнішу участь у міжнародному житті, в тому числі у миротворчій діяльності. Це стверджує нашу державу як про повноцінного суб'єкта глобальної міжнародної спільноти.

Отже, воєнна сила залишається вагомим чинником міжнародної безпеки та засобом розв'язання міжнародних конфліктів. Існує низка факторів, які впливають на ефективність застосування воєнної сили для вирішення цих конфліктів. Україна як незалежна держава та суб'єкт міжнародних відносин бере активну участь у вирішенні збройних конфліктів. Воєнна сила є не простою сукупністю засобів насильства, що застосовуються на міжнародній арені, а єдністю військових засобів і політичної волі і готовності керівництва застосувати ці засоби. Традиційним чинником, що зумовлює прийняття державами рішення про застосування воєнної сили, залишається захист національних інтересів. Поряд з цим з'явився новий важливий фактор, який впливає на прийняття рішення про застосування воєнної сили, - необхідність захисту прав людини на міжнародному рівні, що спричинило виникнення концепції „гуманітарного втручання” у внутрішні справи суверенних держав для відвернення так званих „гуманітарних катастроф”, в першу чергу з ініціативи та під мандатом ООН.

Внаслідок втрати значення ідеологічного компонента в міжнародних відносинах відбувається розпад фактично єдиної системи конфліктів на окремі, не пов'язані між собою конфлікти чи групи конфліктів, в яких застосовувалась воєнна сила. Але всі вони несуть на собі відбиток епохи глобалізації. Своєрідним джерелом насильства у міжнародних відносинах стали дезінтеграційні процеси в деяких багатонаціональних федеративних державах. Формування нової національної ідентичності призвело власне до активного застосування воєнної сили як крайнього засобу для розв'язання суперечностей між окремими етно-національними групами колись єдиної держави. Особливого значення набула проблема застосування воєнної сили в ході конфліктів всередині держав, що призвело до виникнення

великих потоків біженців, розповсюдження торгівлі зброєю, поширення політичної нестабільності. Саме тому з такими конфліктами пов'язана активізація міжнародного втручання у внутрішні конфлікти.

Велике значення набуло питання володіння зброєю масового знищення, зокрема, ядерною, що пов'язане з так званим „розмиванням” суверенітету держав за умов глобалізації. Зростає прагнення країн до володіння зброєю масового знищення для надійного гарантування своєї незалежності. Певною специфікою застосування воєнної сили характеризується група африканських конфліктів, яка полягає, зокрема, у практиці фінансової і матеріальної підтримки опозиційних рухів, що ведуть збройну боротьбу у сусідніх державах, практика насильницького рекрутування дітей у збройні формування. У сучасних міжнародних відносинах на ефективність застосування воєнної сили впливає ціла низка факторів, найважливішими серед яких є наявність чи відсутність публічних інституцій чи політичних структур, проти яких можна застосовувати воєнну силу; слабка розвиненість інфраструктури, яка обмежує можливості силового впливу; рівень життя населення, а відповідно, ступінь готовності до важких умов воєнного часу; глобалізаційні процеси, які роблять державу більш вразливою до блокади; інформаційне забезпечення, яке допомагає дискредитувати противника і обґрунтувати доцільність застосування воєнної сили.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте поняття «сила» та «воєнна сила», зокрема.
2. Які функції сили в контексті міжнародної безпеки?
3. Які бувають методи використання воєнної сили?
4. Чим характеризується теорія справедливої війни?
5. Що таке «новий інтервенціоналізм»?
6. Чим обумовлено зростання ролі НАТО в розв'язанні міжнародних конфліктів?
7. Як дезінтеграційні процеси впливають на міжнародні конфлікти?
8. В чому проявляється зростання регіональності та локальності міжнародних конфліктів?
9. Що таке «обмежені військові операції»? Які чинники впливають на їхнє здійснення?

РОЗДІЛ II. НОВИЙ ВИМІР БЕЗПЕКИ

2.1 АСИМЕТРИЯ БЕЗПЕКИ

Поняття асиметрії (тобто неспіврозмірності, невідповідності) походить з математики й фізики. Слід зазначити, що асиметрія належить до звичайних, широко поширених явищ природи (геологічних, біологічних та інших). Біфуркація міжнародної структури в епоху глобалізації і системна нестабільність світу у XXI ст. активізували і надали нового значення асиметрії безпеки, зокрема, асиметричним конфліктам. Асиметрія в її різних проявах є чи не найсуворішим випробуванням для глобальної системи міжнародних відносин.

Історія, політична і військова, знає достатньо випадків т. зв. "нерівної боротьби". В дійсності, нерівність в політиці є куди більше поширеною, ніж її антипод. Якщо розширити поняття "нерівність" і звернути увагу не лише на кількісні, але й на якісні параметри та зв'язати її із конкретним суспільним явищем, - з'являється поняття "асиметричного конфлікту". Для використання цієї категорії в дослідженні міжнародної безпеки, зокрема, міжнародних конфліктів, доцільно застосовувати системний підхід, виявити вплив асиметрії на відносини між системними елементами.

Асиметричні конфлікти в постбіполярній системі міжнародних відносин мають тенденцію до активізації, не лише за кількістю, але й за інтенсивністю. Пояснення цьому полягає в тих змінах, що їх зазнали регулятивні можливості системи міжнародних відносин, а також в тих нових групах протиріч, що з'являються в ній на сучасному етапі. Формування структури, яку можна охарактеризувати як "тришарову" - із єдиною військовою наддержавою, декількома центрами економічної могутності і рядом центрів сили із перевагами в окремих компонентах сили створює умови для виникнення асиметрії. Конкретні прояви асиметрії, такі як, приміром, тероризм, здатні створювати сильні каталізуючі виклики для існуючої системи; інші - не менш значущі прояви - змінюють структуру еволюційним, поступовим шляхом.

Визначимо "асиметричний конфлікт" як такий, в якому цілі учасників або засоби їх досягнення є якісно різними. Якісна різниця проявляється найбільш повно в момент використання "сили" (умовний термін, точніше - переваги) одного з учасників проти "слабкості" іншого. Зрозуміло, що обидва ці параметри є відносними і саме відносно один одного є асиметричними. Зовнішнє середовище конфлікту не створює асиметрію, але може її стимулювати. Асиметричні конфлікти простежуються на різних етапах розвитку міжнародних відносин, оскільки є відмінності між їх різними акторами в ресурсах, технологіях їх використання або етичних чи релігійних цінностях. І в цьому сенсі асиметричність конфліктів Стародавнього Риму проти варварського оточення або сучасної

міждержавної антитерористичної коаліції проти недержавної мережі тероризму є схожими. Відмінними є впливи, що їх здійснює конфлікт на оточуюче середовище, а також зворотній вплив середовища на конфлікт. Важливою відмінністю є те, що причина першої асиметрії полягала в низькому ступені єдності або узгодженості міжнародної системи; причина ж другої, навпаки, - у високому рівні єдності сучасної глобальної системи, якій дозволяє розраховувати на максимізацію виграшу при використанні стратегічної асиметрії. Але актори можуть свідомо відмовлятися від використання асиметрії і, відповідно, від отримання тимчасових переваг заради збереження існуючої структури, якщо вона забезпечує їм довгострокові переваги.

Термін "асиметрична стратегія" розповсюджується в середині 60-х років минулого століття і здебільшого віддзеркалює військову асиметрію, причому в її звуженому значенні (як, наприклад, асиметричне використання родів військ в структурі збройних сил). Пізніше, із розвитком "ракетної кризи" і переглядом стратегії США в Європі, поняттям "асиметрія" стали позначати гіпотетичну "якісну" перевагу США у відповідь на "кількісну" перевагу СРСР на європейському театрі. Асиметрія все ж була нехарактерною для біполярного світу, або була присутня лише фрагментарно. Суворі ієрархія держав в міжблоковому протистоянні, обмежена роль міжнародних організацій, атмосфера "мобілізації" і відносна єдність основних противників щодо головних параметрів конфлікту (один тип раціональності, схожі філософські парадигми, прагнення до первинного захисту державних інтересів, пріоритет геополітичних та ідеологічних факторів в обох акторів та ін.) зменшувала можливі виграші від використання асиметрії і, навпаки, в разі її використання загрожувала непередбачуваними для системи наслідками. Потреба в подальшій теоретичній розробці з'явилася із зникненням біполярного протистояння і збільшенням конфліктогенності нового типу - із значно більшою долею асиметричності. "Постбіполярне" трактування асиметрії інкорпорує військові, політичні, військово-політичні прояви асиметрії на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях, враховує психологічні наслідки використання асиметричних стратегій, а також умови та передумови їх виникнення. Асиметрія - це дія або мислення, що якісно відрізняється від дії або мислення противника з метою максимізації відносних переваг, використання слабких боків опонента або здобуття більшої свободи дій. Конфлікт, якому властиве використання подібних стратегій, є асиметричним. Асиметрія може бути політико-стратегічною, військово-стратегічною, операційною або інтегрованою та включати різні цілі, методи, часові рамки та ціннісні характеристики. Асиметричний конфлікт є наслідком взаємодії акторів з приводу матеріальних або нематеріальних цінностей, в якій ним притаманні різні за характером цілі та засоби їх досягнення. Причинами міжнародного конфлікту є, по-перше, внутрішні (по

відношенню до конфлікту) протиріччя між учасниками, і, по-друге, зовнішні стимулюючі фактори. Основною передумовою виникнення асиметричного конфлікту є сприятлива для нього структура міжнародної системи. В даному випадку не мається на увазі певний тип міжнародної структури або її окремі характеристики (полярність, тип зв'язків, домінуючі види відносин і т. ін.), а скоріше стабільність існуючої структури та механізми захисту її основних характеристик.

Структурність системи також впливає на засоби, що їх використовують учасники конфлікту; і чим меншим є обмежуючий потенціал системи, тим більшою - ймовірність виникнення асиметричного конфлікту. Одна з структурних особливостей системи - ступінь її гомогенності, визначає потенціальні можливості використання асиметричних стратегій. Гомогенність/гетерогенність визначає ступінь єдності основних системних елементів щодо їхньої політики, в широкому розумінні. По суті, високий ступінь гомогенності системи не виключає використання асиметрії, але створює передумови для успішного протидії їй. Іншою необхідною умовою використання асиметричної стратегії є те, що в рамках школи політичного реалізму зветься "дисбаланс сил". Якщо система не має достатньо потужних механізмів для забезпечення рівноваги (яка виражається наявністю більш менш сталого консенсусу щодо прийнятності існуючої системи для більшості її елементів); якщо співвідношення сил є порушеним на користь одних за рахунок інших, а вплив стримуючих факторів послаблено, вірогідність використання асиметричних стратегій збільшується. Взагалі, все вищеперераховане можна охарактеризувати як послаблення існуючої структури - розмивання або зменшення ролі її основних характеристик. В такій ситуації порушуються основні механізми саморегуляції системи - і асиметричність виявляється одним із шляхів подолання системної кризи. Асиметричні конфлікти притаманні динамічним системам, тобто тим, в яких другорядні параметри змінюються інтенсивно (першорядні визначають структуру і відповідають за її стабільність - їх інтенсивна зміна руйнує систему). Прикладом такої системи може бути Версальська в Європі. Таким чином, асиметричні конфлікти є тісно пов'язаними із структурністю системи міжнародних відносин, і в цьому сенсі вплив зовнішнього середовища на розвиток конфлікту є значним. В той же час необхідно зазначити, що в якості міжнародного конфлікту все частіше сьогодні виступає не стільки конфлікт, що задовольняє формальним вимогам міжнародної правосуб'єктності учасників (це здебільшого міждержавні конфлікти), але конфлікт із міжнародно-політичними наслідками. В якості приклада, характерного для постбіполярної системи міжнародних відносин, можна розглянути вибух на американському есмінці "Cole" в Йємені - міжнародний конфлікт епохи глобалізації. В той же час, природа асиметрії є важливою здебільшого з точки зору форми, аніж змісту, оскільки асиметрія є проявом протесту проти існуючої структури, чи-то

двосторонніх відносин, чи-то міжнародної системи; і відмінність її полягає у формі цього протесту. Асиметрія носить яскравий дисфункціональний характер і є випробуванням структурної стабільності системи.

Основні характеристики та тенденції розвитку сучасної глобальної системи міжнародних відносин визначають відмінність її від усіх попередніх, диктуючи нові стратегічні, оперативні та тактичні правила гри. Розуміння цих тенденцій необхідно для підтримування оптимального стану всієї системи. Під оптимальним можна розуміти стан, за якого забезпечуються, по-перше, збереження системи, по-друге можливості реалізації усіма державами своїх базисних інтересів у межах, що їх накладає перша умова. Оптимальність розвитку системи обумовлює її динамічну стабільність, здатність системи еволюціонувати, не змінюючи основних характеристик. Лише за умови існування динамічно-стабільної системи можливо уникнути руйнівних тотальних конфліктів та одночасно забезпечити умови для гнучкого вирішення протиріч в її рамках. Філософію нового світу визначатиме глобалізація з урахуванням її локальних проявів. Глобалізація веде до спроб максимального розширення систем спільної безпеки. Але при цьому виявляється тактична неефективність великих, централізованих структур. Якісно нова система базується на глобальному співробітництві інтегрованих центрів сили, при якому можливості авторитарних державних утворень різко обмежуються. Для майбутньої системи міжнародних відносин потрібна нова ієрархія цінностей. Раніше держави прагнули контролю над територією, населенням, промисловим потенціалом тощо, - сьогодні базові геополітичні характеристики втрачають частину свого змісту. На перший план виходить здатність приймати узгоджені стратегічні рішення, використовувати інформаційні, комунікаційні засоби. В умовах глобалізації і зростання взаємної залежності змінюється характер протиріч. Замість антагонізмів, які знаходили своє вирішення лише в разі знищення одного з учасників, з'являються протиріччя неантагоністичного характеру, причому кількість їх відчутно збільшується. Такі протиріччя складніше піддаються регулюванню, саме завдяки їх кількості та багатовимірності. Розпад вертикалі конфліктів призвів до їх регіоналізації, і саме регіональні чинники впливають на розвиток конфліктів. Основною потенційною загрозою є втрата системою динамічної стабільності. Система неодмінно руйнується, якщо вона не здатна еволюціонувати, реагуючи на зміни у співвідношенні сил. З іншого боку, в разі неконтрольованості чи радикальності подібних змін, результат є таким самим. Отже, зміни у силових потенціалах окремих держав та їх угруповань не може не відбуватись, але глобальна силова рівновага мусить зберігатися. Загрожувати існуванню такої рівноваги може нерівномірність розвитку, зокрема, Півночі і Півдня, що закладає характер конфліктності у систему. Ця конфліктна нерівномірність набуває особливої загрозовості за умови набуття цілим рядом південних держав ядерного

статусу. Втрачається гарантія недоторканості територій північних союзників разом із військовою гегемонією. В цих умовах північні високорозвинені держави стоять перед проблемою вироблення та реалізації "південної стратегії", націленої на стримування всіх загрозливих тенденцій південного походження. Організаційним оформленням такої стратегії має бути визначення південних кордонів західних міжнародних організацій, зокрема НАТО. Отже ця проблема буде однією з ключових.

Іншою потенційною загрозою існуванню системи є зростання протиріч цивілізаційно-релігійного характеру. В деяких випадках це може підвищити конфліктність майбутньої системи, якщо союзи матимуть виключно тимчасовий, тактичний характер. З іншого боку, загроза жорсткого цивілізаційного міждержавного протистояння залишається вірогідною, але не обов'язковою, досить умовною. Асиметричні конфлікти можуть стати як структурною інновацією, що оптимізує систему та пристосує її до протиріч нового типу; так і набути "критичної маси", що зруйнує структуру без заміни її жодними новими формами. "Перехідність" постбіполярної системи і перманентний стан кризи є потужними факторами, що стимулюють виникнення асиметричних конфліктів.

Поняття конфлікту є комплексним, і асиметрія в конфлікті також включає різноманітні аспекти, націлені на відповідні елементи конфлікту. Виділимо наступні типи асиметричних конфліктів.

1. Короткострокові та довгострокові асиметричні конфлікти. В перших використання асиметричної стратегії націлене на здобуття тактичних переваг, тимчасових ефектів тощо. Хронологічна обмеженість таких конфліктів обумовлена або швидкою перемогою однієї із сторін, або ж швидким пристосуванням іншої сторони до асиметрії. Прикладом перших може бути бліцкриг у виконанні Німеччини в 1939-1941 роках, другої - ядерна стратегія США в 1945-1949 роках. Короткостроковий асиметричний характер, як правило, має для системи руйнівні наслідки, оскільки не стимулює структуру до інкорпорації нових елементів, що в свою чергу виконує довгостроковий асиметричний конфлікт, прикладом якого може бути протистояння Афіні і Спарти в Пелопоннеській війні. Основною функцією довгострокового асиметричного конфлікту і є привнесення нового елемента в структуру і його інтеграція до останньої, внаслідок чого система стає більш стійкою щодо зовнішніх впливів.

2. Запланована та "випадкова" асиметрія. В конфлікті може використовуватися асиметрична стратегія "за планом" і випадково (частіше трапляється останнє). Плановане використання асиметрії вимагає наявності певної інформації про противника, оцінки його слабкостей і, на основі цього, власних відносних переваг. "Випадкова" асиметрія є, по суті, результатом збігу обставин, який, тим не менш, трапляється часто. Часто обидві сторони є

зацікавленими у невикористанні асиметричних стратегій в конфлікті, про що може існувати домовленість (це власне і є приклад структурного обмеження асиметрії). Використання запланованої асиметричної стратегії означає високу ймовірність довгострокового асиметричного конфлікту, і навпаки.

3. Асиметричний конфлікт може бути з високим або низьким ступенем ризику для кожної із сторін. Високий ступінь ризику притаманний короткостроковим конфліктам, де одна із сторін застосовує "дешеву" стратегію, наприклад - тероризм. Ймовірність успіху терористичного акту - надто випадкова, щоб бути надійною. Так, терористичний акт може не гарантувати досягнення цілей, а навпаки, ускладнити - наприклад, мобілізувавши або об'єднавши об'єктів атаки, в будь-якому випадку його вплив є тимчасовим.

Можна також виділити наступні види асиметричних конфліктів.

1. Конфлікти різних концептуальних рівнів. Прикладами можуть бути партизанська війна або війна між противниками із якісно відмінними рівнями технологічного або промислового розвитку. Власне, обидва види є пов'язаними і характерними для глобалізованого світу (конфлікт в Югославії - як операції албанців проти сербської поліції, так і військова операція НАТО; антитерористична операція в Афганістані тощо).

2. Асиметрія інтересів. Цей вид асиметричних конфліктів пов'язаний із різним рівнем зацікавленості сторін у здобутті перемоги в конфлікті. В ході війни США у В'єтнамі інтереси сторін були різного рівня. Сторона, що обстоює інтереси вищого рівня, частіше ризикує і збільшує загальний ступінь ризику, на який часто не готова піти інша сторона.

3. Нормативна симетрія моралі або етичних стандартів. Сторони із різними ідеологічними парадигмами або релігійними системами використовують різні стратегії в конфлікті. Нормативна відмінність може іноді компенсуватися наявністю іншого спільного інтересу ("європейський концерт" XIX століття), що сприяє системній стабільності. За умови відсутності такого спільного інтересу нормативна асиметрія часто стає небезпечною.

4. Асиметрія організаційних рівнів. Прикладом асиметричного конфлікту може бути конфлікт держава - недержава (держава проти терористичної мережі). Подібний вид асиметрії має тенденцію до зростання.

5. Асиметрія часу. Сторони асиметричного конфлікту протилежно зацікавлені у швидкості протікання і розв'язання конфлікту. Різноманітність типів і видів асиметричних конфліктів свідчить про їх поширеність і складність врегулювання. Оскільки асиметричні конфлікти є здебільшого наслідком структурних протиріч в системі, то й всі їх типи і види закладені в структурі. В тих чи інших формах асиметрія присутня в системі міжнародних відносин завжди. Присутня вона і в конкретних міжнародних конфліктах, в різних їх фазах.

Стратегічна асиметрія є одним із структурних проявів глобальної міжнародної системи, і одночасно - зовнішнім фактором впливу для всієї системи. Особливість асиметрії - у використанні нетрадиційних методів впливу (нетрадиційних для існуючої системи), які здатні порушити існуючу структуру відносин. З цієї точки зору асиметрія є дестабілізуючим фактором. Однак її здатність кардинально змінити структуру, яка особливо яскраво проявляється в кризові моменти, може слугувати засобом для зміцнення структурної стабільності. Основними передумовами використання асиметричних стратегій є структурні кризи в міжнародній системі. Прикладами таких криз можуть бути періоди кінця XVIII століття (революція у Франції та наполеонівські війни) або 60-роки XX століття. Асиметрична стратегія, якою було застосування "ядерної погрози" протягом Кубинської кризи 1962 р. і надалі виникнення стратегій використання погрози ЗМЗ стали тією інновацією, що дозволила в рамках існуючої системи, вирішити структурні кризи, пов'язані із переважним застосуванням мисленням категоріями конвенційної війни, криза якої була очевидною і загрожувала руйнацією існуючої структури.

Отже використання асиметричних стратегій обумовлено існуючою структурою міжнародної системи, і, якщо такі стратегії використовуються періодично, найбільшого системного значення вони набувають в подібні періоди. Використання асиметричних стратегій значно підвищує небезпеку для окремих елементів системи. В той же час відмова від них означає звуження можливостей для поступового розвитку системи. Якщо під стабільністю розуміти здатність системи до вирішення внутрішніх протиріч, то часто використання асиметричної стратегії є стабілізуючим фактором. Слід підкреслити, що стабілізуючим фактором воно є лише для системи відносин в цілому, але не для окремих її елементів. По суті, використання асиметричних стратегій є намаганням порушити системну рівновагу. Спроба порушення рівноваги призводить або до її відновлення або до зміни структури. Дії антитерористичної коаліції направлено на те, щоб довести життєздатність сучасної структури і основних притаманних їй рис, однією з яких є центральність держави, як суб'єкта міжнародної взаємодії, а отже і першорядного елемента міжнародної системи. В цьому сенсі, ефективною протидією асиметричній стратегії було б збільшення ролі традиційних факторів в міжнародних відносинах - і зокрема військового чинника в його конвенційному розумінні. Використання або можливість використання асиметричної стратегії породжує асиметричні виклики, тобто спроби послаблення позицій противника із використанням його слабкостей за допомогою методів, які принципово відрізняються від очікуваних методів протидії. Асиметричні виклики розраховані на психологічний ефект і вимагають попередньої оцінки слабкостей опонента.

Аналізуючи сьгоднішню світову ситуацію з погляду асиметрії міжнародних політико-економічних відносин, можна назвати такі основні її риси: 1) Світову ситуацію визначає військове й науково-технологічне домінування Сполучених Штатів (однополярний світ), що обумовлює багатовимірну асиметрію міжнародних відносин. У найближчі роки США не матимуть симетричного суперника, який би кинув виклик американській наддержаві. 2) Сполучені Штати зустрічаються із всезростаючим опором у вигляді різноманітних викликів — таких, як міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, перспектива можливої появи другої могутньої наддержави — Китаю, суперництво з ЄС, Індією, Росією, Бразилії та інших сил. 3) Згідно з деякими оцінками, можливе посилення боротьби за ресурси, насамперед, енергоносії.

У якості зон потенційних конфліктів у зв'язку зі зростаючою вичерпаністю запасів органічного палива до 2050—2060 рр. визначають регіони, багаті на енергоносії (Перська затока, басейн Каспійського моря, Південно-Китайське море, Венесуела, Нігерія, Індонезія, Мексика), а також шляхи транспортування нафти танкерами (протоки) й місця проходження магістральних нафто й газопроводів. До важливих країн – транспортерів в Європі належить Україна.

До найбільших нафтовласників і нафтовиробників належать Саудівська Аравія (24,8% світових ресурсів), Ірак, ОАЕ, Кувейт, Іран, Венесуела, Росія, Казахстан, Азербайджан, Мексика, Нігерія, Канада. Понад 50% світових запасів нафти розташовані в країнах Перської затоки, понад 20% — в країнах басейну Каспійського моря.

Серед найбільших споживачів нафти на першому місці стоять Сполучені Штати, які імпортують 10 млн. барелів на день (стратегічні запаси становлять 700 млн. барелів). Світове споживання нафти до 2025 р., за деякими оцінками, зросте на 54%. За розрахунками експертів, у 2020 р. найбільшими споживачами нафти будуть США (24,7 млн. барелів на день), Західна Європа (16 млн. барелів), країни Азії, що розвиваються, включно з Китаєм (24,3 млн. барелів). Східна Європа і країни колишнього СРСР споживатимуть 6,9 млн. барелів на день.

Україна є однією з найслабкіших ланок в ланцюгу асиметричних відносин між країнами виробниками і споживачами енергії. Україна належить до числа найбільших енергетичних імпортерів, займаючи 12-те місце в світі (перше — США, друге — Японія, п'яте — Італія, шосте — Франція, десяте — Велика Британія). Україна забезпечує енергетичні потреби за рахунок власних джерел лише на 10—12% по нафті і на 22—24% — у природному газі. Катастрофічно низьким є рівень енергозбереження України: енергомісткість одиниці ВВП в Україні в 6—9 разів вища, ніж в країнах ЄС. Україна посідає третє місце в світі серед найменш енергозберігаючих країн. На першому місці Танзанія, на

другому — Узбекистан, четверте — за Туркменистаном. П'яте місце посідає Замбія, шосте — Нігерія. Росія на 12-му місці.

На сьогоднішній день склалася не просто асиметрична, а загрозово залежна від Росії ситуація у сфері розподілу енергоносіїв. Є всі підстави казати, що Росія В. Путіна, яка за своїм промисловим потенціалом дорівнює Італії (тобто найслабшій країні Великої вісімки), розвивається асиметрично, зростаючи як глобальна нафтогазова імперія. В Росії зосереджено близько 13% світових розвіданих запасів нафти і 34% запасів природного газу. На долю паливно-енергетичного комплексу припадає близько 25% виробництва ВВП, 30% обсягу промислового виробництва, близько 50% доходів бюджету й валютних надходжень Російської Федерації. Якщо в 2004 р. в Росії добуто 458,7 млн. т. нафти (експортовано 257,4 млн. т.), то до 2015 р. збираються добувати 530 млн. т. нафти і 740 млрд. куб.м. природного газу (експорт — 290 млрд. куб.м). Виробляючи 20% від глобальної продукції нафти, Росія почала змагання з ОПЕК і, зокрема, із Саудівською Аравією за нафтовий ринок Сполучених Штатів. Завдяки геостратегічному розташуванню, Росія має можливість виходу на всі три найбільші світові ринки нафти — європейський, північноамериканський і ринок Південно-Східної та Південної Азії. Центральноевропейські країни на 60% залежать від поставок російської нафти, країни ЄС — на 40%. У 2002 р. почався танкерний експорт російської нафти до США, який досяг 4% американських потреб. Завдяки нафтопроводу з Сибіру до Мурманська, експорт нафти до Північної Америки збільшиться і досягне 10—12% потреб США.

При обговоренні проблематики відносин України в Росії існує міф щодо можливості порівняння асиметричних відносин між Канадою і США з одного боку і Україною та Росією — з іншого. Є принаймні три фундаментальні відмінності, що не дозволяють адекватно порівнювати ці пари країн та їхні відносини. На відміну від майже повної енергозалежності України від Росії, Канада є важливим постачальником енергоносіїв до США: Канада постачає до США 99% американського імпорту електроенергії, 94% імпорту природного газу, 17% нафти, 35% урану для АЕС. В Канаді відкрито великі поклади нафти й газу на східному узбережжі — в Ньюфаундленді й Новій Шотландії. В нафтових пісках Альберти криються поклади нафти ємністю в 300 млрд. барелів — більше, ніж у Саудівській Аравії. Якщо ж згадати про величезні поклади чистої питної води та мінеральні багатства Канади, то вимальовується зворотна асиметрія, яка робить пару Канада — США непорівнянною з Україною в її відносинах із Росією. Україна, маючи унікальне географічне транзитне розташування на перехресті Євразії та Європи, Півдня і Півночі має дотримуватися раціональної стратегії розвитку.

Таким чином, структура постбіполярної системи міжнародних відносин стимулює виникнення і поширення асиметричних конфліктів всіх типів і видів. Наявність однієї наддержави, ряду економічно розвинених країн та більшості нерозвинених; слабкість системостворюючих зв'язків - ці фактори викликають стратегічну асиметрію. Довгострокові асиметричні конфлікти в глобалізованому світі мають тенденцію до зменшення, натомість зростає кількість і вплив більш руйнівних, короткострокових конфліктів; внаслідок цього існуюча структура зазнає надалі сильнішого тиску. В існуючій структурі зростає кількість використання асиметричних стратегій із високим ступенем ризику, таких як тероризм. З одного боку, це пояснюється обмеженістю доступу окремих держав до більш коштовних стратегій, а з іншого - руйнівним характером конфліктів за участю таких сторін. Конструктивний потенціал асиметрії в таких конфліктах зникає. Основні тенденції сучасності - глобалізація та глокалізація - підсилюють асиметричні тенденції. Зокрема, ефект "розмивання" державного суверенітету призводить до збільшення недержавних акторів, які більш ніж держави схильні до використання асиметрії. Асиметричний конфлікт є наслідком структурних змін і каталізатором подальших трансформацій. Він здатен призвести структуру до біфуркації і негативним чином вплинути на безпеку її елементів, але в той же час асиметрія часто є інновацією, що дозволяє виявити нові типи системних протиріч і вчасно їх вирішити, і, в цьому сенсі, асиметричний конфлікт здатний сприяти системній стабільності.

1. Що являє собою асиметричний конфлікт?
2. Визначте категорію "асиметрична стратегія".
3. Назвіть основні конфліктогенні характеристики постбіполярної системи міжнародних відносин.
4. Які бувають типи асиметричних конфліктів?
5. Визначте види асиметричних конфліктів.
6. В чому полягає системний вплив асиметрії?
7. Назвіть основні риси асиметрії сучасних міжнародних відносин?
8. Чому асиметрію у відносинах США і Канади не можна порівнювати з асиметрією відносин України та Росії?

2.2 ГУМАНІТАРНІ КАТАСТРОФИ ТА ГУМАНІТАРНІ ІНТЕРВЕНЦІЇ

Витоки проведення миротворчих та інших операцій невоєнного характеру. На фоні кардинальних змін в геополітичній обстановці за останні десятиліття, розробки нових принципів розбудови глобальної та регіональної безпеки і появи нових асиметричних загроз та викликів міжнародній спільноті широкого обговорення в політичних та військових колах провідних країн світу набуває питання щодо вдосконалення механізмів її забезпечення або підтримання.

Відомо, що головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки покладено на Раду Безпеки ООН, яка, по суті, відіграє вирішальну роль у зміцненні безпеки та стабільності в євроатлантичному регіоні. Рада Безпеки ООН приймає рішення про припинення вогню, направлення груп та місій до зони збройного конфлікту або проведення операцій з підтримання миру силами військових контингентів країн під егідою ООН.

Розробники Статуту ООН, проголосивши обов'язковість для членів ООН утримуватись «...в міжнародних стосунках загрози сили або її застосування», не виключали можливості виникнення спірних питань, міждержавних конфліктів і навіть актів агресії. Тому положення Статуту ООН про миротворчість, безумовно, відіграє позитивну роль у міжнародних відносинах і міжнародному праві. Міжнародне право та міжнародні документи ООН останніх років визначили напрями підтримання міжнародного миру і безпеки, серед яких: превентивна дипломатія; зміцнення миру; підтримання миру; підтримання стабільності у постконфронтаційний період.

Загалом, миротворчі операції ООН можна поділити на два види. Перший — операції з підтримання миру, що сприяють обмеженню конфліктів, врегулюванню та ліквідації їх наслідків. Збройні сили ООН під час здійснення цих операцій повинні бути неупередженими. Вони можуть мати лише легку зброю, необхідну для особистої оборони. Відповідно до офіційних формулювань документів ООН, завданнями операцій з підтримання миру є: нагляд за умовами перемир'я, припинення вогню або військових дій; забезпечення роз'єднання між збройними силами в конфлікті; сприяння законному уряду в запобіганні збройного втручання ззовні або ліквідація наслідків такого втручання; недопущення подальшої інтернаціоналізації конфлікту; контроль за дотриманням прав людини; створення або відновлення інфраструктури, сприяння наданню гуманітарної допомоги.

Другий вид — операції з примушення до миру. Це бойові дії сил ООН, що складають контингенти, надані країнами-членами. Примус є допустимим і для боротьби зі збройною агресією, і для забезпечення у критичних випадках виконання рішень Ради Безпеки, що не

ототожнюється з питаннями врегулювання конфліктів і надання допомоги під час досягнення домовленостей між учасниками.

У складі ООН немає військових підрозділів. Це змушує її звертатись у конкретних випадках до деяких країн або міжнародних організацій (в першу чергу, НАТО), які спроможні втілити рішення Ради Безпеки. Статут цієї міжнародної організації дає змогу укладати регіональні угоди чи створювати органи для вирішення питань з підтримання миру та безпеки, що відповідає її цілям (стаття 52). Аналіз розвитку подій у кризових небезпечних регіонах дозволяє зробити висновок: на теперішній час найбільш ефективним інструментом подолання кризи на глобальному рівні є ресурси НАТО як воєнно-політичного блоку та Сполучених Штатів - основного ресурсу безпеки в зоні відповідальності Альянсу та поза її межами.

Останніми роками в практиці проведення таких операцій під егідою ООН на міжнародному рівні відбулись певні зміни. Насамперед, виникла потреба у тому, щоб ООН спрямовувала більшу енергію та ресурси в напрямку превентивної дипломатії, оскільки почався перехід до такого типу операцій, що передбачають комплекс заходів, спрямованих на розв'язання проблем, які призвели до кризи, а саме: припинення випадків масових порушень прав людини; запобігання гуманітарних катастроф; сприяння демократичним перетворенням; організація виборів, допомога у поновленні діяльності урядових і соціальних структур, реорганізації правоохоронних органів і збройних сил; керування місцевою адміністрацією, підтримання заходів щодо розмінування, відновлення інфраструктури тощо.

Характерною рисою операцій нового покоління стала їх багатокomпонентність, тобто розширене коло визначених мандатом операції завдань і відповідна структура миротворчої місії. Звичайно, перш за все йдеться про силові важелі впливу на припинення ескалації насильства або подолання конфліктних ситуацій за умов неефективності вжитих дипломатичних заходів.

Разом з тим, хронологія операцій під проводом НАТО вказує на суттєву тенденцію: Альянс не проводить операції в зміненому світі після подій 11 вересня 2001 року у США, а слугує в певному сенсі необхідним комплектом «військових інструментів», якими користується ООН. Альянс виявився ще більш витребуваним для проведення миротворчих операцій та операцій по стабілізації. Це стало наслідком переорієнтації НАТО з колективної оборони на колективну безпеку. Лише спільними зусиллями можна вирішити задачу, яку поставив перед собою Альянс, а саме: розширення зон стабільності.

Розширення зон стабільності стало головною передумовою трансатлантичної безпеки. Звичайно, колективна оборона Альянсу залишається основною задачею. Однак, поява нових викликів і загроз, які виникають далеко за межами зони відповідальності НАТО, не можуть

бути поза увагою блоку. Зокрема, тероризм, розповсюдження зброї масового враження і проблема «країн-ізгоїв» представляють собою виклики, яких неможливо подолати, виходячи лише з «територіального» розуміння безпеки. Стамбульський саміт НАТО 2004 року дав відповідь на питання - яким чином Альянс забезпечуватиме стабільність своїми активними діями, а саме: розбудова відносин в сфері безпеки зі все зростаючим числом країн-партнерів: від Балкан через Кавказ до Центральної Азії, через Середземне море до країн арабського світу; проведення військових та інших операцій (там, де це необхідно) від патрулювання акваторії Середземного моря до миротворчих операцій на Балканах в Іраку та Афганістані (зокрема, за рахунок розгортання так званих Груп реконструкції провінції /“Provincial Reconstruction Teams“/); модернізація методів цивільно-військового планування і підготовки кадрів.

НАТО здійснила суттєву метаморфозу: від традиційного використання військового потенціалу до виконання поліцейських функцій в рамках миротворчих місій, надання технічної допомоги в повоєнний період та подолання техногенних і інших катастроф.

Особливостями використання контингентів збройних сил НАТО на сучасному етапі є: перехід до глобальної інтервенційної політики з використанням військових засобів; пріоритетне використання тимчасових (ситуаційних) коаліцій з деякими країнами-партнерами; вибіркове використання союзників та стійких альянсів (зокрема, атлантичного або австралійського); упереджувальні акції з усунення безпосередніх загроз або жевріючих конфліктів.

Однак питання легітимності застосування сили у поєднанні з гуманітарною інтервенцією потребує термінового спільного вирішення. Для цього недостатньо рішень, які приймаються ситуаційно РБ ООН. На жаль, масові заворушення, геноцид, етнічні чистки, розпад держав і посилення загроз тероризму стали характерними рисами сьогоdnішнього світу.

Міжнародний аналіз основ гуманітарних інтервенцій послуговував би платформою для в значній мірі хибного аргументу: зміна режимів може служити приводом та виправданням для збройної інтервенції. У такому разі, створений таким чином світовий уклад навряд чи може заслуговувати за звання «мирний». При цьому, може статись так, що воєнний стан стане постійним явищем, оскільки досягти повної перемоги зокрема над тероризмом є задача скоріш віртуальна, ніж реальна.

Від „місії лікарів” до „гуманітарної інтервенції”. Сьогодні немає чітких визначень ні самого поняття „гуманітарних інтервенцій”, ні виробленої юридичної бази їх проведення. На думку російського політолога М.Модіна, якщо з питанням існування даного явища (гуманітарна інтервенція) розбіжності вдалося залагодити і визнати на різних рівнях його

існування (аж до ООН і НАТО), то з приводу часу появи, правомірності використання і безпосередньо визначення даного феномена суперечки все ще активно ведуться. Відомо, що одним із перших цей термін ввів міністр закордонних справ Франції Б.Кушнер. Ще в 1968 році він сформулював положення про „необхідність західного збройного втручання в етнополітичні конфлікти з метою недопущення геноциду. Тоді Кушнер активно підтримував сепаратистську державу етнічної групи християн іґбо – Біафра, на території Нігерії. Кушнер активно співробітничав з місією «Лікарі без кордонів», яка вимагала збройного втручання Заходу в Біафрський конфлікт. За словами експерта з „гуманітарних інтервенцій” Д.Джонстон, використання гуманітарних місій для того, щоб викликати симпатії міжнародного співтовариства до однієї сторони конфлікту, позначило різкий розрив з традицією Міжнародного Червоного хреста – збереження суворої нейтральності в конфліктах ради доступу в зону бойових дій. Кушнер винайшов логічну побудову, згідно якої в кожному конфлікті є „добра” сторона, що складається з жертв, і „погана” сторона, яка хоче всіх їх убити. Тому західне втручання має вирішити ці проблеми за допомогою застосування сили.

Нове дихання концепція „гуманітарної інтервенції” отримала на початку 1990-х рр., коли „Лікарі миру” (організація, створена Б.Кушнером) витратили близько двох мільйонів доларів на рекламну кампанію, яка включала ТВ-ролики з кінозірками Джейн Біркін і Мішелем Пікколі, спрямовану на ототожнення сербського президента Слободана Мілошевича з Гітлером, а таборів боснійських сербів для військовополонених – з нацистськими таборами смерті.

У 1999 р., сам термін „гуманітарна інтервенція” увійшов до статусу державної політики США та Великої Британії. У квітні 1999 р. в Чикаго напередодні ювілейного Вашингтонського саміту НАТО прем’єр-міністр Великої Британії Тоні Блер вперше використав його для визначення майбутньої політики НАТО на Балканах.

В основу концепції було покладено тезу про те, що гуманітарна катастрофа ніколи не може вважатися чисто внутрішньою справою тієї чи іншої держави і що міжнародне співтовариство не тільки „має” право, а навіть зобов’язане „рішуче втрутитися” в подібні гострі гуманітарні кризи „для їх оперативного виправлення”. У наявності, таким чином, зв’язок між „гуманітарною інтервенцією” і ще однією концепцією „обмеженого суверенітету”, що припускає можливість зовнішнього, зокрема силового, втручання у внутрішні справи держав під гуманітарними приводами. Багато експертів переконані, що раннє і рішуче військове втручання може стати ефективним стримуючим засобом для подальших вбивств. Інші вважають, що максимум того, що може дати гуманітарна інтервенція – це припинення кровопролиття, якого може бути досить для початку мирних

переговорів і для надання різних форм допомоги. Тобто вона дозволяє виграти час і, в ідеальному випадку, врятувати багато життів, проте не вирішує проблем, що лежать в основі конфлікту.

Тема „гуманітарної інтервенції”, не в останню чергу з урахуванням гострих суперечок, що ведуться навколо неї, так само висувалася в число центральних на 54-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відбулася у вересні 1999 р. Підсумовуючи, можна виділити два різні підходи до права на „гуманітарну інтервенцію”. Одні держави (в першу чергу члени НАТО і низка країн, що прагнуть до Альянсу) прямо допускають можливість втручання у внутрішні конфлікти у разі „гуманітарних катастроф” без санкції з боку Ради Безпеки ООН. У позиції іншої, набагато численнішої групи країн, упор робиться на непорушність закріплених в Статуті ООН принципів, зокрема, на виняткові прерогативи Ради Безпеки ООН з санкціонування заходів примусу, включаючи й військову силу.

Поняття „гуманітарний імперіалізм”, введене Ж.Брікмоном, лаконічно виражає дилему, з якою зіткнулись західні лідери та інтелектуальна спільнота після колапсу Радянського Союзу. З початку холодної війни для кожного випадку застосування сили та терору, повалення режимів та введення економічних санкцій існувало виправдання від протилежного: такі дії були застосовані заради захисту від того, що Дж.Ф.Кенеді назвав „монолітною та безжальною змовою”, центр якої знаходиться у Кремлі (іноді — у Пекіні), від сил абсолютного зла, що прагнуть поширити свою насильницьку владу на весь світ. Ця формула покривала всі мислимі випадки інтервенції, не зважаючи на те, якими могли бути реальні факти. Але із розпадом СРСР політичні підходи мали зазнати змін. Такі поняття, як „гуманітарна інтервенція” та „обов’язок захищати” незабаром стали стандартом у західному політичному дискурсі, і зазвичай описувались як встановлення „нових норм” у міжнародних справах.

Нагадаємо, що російське керівництво наприкінці 90-х рр. категорично засуджувало „гуманітарну інтервенцію” НАТО в Югославії, політики і громадські діячі Росії вимагали „захистити територіальну цілісність братньої Югославії”.

Тепер Кремль дедалі активніше використовує раніше засуджене трактування концепції „гуманітарної інтервенції”. Відбулося „переосмислення цінностей” і в російському експертному співтоваристві. Експерти, які сьогодні виправдовують „гуманітарну інтервенцію” Росії в Південній Осетії (як О.Арбатов) ще в кінці 1990-х писали наступне: „Якими б гуманітарно-політичними доводами не виправдовувалася силова акція НАТО, вона є юридично безперечним фактом агресії та грубого порушення Статуту ООН”, „якими б жорстокими не були репресії сербських військ проти албанських сепаратистів і попутно мирних жителів Косова, ракетно-бомбові рейди НАТО перевели конфлікт в абсолютно інше

вимірювання”, „удари з повітря затьмарили збройні сутички на землі і лише посилили горе мирних жителів Косова”. І, нарешті, „надалі знадобиться розробити між Росією/СНД і НАТО механізм сумісного здійснення миротворчих операцій (включаючи примушення до миру), причому виключно на основі мандату ООН чи ОБСЄ. Це виключило б рецидиви довільного застосування сили тією чи іншою державою або групою держав на всьому європейському та пострадянському просторі – під будь-якими приводами”. В Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 12 липня 2008 року, напередодні збройного конфлікту в Грузії, в розділі „Пріоритети Російської Федерації у вирішенні глобальних проблем”, в пункті „Зміцнення міжнародної безпеки” сказано, зокрема, що „Російська Федерація. твердо виходить з того, що санкціонувати застосування сили в цілях примушення до миру правомочна тільки Рада Безпеки ООН”. Дії Росії з примусу до миру, всупереч її державній Концепції, були здійснені без санкції Ради Безпеки ООН. Конфлікт в Грузії, суверенітет якої Росія визнає, РФ вирішила саме за допомогою сили і без участі міжнародних миротворців. Тобто російські сили були названі миротворчими, але миротворчий контингент був посиленій підрозділами діючих військ, і тим самим де-факто перетворився на одну зі сторін конфлікту.

Сьогодні Москва виправдовує свої дії в Абхазії та Південній Осетії, посилаючись на „дефіцит інструментарію у ООН і необхідність оперативного військового реагування”, щоб „не допустити геноциду грузинами мирного осетинського населення”. Цікаво, що деякі російські експерти, прагнучи обґрунтувати застосування сили в Грузії, так само як і американські юристи в 1999 р., посилаються на протиріччя Хартії ООН і Всесвітньої Декларації прав людини 1948 року. На їх думку, щойно держава підписує Декларацію, питання прав людини перестають підлягати виключно внутрішній юрисдикції держав.

Якщо ж пригадати, що Всесвітня Декларація прав людини 1948 року декларує „визнання невід’ємного достоїнства та рівних і невідчужуваних прав людини як основи для свободи, справедливості та миру в усьому світі”, то багато хто вважає допустимим і таке трактування: гуманітарні інтервенції без санкції СБ ООН можливі в тих випадках, коли СБ не може реалізувати свою мету – захист прав людини.

У коментарі Департаменту інформації і друку МЗС РФ у зв'язку з позицією України відносно ситуації в Південній Осетії від 9 серпня 2008 р., наголошується, що „у Росії край здивовані заявою МЗС України від 8 серпня щодо трагедії в Південній Осетії. Українська держава, яка останнім часом азартно озброювала до зубів грузинську армію, тим самим прямо заохочуючи керівництво Грузії до інтервенції та етнічних чисток в Південній Осетії, не має ніякого морального права повчати інших і, тим паче, претендувати на свою роль у врегулюванні”.

Основною проблемою в організації „гуманітарних інтервенцій” є відсутність чітких юридичних правил. Після операції НАТО в Косовому необхідність санкцій ООН на втручання вже не здається такою насущною. За словами канадського дослідника Н. Макфарлея, на жаль, більшість миротворчих і гуманітарних операцій проводяться швидше через причини національних державних інтересів, а не згідно з новими міжнародними нормами.

Доктрина „право-обов’язок гуманітарного втручання”, що з’явилася останнім часом, є поки що достатньо дискусійною, і підстави для подібного втручання поки що не визначені. За словами представника організації „Лікарі без кордонів” Дені Лемассона, будь-яке військове втручання в зонах конфліктів (у Дарфурі, Сомалі, Іраку) призводять до відходу більшості гуманітарних організацій з регіону і погіршує ситуацію.

Як відзначали раніше російські дослідники, збройна „гуманітарна інтервенція” провокуватиме лише погіршення міжнародних відносин як між державами, так і в сфері підриву авторитету Організації Об’єднаних Націй. У світовій спільноті зростає розуміння того, що використання „гуманітарних інтервенцій” з метою досягнення власних корпоративних або державних інтересів призводить до руйнування міжнародного права та виникнення дефіциту безпеки у всьому світі.

Бойові дії в зоні грузинсько-російського конфлікту навколо Південної Осетії показали, що примара „гуманітарної інтервенції” та „обмеженого суверенітету” ввійшли до практики простору СНД. Виявилось, що система регіональної безпеки, яка сформувалася після розпаду СРСР, не може ефективно реагувати на нові виклики, відчувся гострий брак цієї самої безпеки. Раптом збройний конфлікт знову став цілком реальним продовженням політичного діалогу.

Військова операція в Грузії показала, що реакція різних інтеграційних проектів (СНД, Євразес, Союзної держави Росії – Білорусі, ШОС, ГУАМ і ОДКБ), їх ресурсів не достатньо, щоб виключити практику „гуманітарних інтервенцій” на території колишнього СРСР. Вони виявилися не в змозі навіть оперативного відреагувати на події в Південній Осетії. Тільки після закінчення активних бойових дій в Грузії на заяву із засудженням політики Тбілісі зважилася Міжпарламентська асамблея ОДКБ, під тиском Москви з більш-менш виразною заявою виступила Білорусь. Решта партнерів Росії та Грузії (наприклад ГУАМ) утрималися від оцінок і обмежилися формальними заявами. Отже, в інтеграційних пострадянських регіональних об’єднань немає моделі реагування на такі кризи. Для України є актуальною проблема «гуманітарної інтервенції» на пострадянському просторі. Систему врегулювання конфліктів на пострадянському просторі можна створити тільки за умов атмосфери довіри та наявності договірно-правової бази. Україна могла б стати ініціатором подібних зусиль.

Актуальними проблемами зовнішньої політики України є: збереження балансу міждержавних відносин нашої країни зі США, ЄС і РФ – як головними чинниками зовнішньополітичного впливу; перетворення політики центрів сил щодо України з „конкуренто-інтервенційних” на „конкуренто-партнерські”, локалізація спроб/зусиль українських політичних гравців щодо залучення до політичного процесу зовнішніх сил (відновлення суб’єктності); збереження достатнього рівня відносин України з ЄС.

Порушення принципу державного суверенітету в ім’я захисту чийхось або державно-корпоративних інтересів (навіть під прапором гуманітарної місії), можна порівняти з бумерангом, який може вдарити по ініціаторах такої „інтервенції”. На пострадянському просторі необхідне проведення політики, за якого переговорний процес на основі співпраці та взаємопідтримки в процесі виживання – єдиний шлях, який забезпечує спокійний і мирний розвиток наших народів. Не можна кидатися каменями в скляному будинку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим обумовлена роль ООН в збереженні миру і здійсненні миротворчих операцій?
2. Визначте види миротворчих операцій ООН?
3. В яких напрямках миротворчої діяльності діє НАТО?
4. Визначте витоки міжнародних гуманітарних операцій.
5. За яких обставин увійшов в обіг термін «гуманітарна інтервенція»?
6. Що таке «гуманітарний імперіалізм»?
7. Порівняйте дії НАТО навесні 1999 р. в Югославії - в зв’язку з гуманітарною катастрофою в Косово та дії Російської Федерації під час вторгнення в Грузію влітку 2008 р.
8. Які наслідки для України, можуть мати гуманітарні інтервенції на пострадянському просторі?

2.3 ПИТАННЯ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Проблема нерозповсюдження зброї масового знищення, з огляду на загрозу придбання та використання такої зброї терористичними угрупованнями, набула нового виміру. У цьому контексті нагальним є використання інституцій ООН, зокрема Ради Безпеки, у вирішенні проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення, а також запровадження нових та удосконалення існуючих механізмів запобігання загрозі цієї зброї на глобальному рівні. 24 березня 2004 року делегація США офіційно розповсюдила серед членів РБ ООН проект резолюції, яка у подальшому дістала порядковий номер 1540. Співавтором проекту спочатку була Велика Британія, а з часом до неї приєдналися Франція, РФ, Іспанія та Румунія. Було запропоновано ухвалити Резолюцію в рамках Глави VII Статуту ООН „Дії щодо загрози, порушення миру та актів агресії”, підтвердивши у такий спосіб, що небезпека отримання терористами зброї масового знищення становить безпосередню загрозу міжнародному миру та безпеці і що Рада Безпеки ООН, зважаючи на повноваження її за Статутом, є компетентним органом для вжиття ефективних заходів із запобігання такій загрозі та її подолання. Проект резолюції передбачав обов'язкове здійснення державами конкретних кроків з тим, щоб мінімізувати ризик надання підтримки недержавним суб'єктам у спробі набуття, вироблення, перевезення або застосування зброї масового знищення, зокрема ухвалення відповідного законодавства та запровадження дієвої системи фізичного захисту ядерних матеріалів, експортного, прикордонного, митного контролю та контролю за перевезеннями.

Документ було розроблено як доповнення до існуючих режимів нерозповсюдження зброї масового знищення, заснованих на засадах Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенції про заборону хімічної зброї, Конвенції про заборону біологічної та токсичної зброї, Конвенції про фізичний захист ядерних матеріалів тощо, та як захід на зміцнення багатосторонніх договорів у відповідній галузі. У зв'язку з цим під час консультацій в Раді Безпеки ООН порушувалося питання про те, чи не впливатимуть зі змісту резолюції зобов'язання для держав, які не є учасниками зазначених багатосторонніх договорів, приєднатися до них. Пакистан висловив побоювання щодо можливості вжиття державами односторонніх примусових заходів на підставі Резолюції. У відповідь держави-співавтори наголосили, що країни, які не є учасницями інших угод, не примушуватимуться брати на себе закріплені в цих документах зобов'язання, а положення резолюції не уповноважують застосувати силу чи інші примусові заходи проти тих, хто не повністю виконуватиме відповідні положення документа. 28 квітня 2004 року Рада Безпеки ООН одностайно схвалила резолюцію №1540. Згідно з цим документом, країни брали на себе

зобов'язання утримуватися від надання підтримки у будь-якій формі недержавним суб'єктам, які мають намір розробити, придбати, виробити, отримати, перевезти, передати або застосувати ядерну, хімічну чи біологічну зброю та засоби її доставки. Особливістю документа є те, що його положення детально окреслюють низку конкретних заходів, які мають бути реалізовані державами з метою досягнення цілей резолюції. Так, відповідно до існуючих внутрішньодержавних процедур усі країни зобов'язані забезпечити ухвалення та дотримання ефективних законодавчих актів, що забороняють будь-якому недержавному суб'єктові здійснювати перелічені вище дії щодо зброї масового знищення, зокрема в терористичних цілях, а також спроби виконання таких дій, участі у них як співника, сприяння їм або їх фінансування. Держав закликають також ухвалити законодавчі акти, які б забезпечили виконання положень ключових багатосторонніх міжнародних договорів у галузі нерозповсюдження зброї масового знищення. Окрім заходів нормативного характеру, країни мають запровадити внутрішній контроль для попередження розповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки, в тому числі за матеріалами, необхідними для виробництва зброї масового знищення, зокрема у таких сферах, як: облік та забезпечення збереження відповідних матеріалів під час виробництва, використання, зберігання і транспортування; фізичний захист ядерних матеріалів; прикордонний контроль та правоохоронна діяльність; експортний контроль і контроль над транзитними перевезеннями, включаючи відповідне законодавство щодо експорту, перевезень та реекспорту, фінансування і надання послуг, пов'язаних з експортом та перевезеннями, а також контроль над кінцевим використанням; кримінальна та цивільна відповідальність за порушення режимів експортного контролю. Покладаючи на держави обов'язок виконувати конкретні дії, Резолюція водночас передбачає надання їм, у разі потреби, допомоги у створенні необхідної нормативно-правової бази, а також передання досвіду та надання ресурсів для імплементації документа. Поряд із заходами національного характеру резолюція 1540 закликає держави здійснювати конкретні дії на міжнародному рівні. Це - сприяння універсалізації, повне виконання та зміцнення чинних багатосторонніх договорів у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, розвиток міжнародного співробітництва у межах компетенції Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), Організації із заборони хімічної зброї. Ухвалення резолюції 1540 є важливою подією у контексті сприяння реалізації Ініціативи з безпеки у галузі нерозповсюдження (Proliferation Security Initiative), зокрема розширенню кола її учасників та розвитку юридичної бази Ініціативи. Прийняття резолюції стало сигналом для приєднання до Ініціативи ряду держав. Цей чинник відіграв свою роль під час ухвалення рішення про приєднання до Ініціативи України та Російської Федерації. Резолюція передбачає конкретний механізм контролю за виконанням її положень. Так, для відстеження

імплементатії документа в рамках РБ ООН створено окремий Комітет. Ухвалення резолюції РБ ООН №1540 – етапна подія у контексті розвитку міжнародного режиму нерозповсюдження зброї масового знищення. Воно ознаменувало більш активне залучення ООН до вирішення проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення. Зазначене питання визнається як загроза міжнародному миру та безпеці, а Рада Безпеки ООН наділяється повноваженнями вживати ефективних термінових заходів для подолання такої загрози. Рішення РБ ООН з цього питання підлягатиме обов'язковому виконанню з боку держав – членів ООН. Так на міжнародному рівні було запроваджено додатковий механізм запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. Резолюція РБ ООН №1540 має значний потенціал консолідації та активізації міжнародних зусиль, спрямованих на зміцнення міжнародного режиму нерозповсюдження зброї масового знищення.

Зміцнювати режими нерозповсюдження практично неможливо без консолідованих зусиль усіх основних учасників процесу, насамперед членів Ради Безпеки ООН. У цьому сенсі становлять інтерес особливості політики нерозповсюдження Росії та провідних держав ЄС, офіційних членів «ядерного клубу».

Політика нерозповсюдження ядерної зброї передбачає реальні дії. Основні з них: по-перше, виконання вимог ст. 6 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), відповідно до якого його учасники – ядерні держави «... зобов'язуються в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи зі скорочення гонки ядерних озброєнь та ядерного роззброєння, а також про договір про загальне та цілковите роззброєння під суворим і ефективним міжнародним контролем»; по-друге, виконання міжнародних угод і зобов'язань, спрямованих на нерозповсюдження та протидію розповсюдженню зброї масового знищення й засобів її доставки. Не менш важливими слід вважати також низку інших вимог режимів нерозповсюдження, у тому числі забезпечення надійної охорони об'єктів військової та цивільної ядерної інфраструктури, ліквідацію запасів хімічної та бактеріологічної зброї, прийняття й дотримання законів про експортний контроль над ядерними та ракетними матеріалами й технологіями.

Є всі підстави стверджувати, що за десятиліття існування Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Росія (раніше СРСР), Велика Британія, Франція та США не виконали і продовжують порушувати вимогу ст. 6 Договору про загальне та цілковите ядерне роззброєння. Сам процес скорочення ядерних озброєнь, з точки зору його позитивного впливу на режим нерозповсюдження, відбувається неприпустимо повільно.

Головні «порогові» країни (Іран, КНДР), котрі викликають тривогу світової спільноти, не сприймаються в Росії як імовірні противники. Іран стоїть на другому чи третьому місці (залежно від року) як покупець великих партій російських озброєнь, які дозволяють

військово-промислового комплексу виживати, попри скорочення оборонного замовлення. Іран – важливий партнер Росії. Водночас, Москва підтримала Резолюцію Ради Безпеки ООН, яка засуджувала Північну Корею після проведення ядерних випробувань, хоча під тиском Росії й Китаю з проекту документа було вилучено найжорсткіші положення, зокрема про можливість застосування військової сили проти Пхен`яну .

Велика Британія разом з Францією та Німеччиною відіграла важливу роль у довгих безуспішних спробах розв'язати іранську ядерну кризу. Політика Лондона стосовно Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, суворий підхід до експортного контролю, накопичений досвід у галузі перевірок скорочень і ліквідації ядерної зброї може бути корисним прикладом для інших країн.

Франція схвалила та виконала рішення про демонтаж об'єктів з виробництва матеріалів, що розщеплюються для виробництва ядерної зброї. Першою запропонувала «нульовий» варіант при розробці Договору про цілковиту заборону ядерних випробувань, ратифікувала протоколи до договорів про створення без'ядерних зон у південній частині Тихого океану (Договір Раротонга), в Африці (Пелиндабський договір) і в Латинській Америці (Договір Тлателолко). Париж пропонував укласти договір про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються, та закликав всі держави, котрі ще цього не зробили, приєднатися до Додаткового протоколу про гарантії МАГАТЕ.

Але загалом вплив найвпливовіших країн Європи в сфері нерозповсюдження зброї масового знищення на вирішення питання про ядерну зброю Ірану, Північної Кореї, інших потенційних власників ядерної зброї є мінімальний. Ситуацію ускладнюють розбіжності в протидії розповсюдженню зброї масового знищення між провідними країнами, на яких успішно грали лідери Ірану та Північної Кореї.

Співпраця по лінії Ради Росія – НАТО здійснюється в рамках робочої групи з питань нерозповсюдження зброї масового знищення. Оцінюються глобальні загрози розповсюдження, організується обмін інформацією про терористичні загрози, плани спільного патрулювання Середземного моря для зриву спроб терористичних груп перевозити зброю масового знищення та її компоненти. Ще у грудні 2004 року на засіданні Ради Росія – НАТО на рівні міністрів оборони, ухвалено «План дій» проти тероризму. Ним, зокрема, передбачено розширення та зміцнення співпраці в реагуванні на загрози розповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки, укладання міждержавних угод з метою недопущення терористів до зброї масового знищення та відповідних матеріалів, запобігання загрозам вантажному й пасажирському транспорту. Але загалом співпраця Росії з партнерами за Ініціативою мала обмежений характер. Узявши участь у низці колективних заходів, ініційованих іншими країнами, Росія декілька років не виступала з пропозиціями

проведення навчань або колективних заходів по лінії цієї структури, у тому числі не проводила їх на власній території і в своїх територіальних водах. Втім в урядовому документі «Основи державної політики Російської Федерації в галузі нерозповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки» містяться положення, які вказують на готовність уряду активізувати участь у заходах по лінії Ініціативи. Зокрема, там задекларовано, що одним із основних напрямів державної політики Російської Федерації в галузі нерозповсюдження зброї масового знищення є «сприяння колективним зусиллям міжнародної спільноти на основі міжнародного права та національного законодавства з запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та засобів її доставки».

Підкреслимо – ядерні країни не визначають ядерне роззброєння як реалістичну мету; роль ядерної зброї в їхніх військових доктринах не зменшується, а, навпаки, розширюється та набуває різноманітніших форм; США та Російська Федерація більшою мірою, а Велика Британія і Франція – меншою скорочують «надлишки» ядерної зброї, які залишились у спадок від «холодної війни», але при цьому здійснюють мінімально необхідну (США, Франція, Велика Британія) і помірковану (але фінансово недостатньо забезпечену – Росія) політику модернізації та розвитку своїх ядерних сил; у сфері нерозповсюдження ядерної зброї й експортного контролю Велика Британія та Франція проводять послідовну політику; договірно-правові обмеження стратегічних ядерних озброєнь найактивніше підтримує Росія. Велика Британія та Франція віддають перевагу одностороннім неконтрольованим самообмеженням; у частині добровільної готовності взяти на себе заходи звітності й верифікації, пов'язані з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї, перше місце посідає Велика Британія, за котрою з помітним відставанням іде Франція. Росія в цьому сенсі ентузіазму не виявляє.

Розбіжності між офіційними ядерними країнами часто використовують так звані порогові країни. Тому відповідальність за кризи режимів нерозповсюдження провідні країни певною мірою мають взяти на себе. Реальні результати на шляху протидії розповсюдженню зброї масового знищення можна досягти лише максимально узгодженими міжнародними зусиллями, що часто є проблематичним. Без консолідованих зусиль основних учасників протидії головним викликом і загрозам регіональній і глобальній безпеці вони лише зростатимуть.

Країни розвинутої демократії ускладнюють ситуацію, бо представники бізнесових кіл цих країн інколи передають необхідну технологію та обладнання тим, хто займається розповсюдженням. Тим часом норми, договори і національні стратегії, що існують стосовно нерозповсюдження, розбудови ядерного потенціалу і глобальної безпеки, не завжди є дійовими та комплексними. Ті, хто прагне займатись розповсюдженням, можуть

користуватись дефіцитом взаємної підтримки і діяти, ігноруючи національні і функціональні кордони. Коротко кажучи, розрив між завданнями твердої безпеки (нерозповсюдження) і м'якої безпеки (міжнародний розвиток і розбудова потенціалу) не часто заповнюється ефективно. Тому актуальним залишається завдання поліпшення координації існуючих засобів обмеження здатності країн до розповсюдження зброї масового знищення.

Американські програми зменшення загрози розповсюдження зброї масового знищення спрямовані на недопущення потрапляння зброї масового знищення, матеріалів для її виготовлення, засобів доставки та відповідних знань до рук ворожих держав і терористичних груп. Що стосується жорсткої безпеки, такий підхід виявився досить успішним. Але зв'язок між розбудовою інституцій і потенціалу та сталістю зусиль з боротьби з розповсюдженням зброї масового знищення є недостатнім. Американські програми сприяння економічному розвитку залишаються відокремленими від поточної боротьби з розповсюдженням, попри зусилля уряду США, спрямовані на пошук шляхів переорієнтації науковців-зброярів на цивільну діяльність. Нові моделі стимулювання приватного сектора до інвестицій, наприклад, в біологічні науки у пострадянських країнах мають допомогти спрямувати знання зі сфери озброєнь на важливі дослідження у сфері глобальних медичних проблем. Водночас це виведе науковців-біологів з „ринку” потенційних учасників розповсюдження зброї масового знищення. Використання інвестицій, які роблять США, Велика сімка та інші країни в боротьбу з розповсюдженням зброї масового знищення та в економіку, є ключем до зменшення масштабів зброї масового знищення.

Ці зусилля здійснюються на міжнародному рівні, до них залучалася, наприклад, НАТО. Країни – члени НАТО беруть участь у глобальній боротьбі з розповсюдженням зброї масового знищення, а саме - в Ініціативі проти розповсюдження ЗМЗ та Глобальному партнерстві Великої вісімки проти розповсюдження зброї і матеріалів масового знищення.. Центр зброї масового знищення, який відповідає за підхід Альянсу до боротьби з розповсюдженням, може відіграти в цьому провідну роль, забезпечує стратегію вирішення цього складного завдання. Перерозподіл ресурсів від навчання як реагувати на розповсюдження в бік посилення здатності країн-членів і партнерів НАТО запобігати розповсюдженню підсилить ефективність глобальних зусиль.

Ядерна стратегія і структура збройні сили НАТО були серед перших сфер, що були піддані найбільш радикальним змінам, починаючи з 1991 року. Після того подальші глибокі зміни відбулися у політиці безпеки. За часів холодної війни ядерні сили НАТО відіграли головну роль у стратегії гнучкої відповіді НАТО. З метою стримування широкомасштабної війни в Європі ядерні сили були інтегровані в загальну структуру збройних сил НАТО, а Альянс мав різноманітні плани призначення цілей, які можна було виконати дуже швидко.

Ця роль вимагала від значної частини ядерних сил НАТО стану підвищеного готовності і швидкого реагування. У новому середовищі безпеки НАТО радикально зменшила значення своїх ядерних сил. Її стратегія залишається спрямованою на запобігання війні, але в ній вже не домінує вірогідність ядерної ескалації. Ядерні сили Альянсу вже не націлені на яку-небудь країну, і обставини, за яких може розглядатись можливість їх застосування, нині вважаються надзвичайно мало ймовірними. Ядерні сили НАТО продовжують відігравати важливу роль у запобіганні війни, але їхня роль нині набагато більш політична і вони вже не спрямовані проти конкретної загрози. Зменшення значення ядерних сил НАТО знайшло свій вираз у радикальному скороченні цих сил. (Терміни „ядерні сили НАТО” і „ядерні запаси НАТО” є застосовані з метою розділити сукупне число субстратегічних ядерних сил Альянсу і озброєнь відповідно). По закінченні холодної війни НАТО зробила ряд односторонніх кроків, спрямованих на відміну запланованих програм модернізації своїх ядерних сил. Сполучені Штати і Велика Британія після інтенсивних консультацій із союзниками по НАТО відмінили свої плани з розробки ядерних тактичних ракет повітря-поверхня. Першим кроком була ліквідація усіх субстратегічних ядерних сил наземного базування, США також відмовились від планів розробки системи, здатної нести ядерні боєголовки, яка мала прийти на заміну ракетам поверхня-поверхня „ЛЕНС”, та від виробництва нового 155-міліметрового ядерного артилерійського снаряда. До того ж Велика Британія позбавила свої літаки подвійного застосування можливості нести ядерні боєприпаси, забравши ядерний компонент в королівських ВПС. У жовтні 1991 року, за ініціативи президента США Дж.Буша-старшого, НАТО вирішила скоротити більше ніж на 85 відсотків чисельність озброєнь, що перебувають у розпорядженні її субстратегічних сил в Європі. Це скорочення було завершено в 1993 році. Були ліквідовані усі ядерні боєголовки субстратегічних сил НАТО наземного базування (в тому числі ядерна артилерія і ракети поверхня-поверхня), а кількість некерованих авіабомб скоротилась на більше ніж 50 відсотків. Процес ліквідації торкнувся 1300 одиниць ядерної артилерії і 850 боєголовок ракет „ЛЕНС”. Усі ядерні боєголовки, які були призначені для застосування ядерною артилерією і ракетними силами поверхня-поверхня, були виведені з арсеналів НАТО і розібрані. У 1998 році Велика Британія зняла із озброєння і поступово повністю розібрала усі свої ядерні бомби типу WE-177. До того ж були зняті з використання усі ядерні озброєння надводних військово-морських сил. У продовження тенденції, розпочатої за часів холодної війни, склади ядерних озброєнь НАТО також зазнали радикального скорочення (майже на 80 відсотків) в міру ліквідації систем озброєнь і скорочення кількості одиниць зброї. Водночас було розгорнуто нову, краще захищену і життєздатну систему збереження озброєнь. Сьогодні некеровані авіабомби, що залишились для використання літаками, здатними нести

ядерну зброю, знаходяться на безпечному збереженні на дуже невеликій кількості складів за надзвичайно жорстких умов безпеки.

По закінченні холодної війни НАТО припинила практику збереження відповідних цілей для своїх субстратегічних ядерних сил. У результаті цього ядерні сили НАТО вже не націлені ні на одну країну. Користуючись можливостями, які виникли внаслідок поліпшення клімату безпеки, НАТО здійснила ряд кроків зі скорочення кількості і рівнів готовності літаків, здатних нести ядерні озброєння. У розпал холодної війни НАТО в мирний час тримала частину цих літаків разом з іншими ядерними системами у стані високої бойової готовності до негайного застосування. Під час кризи або конфлікту значно більша кількість систем доставки ядерних озброєнь могла бум кроком до зняття напруження було зниження рівня готовності літаків, здатних нести ядерну зброю. З того часу рівень ядерної готовності вимірювався тижнями замість хвилин. У 2002 році, як другий крок, вимоги до рівня готовності цих літаків були ще більше послаблені і нині вимірюються вже місяцями.

У рамках іншої односторонньої ініціативи у грудні 1996 року міністри закордонних справ і міністри оборони країн НАТО оголосили про те, що розширення Альянсу не передбачає внесення змін у його значно скорочені ядерні сили і, отже, НАТО „не має ні намірів, ні планів на розміщення ядерних озброєнь на території країн – нових членів Альянсу, а також не має ніякої потреби змінювати якісь аспекти ядерних сил чи ядерної політики НАТО, і що Альянс не передбачає такої потреби в майбутньому”. Глави держав і урядів НАТО повторили цю заяву в Основоположному акті про взаємні відносини, співпрацю і безпеку між Організацією Північноатлантичного договору і Російською Федерацією (травень 1997 р.). На Римському саміті НАТО - Росія у травні 2002 року, під час створення Ради Росія – НАТО (РРН), глави держав і урядів НАТО і Росії оголосили про продовження чинності Основоположного акта і знову підтвердили викладені в ньому цілі, принципи і зобов'язання. На Празькому саміті в листопаді 2002 року керівники країн – членів Альянсу ще раз підтвердили цілі, принципи і зобов'язання, викладені в Основоположному акті і в Римській декларації. Країни – нові члени є повноцінними членами Альянсу в усіх сенсах, в тому числі щодо зобов'язання дотримуватись ядерної політики Альянсу і гарантій, які ця політика забезпечує усім союзникам по Альянсу.

За Договором про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) розгорнуті стратегічні озброєння США і Росії скорочені з майже 10 тис. до менше 6 тис. одиниць озброєнь для кожної країни. Згідно з американсько-російським Московським договором про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаним 24 травня 2002 року, Сполучені Штати до 31 грудня 2012 року скоротять і обмежать свої оперативно розгорнуті стратегічні ядерні боєголовки до 1700 – 2200 одиниць. Цей договір зобов'язує Росію зі свого боку зробити

відповідні скорочення. У рамках Московського договору США і Росія також погодились з тим, що договір ОСО залишається в силі згідно з його умовами. І США, і Росія ратифікували Московський договір і він набув чинності 1 червня 2003 року.

Члени Альянсу повною мірою підтримують ОСО і Московський договір. Вони переконані в тому, що обидва договори допомагають створити кращі умови для активного сприяння безпеці і співпраці, а також посилюють міжнародну стабільність. У „Стратегічному оборонному огляді” Великої Британії вказано на рішення скоротити британські незалежні ядерні сили на одну третину; вони використовують тільки одну систему ядерних озброєнь (ракет „Трайидент” підводного базування) і мають на озброєнні менше 200 боездатних боєголовок „Трайидент”. Франція також значно скоротила свої ядерні сили. З шести типів систем доставки, які стояли на озброєнні в 1991 році, залишилось тільки дві – ракети підводного і повітряного базування.

Перед НАТО стоїть важлива проблема визначення власного місця в міжнародних зусиллях з боротьби проти розповсюдження зброї масового знищення. Паралельно з частково пов'язаною з нею терористичною загрозою, загроза, яку становить розповсюдження зброї масового знищення, очолює список викликів безпеці міжнародного товариства по закінченні холодної війни. Якщо НАТО прагне залишатись важливою організацією у сфері безпеки, вона повинна відігравати свою роль, яку усі будуть бачити, у відповіді на ці виклики. Справді, ще на Брюссельському саміті у січні 1994 року, країни-члени Альянсу вирішили серйозно зосередитись на питаннях розповсюдження зброї масового знищення та його впливу на безпеку. Внутрішня політика Альянсу ускладнила таке важливе питання, як “в чому полягає найбільша “додана вартість” НАТО, коли йдеться про боротьбу з загрозами розповсюдження зброї масового знищення?” У “Рамковому документі щодо політики Альянсу стосовно розповсюдження зброї масового знищення”, який було ухвалено на засіданні міністрів закордонних справ країн-членів Альянсу в Стамбулі у червні 1994 року і який залишається основоположним документом політики НАТО щодо зброї масового знищення, висвітлено як політичний/дипломатичний, так і військовий виміри боротьби із загрозами розповсюдження. Якщо звернутися до подальших політичних документи Альянсу, можна побачити, що баланс між політичним/дипломатичним і військовим виміром боротьби з розповсюдженням зброї масового знищення завжди був метою сам по собі. Однак поступово Альянс дійшов висновку, що саме у сфері військових можливостей НАТО може забезпечити унікальний і поки що незамінний компонент міжнародної інституційної архітектури для боротьби із загрозами розповсюдження зброї масового знищення. Корисно порівняти роботу двох основних органів Альянсу, які зосереджені на питаннях зброї масового знищення. Це - Оборонна група вищого рівня з питань розповсюдження зброї

масового знищення (зосереджена на військових можливостях) і Політико-військова група вищого рівня з питань розповсюдження зброї масового знищення (займається політичними і дипломатичними аспектами). Перша запропонувала ряд конкретних, орієнтованих на дії, ініціатив досить помітного для громадськості рівня. Зокрема, між 1994 і 1996 роками вона здійснила першу комплексну оцінку Альянсом ризиків розповсюдження зброї масового знищення, зрештою вказавши на недоліки у сфері можливостей країн-членів НАТО боротися з розповсюдженням зброї масового знищення і розробивши плани на допомогу усунення цих недоліків. Пізніше ця група виявила слабкі місця Ініціативи з оборонної спроможності 1999 року, розробивши новий підхід щодо зміцнення системи захисту Альянсу від зброї масового знищення, вивчаючи багатонаціональні можливості на основі надання країнами своїх посилюючих внесків. На Празькому саміті (2002 р.) було ухвалено п'ять багатонаціональних ініціатив, серед яких створення Групи реагування на застосування зброї масового знищення і мобільної аналітичної лабораторії. Сторонньому спостерігачу важче визначити показовий набір етапних подій в політичній роботі другої групи в галузі боротьби із загрозами розповсюдження зброї масового знищення. Це викликано тим, що закрита робота відповідної групи поки що не перейшла в площину публічно помітних ініціатив, на протипагу діяльності їхніх колег з оборонної групи. Отже, друга група посилила увагу до співпраці з країнами-партнерами та до визначення пріоритетів для зусиль НАТО щодо зброї масового знищення. Вона також завершила вивчення пов'язаних зі зброєю масового знищення питань, таких як протиракетна оборона, ініціативи під проводом США, спрямованої на боротьбу з розповсюдженням зброї масового знищення, систем їхньої доставки і пов'язаних з ними матеріалів. Група почала проводити семінари для громадськості з питань загрози розповсюдження, у яких беруть участь експерти з Азії та Близького Сходу, а також неурядові організації. Важливо те, що питання боротьби із загрозами розповсюдження зброї масового знищення є важливим елементом поточного процесу трансформації НАТО, який покликаний забезпечити Альянс високотехнологічним апаратним забезпеченням та вдосконаленим програмним забезпеченням прийняття рішень для швидких дій перед обличчям нових викликів безпеці.

Фундаментальна мета збереження ядерних сил є політичною: збереження миру і запобігання примусу. Ядерні сили НАТО роблять свій внесок в мир і стабільність в Європі, роблячи нераціональною велику війну в євроатлантичному регіоні. Вони роблять ризики, пов'язані з агресією проти НАТО такими, що не піддаються підрахункам і є неприйнятними. Лише звичайними збройними силами такого ефекту досягти неможливо. Разом з відповідним набором звичайних сил і засобів, вони створюють реальну ситуацію непевності для будь-якої країни, яка захотіла б отримати політичну або військову перевагу, загрожуючи

застосуванням зброї масового знищення проти Альянсу. Колективна безпека, яку забезпечують ядерні сили НАТО, поширюється на усіх членів Альянсу, надаючи гарантії тим країнам-членам, які інакше могли б вважати себе вразливими. Присутність у Європі американських ядерних сил, які передані в розпорядження НАТО, забезпечує важливий політичний і військовий зв'язок між європейськими і північноамериканськими членами Альянсу. Водночас участь неядерних держав в ядерних силах Альянсу демонструє солідарність Альянсу, спільне прагнення країн-членів до збереження своєї безпеки і розподілу між ними тягаря і ризиків. Політичний контроль за ядерними силами НАТО також здійснюється спільно країнами-членами. Група ядерного планування НАТО забезпечує форум, на якому міністри оборони як ядерних, так і неядерних, країн – членів Альянсу на рівних беруть участь у виробленні ядерної політики Альянсу та прийнятті рішень стосовно ядерних сил НАТО.

Політика боротьби з розповсюдженням зброї масового знищення зброї масового знищення через численні програми зв'язків НАТО з іншими державами також має комплексний характер. Обережний підхід країн-членів Альянсу дуже повільно змінюється на більш суттєвий обмін думками. Політично-аналітичні консультації в рамках Ради Росія - НАТО та Комісії Україна-НАТО набули вагомого змісту. Альянс працює з Росією над заходами зі зміцнення довіри і безпеки в галузі ядерних озброєнь та співпрацює над питаннями тактичної протиракетної оборони. „Освітні” – таким залишається епітет, який можна застосувати до дискусій з партнерами, які ведуться щодо зброї масового знищення, хоча перші кроки з розробки спільної з усіма партнерами доктрини захисту від зброї масового знищення вже зроблено. Цивільна готовність до надзвичайних ситуацій та надання допомоги під час катастроф поряд з науковою співпрацею, як менш політично делікатні сфери, слугують розвитку співробітництва з партнерами з питань зброї масового знищення та допомагають набути навичок співпраці.

Досить довго Росія спокійно ставилася до розвитку американської Національної системи протиракетної оборони. Сьогодні РФ не витрачає на оборону і п'ятої частини того, що витрачав у радянські часи. За даними Мінпроменерго Росії, третина підприємств російської оборони - де-факто банкрути. У фінансуванні досліджень у Росії вкладається в 10 разів менше, ніж у США. Основні фонди російських оборонних підприємств зношені на 80%. Наслідком цих процесів стало падіння якості російської військової продукції і ріст її кінцевої ціни. Новий російський стратегічний ракетний комплекс "Тополь-М" за короткий термін виріс у ціні в три рази. І так практично по кожному показнику. Але, на думку керівників Росії, православ'я і ядерний щит є тими складовими, котрі зміцнюють російську

державність, створюють необхідні передумови для забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки країни.

Стратегія боротьби ЄС з розповсюдженням зброї масового знищення, узгоджена і ухвалена 2003 року, сприяла співробітництву з НАТО. Проте, як і в інших сферах, у сфері боротьби з розповсюдженням зброї масового знищення відносини між ЄС і НАТО часто торкаються скоріше нюансів взаємодії, ніж конкретних питань, а дух суперництва, що існує, може призвести скоріше до дублювання, а не взаємного доповнення зусиль. Однак попри це створено механізми консультацій і координації стосовно як політичних аспектів боротьби з розповсюдженням ЗМЗ, так і забезпечення необхідних військових засобів і можливостей.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому сутність Резолюції РБ ООН „Дії щодо загрози, порушення миру та актів агресії”?
2. Які реальні дії має включати політика нерозповсюдження ядерної зброї?
3. Чи доречно сьогодні використання терміну «порогові країни»?
4. З чого складається ядерна стратегія НАТО?
5. В чому полягає мета збереження ядерної зброї в світі?

2.4 МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

В глобалізованому світі міжнародний тероризм став однією з найпекучіших проблем світової спільноти. У зв'язку з цим виникла потреба опрацювати нові підходи до вивчення сутності цієї глобальної загрози та побудови нової архітектури безпечного співіснування у сучасному світі. Події 11 вересня 2001 року в США актуалізували цю проблему. На думку багатьох експертів, глобалізація терористичної діяльності розвивається і трансформується значно швидше, ніж глобалізація економічна. Тероризм як явище нині дуже відрізняється від того, яким він був у часи перших кривавих акцій. Ті акції спрямовувалися насамперед на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації у певній країні. Сьогодні тероризм є фактором не внутрішньодержавного, а переважно міждержавного значення. Уряд будь-якої країни, розробляючи свою зовнішньополітичну стратегію, має враховувати, що діяльність терористів поширюється без огляду на державні кордони і адекватно реагувати на це. Отже, нагальною потребою є організація міжнародної антитерористичної співпраці. Жодна країна, навіть така потужна, як США, неспроможна самотужки впоратися з "терористичним інтернаціоналом".

Тероризм як політичне явище сягає своїм корінням глибокої давнини. За своїм походженням латинський термін "terror" означає "страх, жах". Страх - це одне із найбільш глибинних почуттів людини, що виникає при зустрічі з незвіданим, незрозумілим і загадковим. "Старий завіт" побудований на підпорядкуванні Богу Караючому і страху перед ним. Отже, споконвічно страх використовувався як засіб утримання влади, а терор виступав особливим засобом політичної боротьби. Першим відомим в історії людства терористичним угрупованням можна вважати секту секаріїв, яка діяла в Палестині в 66-73 роках н.е. XI ст. на Сході діяли ассасіни. Тайну секту, чия назва і досі вважається синонімом підступного вбивства, заснував Хасан аль-Саббах, якого історики вважають основоположником ідеології тероризму. Він обґрунтував не тільки ідеологію тероризму, але і створив прототип держави нової формації - терористичну державу, в якій існувала чітка ієрархія підкорення, за відсутності визначених кордонів, чітко окресленої території. Володіння аль-Саббаха складалися з окремих замків-фортець, а територію його держави не можна було захопити, завоювати або скорити. Його прихильники кочували із фортеці у фортецю (мобільні терористичні групи - у сучасному розумінні). Таємні спільноти давніх терористів були відомі на Далекому Сході, Японії, в Індії. Дуже войовничими були вони в Китаї. Їхні члени займалися традиційним вимаганням, а професійні кілери, яких також було чимало, служили будь-кому, хто платив гроші. Потужний поштовх поширенню тероризму дала Велика французька революція. Тут уперше у своїй історії людство зіткнулося з політичним терором (як різновидом тероризму). Починаючи з другої половини XIX століття, терористичні акції в

Європі стали систематичними, однак вони не були такими глобальними, як у наші часи. У 1848 р. німецький радикал Карл Гейнцген доводив, що заборона убивства не поширюється на політичну боротьбу, отже фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправдана, виходячи з "вищих інтересів людства". Гейнцген постав одним з основоположників теорії сучасного тероризму. Він вважав, що силі й дисципліні державних військ слід протиставити таку зброю, за допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. Тобто Гейнцген сподівався дати асиметричну відповідь за допомогою отруйних газів, вибухівки, а також пропонував шукати нових засобів знищення. Так звана "філософія бомби" з'явилася наприкінці XIX сторіччя, у зв'язку з "теорією руйнування" М.Бакуніна, яка обґрунтовувала «право» на руйнівні дії за допомогою отрути, ножа та мотузки. Революціонери, вважав Бакунін, мають бути глухими до стогонів приречених і не йти на будь-які компроміси. У 70-і роки XIX ст. анархістами була висунута доктрина "пропаганда дією". Її суть полягала в тому, що не словами, а лише терористичними діями можна спонукати маси до тиску на уряд. Така ж думка проходить і в П. Кропоткіна, коли він визначає анархізм як "руйнування за допомогою слова усного і письмового, ножа, гвинтівки й динаміту". Наприкінці XIX сторіччя особлива роль у пропаганді тероризму в Європі і США належить Іоганну Моста, що проповідував "варварські засоби боротьби з варварською системою". В ті часи тероризм був в основному спрямований проти коронованих осіб і державних діячів. В Америці терористами були вбиті президенти США Мак-Кінлі і Гарфілд. Було здійснено замах на канцлера Німеччини Бісмарка. У 1894 році був убитий президент Франції Карно, у 1897 році - прем'єр-міністр Іспанії Кановас, у 1898 році - австро-угорська імператриця Єлизавета, в 1900 році - король Італії Умберто. Окремим і занадто складним є питання про розвиток тероризму на теренах Східної Європи, зокрема, України. Осередки такої організації терористів, як "Народна воля" поширювалися на низку губерній Російської імперії, в тому числі на територію України. Розмах і поширення тероризм в Росії набув в останній чверті XIX – на початку XX ст., тоді були скоєні гучні терористичні акти проти відомих державних діячів і політиків. Наприклад, 1911 р. в Києві вбито Голову ради міністрів Росії П.Столипіна. Зі зміною режиму в 1917 р., у вересні 1918 року Рада Народних Комісарів прийняла постанову про "червоний терор" як надзвичайний захід захисту більшовицької диктатури.

Після Першої світової війни терористичні організації знаходили широку підтримку у сепаратистських групах, численних фашистських організаціях і рухах. Прикладом цього може бути румунська "Залізна гвардія". В зазначений період особливого значення набуває державний терор. Його суть полягає в тому, що правляча еліта проводила політику залякування й придушення внутрішніх політичних супротивників у край суворими

насильницькими засобами аж до фізичного знищення. Так, у Радянському Союзі в 20 - 40-х і в Німеччині 30 - 40-х років ХХ століття проводився масовий терор проти усіх інакомислячих. В 1940-х роках масовий терор вийшов на міжнародну арену, коли Німеччина почала знищувати єврейське населення на окупованих нею територіях, тобто відбувся Голокост.

Після Другої світової війни дії терористів дещо змінилися. Їх витіснили так звані конфлікти малої інтенсивності - війна в Кореї, у В'єтнамі. Терористичні групи стали частиною партизанського руху або армійських підрозділів. На початку 70-х років ХХ століття тероризм виходить на світову арену як глобальна проблема. Виступаючи з промовою на Генеральній Асамблеї ООН у 1986 році, тодішній прем'єр-міністр Франції Жак Ширак зазначив, що тероризм став систематично застосовуваною зброєю безмежної і найчастіше безликої війни. Якщо з 1970 по 1980 рік в усьому світі було здійснено 1814 терористичних актів, то з 1980 по 1986 рік їх число збільшилося більше, ніж удвічі. Друга половина 1990-х років ознаменувалася новою серією терористичних актів у ряді країн: новий 1997 рік зустріли в ролі заручників кілька десятків гостей посольства Японії у Перу, відбулися вибухи бомб, закладених терористами в містах Кабул, Тель-Авів, Атланта, Белград, Алжир. Усе це було продовженням хвилі тероризму, що охопила за останні роки майже всі регіони світу, і підтвердило той факт, що він перетворився в глобальну зброю таємної війни сучасності. Політичний тероризм сучасності охопив не лише сушу, але морський і повітряний простір. Варто помітити, що глобалізація призвела до розширення географії терористичних актів, і росту їх числа з 800 до 2000 у рік (з 1995 р.). При цьому терористичні акти почали набувати системного характеру, а терористичні угруповання стали синхронізувати свої дії. Це дає підстави говорити про глобалізацію тероризму. Географія сучасних терористичних актів представлена багатьма країнами: Північна Ірландія, США, Росія, Іспанія, Кенія, Танзанія, Японія, Аргентина, Індія, Пакистан, Афганістан, Алжир, Ізраїль, Ліван, Єгипет, Туреччина, Албанія, Югославія, Колумбія, Іран, Ірак, держави Південно-Східної Азії. При цьому епіцентр терористичної діяльності протягом останніх років змістився від країн Латинської Америки до Японії, ФРН, Туреччини, Іспанії, Італії, США, Іраку. Головною метою тероризму є не убивство конкретних людей, а погроза убивством чи насильством, і жертвами стають не лише ті, хто загинув, а й ті, хто залишився живим.

В науці існує більше 200 визначень міжнародного тероризму, але жодне з них не є уніфікованим та загально визнаним. Наприклад: *«Тероризм - це приховане використання насильства певною групою для досягнення політичних цілей; як правило він спрямований проти інших груп, класів та партій»*, або *«Міжнародний тероризм - це форма політичної*

боротьби, що використовує різні політичні партії, рухи, групи та інші організації, в основі діяльності яких полягає екстремізм та насильство для тиску на суб'єкти міжнародної діяльності з метою досягнення ними політичних цілей». Законодавство України в Кримінальному кодексі в ст.258 надає визначення тероризму, як «... діям, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди..., якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування...». Значна кількість українських науковців наголошують на тому, що об'єктом злочину в КК визначається громадська безпека, що нечітко відображає масштаб злочину, та наполягають на безпеці держави в якості об'єкту, проти якого спрямовані злочинні дії.

Є розуміння необхідності створення комплексної глобальної конвенції проти тероризму, яка б включала й визначення цього поняття. Однак досі триває протистояння тих, хто прагне боротися з тероризмом і тих, хто вважає, що „борці руху опору”, як вони це називають, не повинні підпадати під визначення тероризму. Дедалі більше країн усвідомлюють, що це необгрунтоване визначення і що напади на цивільне населення мають за будь-яких умов вважатися злочином як в мирний, так і у воєнний час. Відсутність визначення не означає, що відсутні міжнародні правові підстави для антитерористичної діяльності. Віднедавна, з ухваленням Конвенції з ядерного тероризму, існує вже 13 міжнародних конвенцій з різних аспектів тероризму. Вони є юридично зобов'язуючими. На жаль, поки що тільки третина держав світу ратифікували попередні дванадцять документів. Тому Європейський Союз обстоює ідею спільної ратифікації усіх цих документів, зокрема таких важливих, як Конвенція проти терористичних вибухів та Конвенція проти фінансування тероризму. І нарешті, в межах Європейського Союзу низка ряд юридичних інструментів містять визначення тероризму для внутрішнього використання в ЄС.

Європа має довгу і трагічну історію проявів тероризму. *ІРА, ЕТА, Фракція Червоної Армії і Червоні Бригади* – це найбільш відомі приклади організацій, діяльність яких забрала декілька тисяч людських життів. При цьому глобальний, релігійно вмотивований міжнародний тероризм є порівняно новим явищем. За останні роки європейці значно посилили оборону проти тероризму як на національному рівні, так і в межах Європейського Союзу. Втім, не існує 100-відсоткового захисту від нього, терористи мають перевагу через несподіваність їхніх дій. Однак терористам не вдалося досягти того, що вважається головною метою Аль-Каїди, а саме: розпочати революції і повстання проти мусульманських режимів в таких країнах, як Пакистан, Саудівська Аравія, Індонезія та інших. Терористам

також не вдалось розпалити масовий конфлікт між мусульманами і християнами в Європі. Доктринальні настанови тероризму змінюються разом з його організаційними структурами. Дедалі терористи ширше використовують найновіші технології, купують нове озброєння, зберігається загроза застосування ними зброї масового знищення. Відомий дослідник К. Хіршманн відмічав глобальний характер тероризму: Тероризм сьогодні — це універсальне явище й за охопленням населення, і за географією його поширення. Кризовий пояс тягнеться від Касабланки на заході через Джербу, Ер-Ріяд, Аден до острова Балі на сході, від Найробі і Дар-ес-Салама на півдні до Москви і китайської провінції Синьцзян на півночі. Центри вогнища — Палестина, Ірак, Афганістан та Чечня. Тероризм — це багатогранний транснаціональний феномен, що набуває нових рис та бере на озброєння не доступні раніше методи проведення насильницьких акцій. Цей «терористичний інтернаціонал» створює загрози стабільності в окремих державах і міжнародній безпеці загалом.

Сучасний тероризм характеризується кількісним зростанням терористичних актів, цинічністю і жорстокістю їх виконання; масштабністю наслідків акцій, великою кількістю жертв; спробами оволодіння зброєю масового ураження з метою її подальшого використання. Тероризм включає до своїх арсеналів нові засоби впливу — інформаційні, екологічні та психологічні. Досить високим є рівень підготовки терористів, що набувають досвіду внаслідок участі в різних конфліктах. Є підстави говорити про сучасну технічну оснащеність багатьох терористичних угруповань; високий рівень їх фінансового забезпечення; використання деякими державами окремих терористичних угруповань для розширення чи збереження свого впливу; поширення дій міжнародних терористичних організацій на нові регіони, активні спроби встановити контроль над територіями з багатими запасами енергоносіїв, корисних копалин та шляхами їх транспортування. інтернаціональним характером терористичних угруповань. Встановилися стійкі зв'язки між терористичними організаціями та транснаціональною організованою злочинністю, в першу чергу наркобізнесом.

Останнім часом помітна трансформація цільових настанов терористів. Часто вони, здійснюючи терористичні акти, не висувають ніяких вимог і не беруть на себе відповідальність за скоєні злочини. Значно ускладнює боротьбу з міжнародним тероризмом те, що керівництво ряду держав світу вважає підтримку терористичних організацій суттєвим чинником своєї політики. В міжнародному лексиконі є термін «держави — спонсори тероризму», до яких відносять не тільки держави, які безпосередньо підтримують терор як засіб політики, а й ті, що відмовляються брати участь у вирішенні міжнародним співтовариством проблем боротьби з тероризмом. Феномен державної підтримки тероризму дійсно має місце. Це підтверджується випадками, коли сплановані та здійснювані

державними органами або терористичними організаціями акції терору мають ціллю ретельно відібрані об'єкти і пропорційні за своїми масштабом та змістом тим практичним політичним цілям, які мають на меті держави — спонсори. Масштабне насилля, що застосовується тероризмом, який державно спонсорується, аналогічне тому, яке застосовується у конфліктах між етнічними, націоналістичними організаціями або національними формуваннями, що виступають за соціальну революцію. Водночас використовується тактика цільових акцій, які повинні дискредитувати інститути політичної влади, продемонструвати їх безсилля, а також жорстокість правоохоронних органів і збройних сил, що має привернути увагу світової спільноти. Держави-спонсори розраховують на ефект від терористичних дій, хоча було б перебільшенням вважати, що вони добре вивірені за цілями, об'єктами і масштабами. Необхідно додати, що до феномену насилля, яке заохочується державою, приєднався новий, *небезпечніший тип тероризму — релігійно мотивований*. Про те, що він з'явився, свідчить вихід релігії на перше місце серед ідей та цільових настанов терористичних дій, а також зростання кількості актів терористів-самогубців релігійної мотивації. У новому вигляді (релігійні фанатики-терористи були й раніше) його характеризує підвищення технологічної і оперативної компетентності цієї групи терористів та намагання заволодіти зброєю масового знищення, необхідною, на їх переконання, для досягнення масштабних цілей «священної боротьби».

Останнім часом кількість терористичних формувань, що дотримуються переважно релігійної мотивації, значно зросла. При цьому пропорційно зросла й кількість жертв: якщо в середині 90-х рр.. ХХ ст. ці організації здійснювали близько чверті усіх відомих у світі терористичних актів, то сьогодні — уже понад 90%. Натхнені релігійними ідеями, терористи вважають, що вони ведуть боротьбу за відновлення «золотої ери релігійної віри та практики», підносять політичні проблеми і свою боротьбу в ранг священного обов'язку. У літературі з проблем тероризму під терміном «джихадисти» об'єднують всіх мусульманських екстремістів і терористів, що закликають вести «священну війну» (джихад) проти невірних і безнадійну боротьбу за відновлення на заселених мусульманами землях древньої держави Халіфат. В релігійній війні фетви проголошують необхідність кровопролиття, осуд як відступників і навіть знищення тих мусульманських лідерів, які не борються за відновлення верховенства Аллаха на землі. Поле священної війни для них поширюється на всі землі, де, як вони вважають, мусульмани перебувають під гнобленням невірних.

Мусульманські терористичні організації мають значні можливості для здійснення насильницьких акцій: джерела фінансування, ефективні організаційні структури, багатий досвід бойових дій, сучасну технічну базу, систему підготовки бойовиків та їх швидкого

переміщення. До членів організацій залучають добровольців із числа фахівців у сфері зв'язку, інформатики та кібернетики, вчених та інженерів, створюючи для їх прикриття їх діяльності відповідні підприємства. Це дає змогу терористам використовувати міжнародні лінії телефонного, факсимільного та комп'ютерного зв'язку, забезпечує отримання документів та переміщення бойовиків, створює основу для придбання та використання ними зброї та техніки.

Тероризм не є, як інколи помилково кажуть, зброєю бідних, він — спосіб боротьби за власні політичні цілі слабких проти сильних у військовому відношенні. У цьому контексті він замінив партизанську війну, що у XX столітті тривалий час виконувала таку функцію. Заміна партизанської війни тероризмом — це інновація з боку тих, хто не може дозволити собі ні високі військові технології, ні утримання складного військового апарату. Партизанська війна — це переважно оборонна стратегія, тероризм, навпаки, за своєю суттю — стратегія наступальна. До того ж, новітні форми транснаціонального тероризму мають високий ступінь незалежності від підтримки населення, яка була необхідна класичному тероризму революціонерів чи партизанам. Терористи перетворювали на свою зброю елементи інфраструктури країн, на які вони нападають (наприклад, використання цивільних літаків як засобів доставки вибухівки), вмонтувавши свою логістику в «тіньові» структури глобалізації. Терорист, що тривалий час почував себе найтісніше зв'язаним з партизанами, підносячи тероризм як одну з форм партизанщини, став стратегічно самостійним гравцем. Це знайшло своє відображення в кар'єрі Усами бен Ладена, якщо простежити її по засобах масової інформації. Терористи практично не обмежені простором, застосовують силу і розміщують логістику в неконтрольованих потоках сучасного глобального суспільства. Водночас ця обставина є передумовою дієздатності організованих у мережевий спосіб терористичних групи.

Чи є достатні підстави вважати новітні форми тероризму однією з форм війни, де політичні гравці, використовуючи насильство, хочуть нав'язати свою волю? Широко розповсюджене «класичне» визначення війни як продовження політики насильницькими засобами є гнучкішим, ніж сучасні, які пов'язують війну з озброєною боротьбою держав чи кількістю жертв (більше 1000 протягом року), оскільки воно не залежить від того чи іншого історичного розкладу сил. Той, хто обмежує війну певним її видом, способом ведення, чи учасниками наприклад, державами - противниками, що борються за контроль над територією, використовуючи спеціально навчений для цього професійний персонал (армію), не згоден визначати новітні форми тероризму як війну. Прихильники таких поглядів заперечують, що терористичні мережі, лідери воєнізованих формувань і місцеві диктатори

(war lords) є сторонами, що ведуть війну. У кращому разі вони визнаються агентами (суб'єктами) організованого насильства.

Загально визнано, що війна історично змінювала форми свого прояву - залежно від соціальних, економічних, демографічних, політичних, військових та інших чинників. Такі зміни не можна інтерпретувати ані як еволюційний процес в єдиному напрямі, ані як поетапний процес «цивілізування» війни з перспективою її остаточного усунення. Зміна форм війни не дає змогу виділити в довгостроковій перспективі чіткої закономірності. Можливо, лише за тим винятком, що форми війни, якщо вони «відпрацювали» усі свої можливі варіанти і намітилася тенденція в напрямі «паралічу» чи навіть скасування війни, замінюються іншими формами, що надають нові варіанти. В епоху глобалізації відбуваються приватизація й асиметризація війни. Наприклад, місцеві диктатори на периферії зон добробуту стали сьогодні синонімом приватизації і комерціалізації насильства. Нові форми транснаціонального тероризму націлені на асиметрію, за допомогою якої гравці, що надто поступаються технологічно й організаційно своєму переважаючому супротивникові, стають здатними наносити йому важкі втрати. Але залишається питання: чи в змозі вони в результаті отримати бажані політичні результати (капітуляцію противника)? Ні. Класична міждержавна війна перетворилася, внаслідок потенційної нищівної сили ядерної зброї і високої уразливості сучасних суспільств в епоху глобалізації у плані руйнувань, на модель, що історично вичерпала себе. Але її попередження залишається актуальним завданням, яке не може стати другорядним через актуалізацію війни з терористами.

Тероризм варто розглядати не як форму вираження певної ідеології, а як стратегію застосування сили, доступної будь-якому слабкому політичному гравцеві в глобалізованому світі. У своїй первісній формі, у якій тероризм набув свого розвитку у Росії в останні десятиліття XIX століття, він був формою насильства, тісно пов'язаною з ідеєю соціальної революції, і через це тема тероризму розглядалася швидше в сенсі війни громадянської, ніж світової. Зв'язок терористичних дій з практикою соціальної, а незабаром і національної революцій, мав свій специфічний вибір мети і тим самим — обмеження в застосуванні сили, що зовсім відсутнє у новітніх формах транснаціонального тероризму. Теракти на зразок тих, об'єктом яких став Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 року чи визначні туристичні пам'ятки, готелі і дискотеки в Дербі, Момбазі та на острові Балі, були немислимі для первісних форм тероризму — тероризму соціально- чи національно-революційної орієнтації, оскільки жертвами терактів ставали «не ті» люди. «Тими людьми» тоді були представники і функціонери державного репресивного апарату, тобто монархи і політики, адвокати і поліцейські, а також ті, хто належав до пануючого класу, наприклад, банкіри, фабриканти і поміщики.

Новітні форми глобального тероризму в організаційному та оперативному плані і за логістикою настільки відрізняються від моделі первісного тероризму, що загальне визначення «тероризм» скоріше вводить в оману, ніж проясняє ситуацію. Воно враховує лише безпосередню функцію нападів, а саме: поширення страху. В первісному варіанті тероризму цей страх був націлений переважно на державний апарат і панівні класи, які необхідно було залякати чи підштовхнути до ірраціональних дій, тоді як зацікавлена третя сторона спочатку залишалася в комфортній позиції незадіяного глядача. Страх, поширюваний новими формами тероризму, — це атака на психічну інфраструктуру всього глобального суспільства. Хто при цьому фігурував як зацікавлена третя сторона, залежало від постановки цілей і ідеології терористичних груп: могло йтися про відповідні соціальні верстви й класи, селянство, робітників індустріальних суспільств чи пригноблені народи третього світу, а також про нації всередині багатонаціональної держави чи етнічні меншості національної держави, про конфесіональні групи, що дискримінуються за расистськими мотивами, тобто завжди існував адресат поширюваного за допомогою насильства «послання». Саме цьому адресатові необхідно було показати можливість опору, більш того, його закликали до активної участі в взаємних насильницьких діях, щоб боротьба, яка спочатку розгорталася між маленькою групою і могутнім державним апаратом, могла б вестися інтенсивніше і поширюватися. Зацікавленої третьої сторони у тому розумінні, якою вона була присутня в споконвічному варіанті тероризму, нині не існує. Тепер терористична кампанія не є перехідним етапом у рамках загальної стратегії, а являє собою самостійну безцільну боротьбу, де неможливий перехід до вищої форми насильства, наприклад, до партизанської війни або громадянської війни. Але дестабілізація міжнародної системи може відбутися через вразливість глобальних структур.

Якщо первісний тероризм виконував функцію збирання й організації необхідних сил для того, щоб з достатніми шансами на успіх вступити в серйозне протистояння з державним репресивним апаратом, то за новітніх форм тероризму не приділяють особливої уваги армії і поліції, а прагнуть до зіткнення там, де супротивник слабкіший чи відносно легко уразливий. А це, звісно, ніяк не військовий апарат, це, швидше, складні економічні структури сучасних суспільств, а усередині них — насамперед рухливий психічний стан людей. Унаслідок цього терористична мережа організації «Аль-Каїда» за планування і здійснення терактів атакувала безпосередньо психічну інфраструктуру західних суспільств, особливо Сполучених Штатів та Європи. Стратегічна мета цього нападу, що не була досягнута — зупинити чи, як мінімум, спрямувати іншими каналами потоки капіталів, інформації, а також людські (міграції) і туристичні потоки, що є найважливішими складовими глобального суспільства. При цьому професіональний військовий апарат, у який

сучасні держави з метою забезпечення своєї безпеки робили чималі інвестиції, просто ігноруються, а цілями для атак обираються найвразливіші місця суспільства.

Аналогії між класичною спустошливою війною і глобалізованими формами транснаціонального тероризму приголомшують і спантеличують, як щодо засобів і цілей терористичних атак, так і можливостей оборони проти них. Якщо у класичній спустошливій війні значну роль відігравали швидкість і рухливість нападаючих, то у випадку з терористичними гравцями головним стає таємність. Терористи діють таємно, виявляються тільки в момент нападу, так що не залишається часу для прийняття власне оборонних заходів з боку, який перевершує їх практично у всіх галузях. Цей супротивник терористів не має переваги тільки в двох аспектах: ресурс часу і висока готовність населення пожертвувати собою. Саме на це робить сучасна глобальна терористична стратегія: завдяки конспіративності вивчити та взяти під прихований контроль реакції обраного для атаки об'єкта, а потім завдати удару.

Демократичним країнам важко боротися проти терору, оскільки терористи використовують високу медійну щільність сучасного глобального суспільства для посилення психологічного ефекту своїх атак, у той час як демократичний устрій цих суспільств не дає змоги урядам здійснювати контроль над засобами масової інформації як захід захисту. Це дозволяє слабким у силовому плані гравцям перетворитися в загрозливий виклик для сильних і багатих держав. Отже, терористична загроза характеризується переважно асиметричним розміщенням сил. Первісний тероризм і, звичайно, стратегія партизанської війни були формами асиметричної війни, але майже завжди з тим обмеженням, що асиметрія — вираження споконвічної слабкості авторів терактів. Вирішальний бій як симетрична конфронтація був метою майже всіх концепцій партизанської війни, насамперед, маоїстської партизанської доктрини. Саме цього немає в новітніх формах глобального тероризму: асиметричні конфронтації більше не розглядаються як ступені до досягнення бажаної симетрії, перспектива досягнення симетрії з ворогом взагалі не розглядається. Це — політико-стратегічна інновація, яка має далекосяжні результати і водночас вимагає реалістичної оцінки сил тими, хто здійснює стратегічне планування антитерористичних кампаній.

Новітні форми тероризму ґрунтуються, таким чином, на тому, що в них асиметрія не розглядається як тимчасовий стан, а зіткнення з військовим апаратом держави-опонента не ставиться за мету навіть і у віддаленому майбутньому. Навпаки: необхідно уникнути його, щоб знову і знову мати можливість нападати на суспільну інфраструктуру. Цій меті відповідає організаційна структура у формі не прив'язаних до певної території мереж.

З глобальним розвитком інформатизації мережеві форми організації отримали новий поштовх для розвитку, оскільки для ефективності їхньої дії необхідно, щоб швидкість та якість обміну інформацією в них були вищими, ніж в ієрархічних структурах. Державні інституції за своєю природою завжди консервативні, тому мережеві форми організації насамперед використовуються недержавними структурами, особливо в умовах глобалізації, коли чинники географічних відстаней втрачають свою абсолютну роль, а мережеві організації мають насамперед не локальний національний, а транснаціональний характер. Мережева організація базується на таких основних принципах.

Взаємовідносини в організації не мають формалізованого характеру, кожний член групи може відігравати ту роль, яка відповідає поставленому завданню. Структура організації стає гнучкою, здатною адаптуватися до будь-якого конкретного завдання. Горизонтальному зв'язку між елементами групи надається більшого значення, ніж вертикальним.

Внутрішня мережа доповнюється неформальними зв'язками членів організації з приватними особами, які не мають відношення до організації і незалежно від їхньої волі можуть залучатися до діяльності мережевої терористичної організації. Тобто її члени, посідаючи відповідне місце в соціальній і державній ієрархії, можуть залучати на свій бік або використовувати сторонніх, у тому числі високих посадових осіб.

Внутрішні і зовнішні зв'язки не регламентуються формальними рамками та обов'язками, в їх основі лежать загальні цінності та норми поведінки, які поділяють члени групи. Всередині організації діяльність здійснюється групами з своїм внутрішнім управлінням, тоді як зовнішні зв'язки можуть формуватися відповідно до загальноприйнятих соціальних норм і навіть відповідно до законодавства тих країн, на території яких вони функціонують. Таким чином, формальні ознаки терористичної або кримінальної діяльності можуть бути відсутніми до того моменту, доки організація не почне активно себе виявляти.

Як складові мережевої структури можуть розглядатися окремі індивідууми і самостійні групи, відносини в яких можуть мати і підпорядкований (ієрархічний) характер. Отже, існує кількох базових мережевих моделей терористичних організацій.

«Ланцюг», або лінійна мережа — кримінальний ланцюг людей, в якому товари або інформація передаються від постачальника до кінцевого користувача опосередковано, через проміжні ланки, посередникам невідома загальна кількість ланок, пунктів відправлення та призначення. Така структура найбільш поширена у кримінальних структурах, що займаються контрабандою та транспортуванням наркотиків або зброї.

«Зірка» — організація, за якої різні ланки структури (окремі особи або групи) замикаються на центральну ланку (конкретна особа або група). Основним завданням

центрального елемента, на відміну від ієрархічних структур, є не управління та керівництво, а здійснення посередницької діяльності. Вона поширена в різних кримінальних структурах, які діють переважно у сфері фінансів, наприклад, при «відмиванні» грошей.

«Повна матриця» — організація, найбільш поширена в терористичних та воєнізованих структурах. Всі елементи (особистості та групи) мають зв'язок один з одним, а об'єднуючим стрижнем є спільні погляди. В мережі в цілому, але не обов'язково в кожному з її елементів мало атрибутів ієрархії, декілька лідерів або навіть немає їх зовсім. Приймаються рішення та проводяться операції децентралізовано, тобто надається простір для ініціативи та автономії. Такий тип мережі найскладніший, його важко підтримувати, необхідний стійкий оперативний зв'язок між елементами. Але він надає значні переваги, знищення всієї організації є надскладним завданням.

Яскравий приклад відмінності між ієрархічними та мережевими формами демонструють близькосхідні терористичні організації. Більшість терористичних груп, які було створено в 1960 — 1970-х роках, мали тісний зв'язок з Організацією визволення Палестини. Незважаючи на те, що в їхніх структурах мали місце окремі функціональні осередки, загальне управління здійснювалося в рамках стандартної бюрократичної ієрархії, а досить тривале існування стало можливим за рахунок підтримки третіх держав — Лівії, Сирії та Ірану. На відміну від терористичних груп, які формувалися навколо Організації визволення Палестини, ХАМАС, «Хезболла», «Ісламський джихад Палестини» та ряд інших організацій у своїй основі мають децентралізовану мережеву структуру з релігійно - ідеологічною (політичною) мотивацією. З загостренням відносин між Ізраїлем та Палестиною ці організації виявляються найактивнішими.

Окреме місце серед терористичних організацій посідає відома «Аль-Каїда». Незалежно від того, хто стояв у витоків її створення та чи дійсно вона має відношення до всіх масштабних терористичних акцій, як декларує, «Аль-Каїда» є прикладом мережевої терористичної організації. В її транснаціональну мережу входять відносно автономні групи ісламських радикалів, що фінансуються з різних приватних джерел. Незважаючи на те, що значну роль у фінансуванні «Аль-Каїди» відіграє сам Усама бен Ладен, участь його в управлінні, а також в організації та проведенні конкретних акцій досить обмежена. Швидше за все, він має ключову роль в координації діяльності та розподілі коштів між розрізненими ланками. Окремі ланки мережі «Аль-Каїди» проводять операції без його участі або фінансування, і таким чином їх існування майже не залежить від того, що трапиться з бен-Ладеном, наприклад, від його арешту. Недоліком мережевої структури є складність або нездатність до прийняття стратегічних рішень, які вимагають консолідації та координації дій різних елементів.

На практиці організація може мати в собі риси кількох з моделей або навіть деякі елементи класичних ієрархій. Наприклад, бойові групи, зв'язані між собою у різноспрямовані структури, отримують зброю за каналами типу «ланцюг», при цьому кінцевим контрагентом може бути третя країна, тобто здійснюється класична ієрархія. За багатьма аспектами мережева організація подібна до SPIN-структури (сегментована багатоцентрична ідеологічно інтегрована мережа) — сотова структура, що складається з кількох груп, які мають різних лідерів або різну спрямованість, але можуть об'єднуватися або взаємодіяти для вирішення спільних завдань. Така структура може існувати лише в умовах інформаційного глобалізованого суспільства і є динамічною, здатною адаптуватися до політичних змін. Використання інформаційних технологій дає змогу збільшити ефективність за такими ключовими напрямками: координація дій розрізнених терористичних груп і обмін інформацією для вирішення спільних завдань у глобальному масштабі; зниження витрат на зв'язок, що створює передумови для збільшення ефективності раніше маргінальних організацій, які не мають стабільних джерел фінансування, а також децентралізації терористичних організацій, що ускладнює боротьбу з ними; збільшення можливостей обміну інформацією, в тому числі візуальною (карти, технічна документація).

Терористичні організації гнучкіші, ніж державні інституції, в питаннях впровадження технічних інновацій. У своїх цілях вони використовують технічні засоби, які є у вільному продажу, а також наявні об'єкти глобальної інформаційної інфраструктури. Сучасні інформаційні технології надають можливості терористичним організаціям для збирання потрібної інформації (графіки авіарейсів, коридори польоту цивільної авіації тощо) та прив'язки до місцевості (використання систем глобального позиціонування — GPS). Існує поки що теоретична загроза використання терористами систем точного наведення на ціль носіїв зброї масового знищення. З цього погляду, авіалайнери, які протаранили в 2001 р. Всесвітній торговельний центр в Нью-Йорку, — це високоточні крилаті ракети, а наслідки цього акту порівнянні за масштабами з застосуванням потужної зброї.

Боротьба з глобальним тероризмом. У протистоянні з транснаціональною терористичною загрозою можна виділити ряд напрямів боротьби. *Перший* — це психологічний настрій населення, який можна позначити як «героїчний спокій і незворушність». Оскільки терористичні атаки націлені насамперед на психічну інфраструктуру сучасних суспільств і мають на меті досягти глибокого впливу відносно обмеженими засобами, значну частину цього ефекту буде знято, якщо реакцією на теракти буде не істерична збудженість, а холоднокрровна стриманість. Але досягти цього надзвичайно складно. Тоді не можна буде ані зупинити туристичні потоки, ані економічно підірвати авіакомпанії, і в цілому зашкодити економічним процесам глобалізації.

Другий напрям має яскраво виражений наступальний характер і являє собою комбінацію правоохоронних заходів, дій спецслужб та воєнних операцій. Їх мета — за допомогою переслідування тиснути на терористичні групи, обмежуючи їхню здатність до нападу, і позбавити їх ініціативи. Терористичні мережі мають у своєму розпорядженні обмежені ресурси. Йдеться про те, щоб примусити їх переважну частину своїх ресурсів використовувати для самозбереження, відповідно у них залишиться значно менше сил для наступальних операцій. Використання збройних сил не здатне цілком знищити осередки терористів, але змушує їх перейматися реорганізацією, що зменшує масштаби терактів. Військові акції в рамках боротьби з тероризмом можна порівняти з превентивними наступальними операціями, що покликані зменшити ймовірність здійснення спустошливих походів потенційним агресором. За допомогою таких засобів тероризм не може бути остаточно переможений, але його здатність до нападу занепадає.

Третій напрям — відокремлення власне терористичних груп від оточення, що їх підтримує, тобто від можливості поповнення новими бійцями, коштів і політичної легітимачії. Цей рівень оборони є дієвим середньо- і довгостроковій перспективі, завдання - знекровлення терористичних груп в перспективі.

Четвертий напрям — консолідація глобальної світової спільноти та приведення законодавства всіх зацікавлених країн у сфері боротьби з тероризмом до єдиних міжнародних вимог (стандартів).

Успішна глобальна антитерористична діяльність вимагає розробки спільної стратегії і тактики боротьби, координації зусиль і планів світової спільноти щодо протидії загрози на регіональному і глобальному рівнях, належного фінансування. Головним завданням залишається знищення всіх терористичних баз, виявлення місць дислокації керівних ланок терористів і перекриття можливих шляхів їхнього відходу, джерел фінансування та їх закриття. Потрібний об'єднаний банк даних, у якому накопичуватимуться відомості про осіб, організації, сили, засоби, методи, канали зв'язку, фінансові операції, що мають відношення до тероризму, що надає змогу звільнитися від дублювання і прогалин у роботі спецслужб, розв'язати проблему інформаційного забезпечення оперативно-службової діяльності. Особливе значення має швидкість обміну інформацією, що дозволяє запобігти злочинам, забезпечує затримку, арешт і залучення до судової відповідальності конкретних осіб, що вчинили теракти. Удосконалення потребують національне і міжнародне законодавство, покликане послабити й нейтралізувати інтернаціональні терористичні організації за допомогою використання комплексу заходів, включаючи карне переслідування, жорстку кримінальну відповідальності за участь у діяльності міжнародних терористичних структур.

Участь НАТО в боротьбі з тероризмом. З 2001 року Альянс втілює послідовну політику проти тероризму. Терористи прагнуть зруйнувати цінності, що поділяють країни-члени НАТО, отже збереження єдності й солідарності конче необхідне для боротьби з тероризмом, яка, визнає. НАТО «буде довгою і важкою», вимагає залучення його досвіду. Зважаючи на багатосторонній характер загрози, співпраця з країнами-партнерами та іншими міжнародними організаціями є засадничим аспектом підходу НАТО до боротьби з тероризмом. Тероризм сьогодні посідає чільне місце на порядку денному Північноатлантичної ради і Ради євроатлантичного партнерства. Регулярні консультації з питань тероризму між країнами-членами Альянсу і партнерами сприяють спільній оцінці і узгодженим діям в глобальній кампанії проти тероризму. Відповідні концепції і доктрини Альянсу переглядаються у світлі відсічі терористичним загрозам. Військова концепція захисту від тероризму, яка була узгоджена на Празькому саміті 2002 р. Із ухваленням Військової концепції боротьба з тероризмом стала невід'ємною частиною місії збройних сил Альянсу. У Військовій концепції визначаються потенційні внески збройних сил членів Альянсу, їх підготовка до участі в операціях, захисті від нападів терористів, або загроз нападів, спрямованих з-за кордону проти населення, території, інфраструктури і збройних сил. Ця діяльність охоплює дії як проти терористів, так і проти тих, хто їх підтримує. На прохання урядів збройні сили НАТО також готові надати допомогу в подоланні наслідків терористичних актів, зокрема з використанням хімічної, біологічної, радіологічної та/або ядерної зброї. Військова концепція передбачає розгортання збройних сил тоді і там, де це необхідно, в разі прийняття такого рішення Євроатлантичною радою. В ній також передбачена можливість військових дій НАТО, в разі надання на це повноважень Ради Безпеки ООН, на підтримку або у складі зусиль міжнародного співтовариства, спрямованих, зокрема, на врегулювання кризових ситуацій. Інші військові концепції, доктрини і плани переглянуто згідно з Військовою концепцією захисту від тероризму. Члени Альянсу також здійснили ряд заходів із вдосконалення своєї військової здатності боротись з терористами. Втілюється ряд ініціатив з вдосконалення здатності НАТО щодо захисту від ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї, серед яких мобільна аналітична лабораторія, група реагування на застосування такої зброї та ін. Створено віртуальний центр захисту від ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, запас засобів захисту від біологічної і хімічної зброї та система спостереження за захворюваністю. На додаток сформовано батальйон із захисту від ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, що повинен реагувати на застосування зброї масового знищення та долати його наслідки, особливо, якщо ця зброя застосована проти розгорнутих підрозділів. Конференція національних керівників з питань озброєнь НАТО також здійснює програму з оборони від тероризму, яка охоплює захист літаків, суден і гаваней, гелікоптерів,

боротьбу з саморобними вибуховими пристроями; виявлення, захист від застосування і протидію ядерній, хімічній та бактеріологічній зброї; нові технології розвідки, спостереження, огляду і вказування цілей, що можуть застосовуватись у боротьбі з тероризмом; знешкодження вибухових пристроїв і захист вразливих елементів інфраструктури та установ, таких як трубопроводи і атомні електростанції. У більш широкому сенсі зусилля НАТО з трансформації її військових можливостей заради кращого виконання усього спектра місій також посилює здатність Альянсу давати відсіч терористам. Особливо це стосується створення Сил реагування НАТО, нової командної структури Альянсу і Празьких зобов'язань щодо обороноздатності.

Боротьба з тероризмом неможлива без ефективної розвідувальної діяльності. З метою вдосконалення обміну розвідувальною інформацією про терористів та її аналізу, створено Розвідувальний підрозділ з оцінки терористичної загрози. Цей підрозділ користується цивільними і військовими розвідувальними ресурсами як НАТО, так і країн-партнерів для виконання оцінки ситуації, яка передається до Північноатлантичної ради і штабу НАТО. Крім того, здійснено перегляд розвідувальних структур Альянсу, хоча в цій галузі залишається зробити ще багато для забезпечення ефективної розвідки як основи для прийняття політичних рішень.

Члени Альянсу і країни-партнери спільно працюють над поліпшенням цивільної готовності до можливих терористичних нападів. Цій меті прислужують “Мінімальні стандарти і не зобов'язуючі рекомендації для тих, хто повинен першим відреагувати на планування, навчання, процедури і оснащення у разі інцидентів з ядерною, хімічною та бактеріологічною зброєю”, втілюється ряд ініціатив, спрямованих на захист критичних елементів цивільної інфраструктури.

Досвід НАТО і її головні активи – інтегрована військова структура, високий рівень оперативного планування і процедури застосування широкого спектра європейських і північноамериканських військових ресурсів і можливостей – роблять її здатною виконувати широкомасштабні багатонаціональні військові операції, зокрема проти тероризму. Зокрема, це демонструє антитерористична операція НАТО в Середземному морі „Ектив ендевор”. Розпочата в жовтні 2001 року в контексті застосування статті 5 Вашингтонського договору, вона почалась з патрулювання у східному Середземномор'ї й спостереження за торговельним судноплавством. Потім операція була розширена і включила ескортування цивільних суден через Гібралтарську протоку і огляд підозрілих суден, а її географічні межі поширились на усе Середземномор'я. Діють угоди з Україною та Росією щодо їхньої підтримки цієї операції.

Перша операція такого роду розпочалась негайно після подій 11 вересня (операція „Ігл Есист”), коли Сполученим Штатам з жовтня 2001 по травень 2002 року надавалась підтримка в галузі раннього повітряного попередження. Під час самітів ЄС і НАТО, інших міжнародних подій, наприклад, олімпійських ігор, застосовуються Системи раннього повітряного попередження та батальйон НАТО із захисту від ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї.

Операції під проводом НАТО в Афганістані і західних Балканах допомагають запобігти діям терористичних і екстремістських груп, спрямованим на підрив миру й стабільності. У Косові КФОР з метою обмеження пересування екстремістських та терористичних груп збирає інформацію, зокрема за допомогою моніторингу кордонів. У Боснії та Герцеговині штаб НАТО, що залишився у Сараєві, зберіг за собою здатність надавати підтримку антитерористичній діяльності, водночас забезпечуючи захист своїх сил. Штаби НАТО в Скоп’є (Македонія) і Тирані (Албанія), надають допомогу місцевій владі щодо оборонної реформи та діяльності з охорони кордону, посилюють їх здатність боротися з тероризмом.

В основоположній хартії Ради Росія - НАТО тероризм визначено як ключову сферу консультацій і практичної співпраці між НАТО і Росією, а у грудні 2004 року було узгоджено План дій проти тероризму. Боротьба з тероризмом є не менш важливим виміром Інтенсифікованого діалогу між НАТО і Україною. План дій Партнерства проти тероризму, узгоджений у листопаді 2002 року, забезпечує рамки для співпраці НАТО в цій галузі з усіма країнами-партнерами. Крім того, сім країн - учасниць Середземноморського діалогу можуть брати участь у заходах за Планом дій Партнерства проти тероризму на індивідуальній основі. В Афганістані Альянс відіграє вирішальну роль у виведенні на новий рівень співпраці з ООН у боротьбі з тероризмом. Посилюються взаємини з Антитерористичним комітетом ООН і спеціальними агенціями ООН, зокрема у сфері планування у разі надзвичайних ситуацій. Активно ведуться консультації та обмін інформацією з Європейським Союзом з питань тероризму і розповсюдження ЗМЗ. Відбуваються також регулярні консультації з ОБСЄ, зокрема з питань ПЗРК, економічних аспектів тероризму і питань прикордонного контролю. Крім того, НАТО співпрацює з Міжнародною організацією цивільної авіації та Міжнародною асоціацією авіатранспорту над вдосконаленням координації управління повітряним рухом між цивільними і військовими.

Участь Європейського Союзу в боротьбі з міжнародним тероризмом. Антитерористична стратегія ЄС включає три основні складові. По-перше, в боротьбі з тероризмом головну відповідальність несуть національні уряди, що забезпечують контроль над силами поліції, структурами безпеки і розвідки, а також системою судочинства. По-

друге, національні структури повинні співпрацювати зі структурами інших країн, існує програма практичної співпраці на європейському рівні та юридичні інструменти для забезпечення цієї співпраці. Наприклад, Європол забезпечує співпрацю органів поліції та Євроюст, в межах якого співпрацюють судді і прокурори. В Ситуаційному центрі ЄС спеціалісти служб розвідки і безпеки спільно аналізують терористичні загрози як в Європейському Союзі, так і поза його межами. Європейська прикордонна агенція в Варшаві створена для вдосконалення співпраці прикордонних структур в Європі, обміну досвідом і методами боротьби з тероризмом. Ухвалено програму законодавчих заходів, спрямованих на боротьбу з фінансуванням тероризму і протидію терористам при перетинанні кордонів. Третій напрям передбачає посилення співпраці між Європейським Союзом і його партнерами. Це міжнародні організації, з яких першою і найважливішою є Організація Об'єднаних Націй, а також Міжнародне агентство з атомної енергії у Відні та Організація із заборони хімічної зброї в Гаазі. Дедалі активніше ведеться співпраця зі Сполученими Штатами, Канадою, Норвегією та Швейцарією, а також з країнами-сусідами Європейського Союзу.

Після подій 11 вересня 2001 року Європейський Союз розробив план дій проти тероризму, який регулярно поновлюється. Вся відповідна інформація надається не тільки міністрам закордонних справ, а також і міністрам юстиції і внутрішніх справ. Європейський Союз розробив стратегію щодо внутрішнього та зовнішнього виміру радикалізації та вербування, тобто, поза межами ЄС.

Не існує автоматичного зв'язку між бідністю і тероризмом, серед мільйонів бідних людей у світі незначна частка вдається до тероризму. Однак в умовах військових конфліктів, громадянської напруги, беззаконня, неефективного урядування і порушення прав людини терористам легше приховувати і готувати свої напади та проводити підготовку виконавців терактів, а правоохоронним органам значно важче їх контролювати. Одним із елементів стратегії ЄС є допомога країнам, в яких існують такі умови.

У січні 2004 р. був запроваджений європейський ордер на арешт. З часу як цей юридичний інструмент було ратифіковано членами ЄС, видано сотні європейських ордерів на арешт, що передбачає і екстрадицію підозрюваних в тероризмі. Перевагою застосування цього інструменту є швидкість. Процес екстрадиції раніше займав майже рік, зараз він триває два місяці. Серед політичних заходів члени Європейської Ради ухвалили рішення прийняти рекомендації Групи фінансової протидії відмиванню грошей, що базується в Парижі, і відтворити їх в юридично зобов'язуючих інструментах Європейського Союзу, таким чином ці рекомендації набудуть статусу обов'язкових. Прикладом є Третя директива щодо відмивання грошей, яку узгодили Європейський парламент та Європейська Рада. ЄС

розвиває співпрацю з третіми країнами, зокрема з державами Ради співробітництва країн Перської затоки, щоб переконати їх у необхідності ратифікувати та впровадити Конвенцію ООН проти фінансування тероризму.

Центральна роль у боротьбі з глобальним тероризмом належить національним урядам. Чим більше вони докладають зусиль для вдосконалення внутрішньої координації між силами поліції, службами розвідки, посадовцями, структурами прикордонних служб, прокуратурами, чим кращою буде внутрішня координація, тим легше забезпечити належне міжнародне співробітництво. Пріоритетні напрями роботи передбачають захист важливих складових інфраструктури Європи, таких як транспорт, телекомунікації, енергопостачання, постачання продуктів харчування і питної води та медична інфраструктура.

Для адекватного реагування на загрози такого характеру **Україна** передбачає активізацію своєї участі у миротворчих та гуманітарних операціях під егідою ООН. Поряд з цим збройні сили України та інші військові формування держави повинні бути готові до недопущення, нейтралізації або ліквідації зазначених загроз. Однак боротьба з міжнародним тероризмом із використанням лише силових методів у кінцевому результаті не може бути ефективною. У війні проти міжнародного тероризму неможливо досягнути абсолютної перемоги, застосовуючи лише воєнну силу. Разом із тим, відкидати міць військових відомств передових держав світового співтовариства також не можна. В усіх українських регіонах утворені і діють антитерористичні центри, які очолюють заступники керівників регіональних управлінь Служби безпеки України. До складу центрів входять заступники керівників усіх силових структур відповідного регіону (МВС, МНС, митниці, Прикордонної служби, СЗР тощо).

Основними завданнями відомств по боротьбі з міжнародним тероризмом є: аналіз інформації про стан, динаміку і тенденції його поширення; вироблення відповідних пропозицій головам держав світового співтовариства; участь у формуванні і розвитку ефективної системи виявлення, попередження і припинення терористичних акцій, яка б відповідала оперативній обстановці й тенденціям розвитку тероризму; координація спільної діяльності з недопущення здійснення терористичних актів на ядерні об'єкти, а також із використанням зброї масового знищення; об'єднання сил і засобів в організації заходів щодо ліквідації існуючих терористичних організацій і незаконних військових формувань, перехоплення й перекриття каналів незаконного обігу зброї, боєприпасів та інших небезпечних матеріалів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому історичні витоки сучасного тероризму?

2. Які існують визначення тероризму? В чому їхні переваги та вади?
3. Визначте риси сучасного тероризму.
4. Чому міжнародний тероризм можна вважати формою асиметричної війни?
5. Які можна визначити принципи мережевих терористичних організацій?
6. Охарактеризуйте базові мережеві моделі терористичних організацій?
7. Виокремте основні напрями боротьби з міжнародним тероризмом?
8. В чому полягає сутність участі НАТО та Європейського союзу у боротьбі з міжнародним тероризмом?
9. Яким чином можна охарактеризувати сучасний міжнародний тероризм за рівнем його розвитку?
10. Як Україна бере участь в боротьбі з міжнародним тероризмом?

2.5 ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА

В сучасному глобалізованому світі немає загальновизнаного розуміння поняття енергетичної безпеки. В ряді випадків країни вкладають у це поняття навіть протилежний один одному зміст. В глобальному контексті енергетична безпека означає не тільки запобігання конфліктів за енергетичні ресурси між постачальниками й споживачами, усередині групи країн-постачальників і усередині групи країн-споживачів, але й розширення доступу до енергетичних ресурсів. Неможливість розвитку економіки без енергетики означає також необхідність подолання цієї проблеми як глобальної. Безперечно, що вуглеводі ресурси, які є базовими в сучасних умовах, будуть вичерпані через певний час. Відповідно, країни-постачальники, так само, як і всі інші, будуть поступово змінювати структуру свого паливно-енергетичного балансу, приділяючи усе більшу увагу альтернативним джерелам енергії. Збереження ситуації, за якої 2 млрд. людей не мають доступу до енергетичних ресурсів, загрожує гуманітарними катастрофами, зростанням напруженості у світі, появою нових конфліктів.

Згідно з наявними прогнозами, світове енергоспоживання може зрости на третину за найближчі 15 років, і приблизно на 45% - у майбутнім двадцятилітті. Ситуація на світовому ринку характеризується наступними обставинами: різкий ріст потреб азіатських країн, що розвиваються, в енергоресурсах (до 45% перспективного приросту світового попиту на нафту); збільшення розриву між обсягами споживання й обсягами виробництва газу в розвинених економічних країнах (до 2020 р. від 60% до 70% газопостачання Європи буде забезпечуватися за рахунок імпорту); недостатність нафтопереробних і транспортних потужностей і обмеженість додаткових потужностей по видобутку нафти; недостатня транспарентність світової торгівлі енергоресурсами. Всі ці обставини висунули на передній план проблему енергетичної безпеки. Досягненню глобальної енергетичної безпеки сприятиме реалізація світовим співтовариством системи заходів по трьох основних напрямках: надійне забезпечення світової економіки традиційними видами енергоресурсів; ріст ефективності використання енергетичних ресурсів і захист навколишнього середовища; розробка й використання нових джерел енергії.

Незважаючи на різницю в підходах окремих держав, існують можливості зближення в розумінні енергетичної безпеки. Енергетична безпека - це взаємна відповідальність споживача й постачальника енергетичних ресурсів. Це визнають всі, однак проблеми починаються там, де споживач і постачальник починають вимагати друг від друга гарантій поставок або оплати цих поставок. Незважаючи на обмежене число країн - постачальників енергетичних ресурсів, між ними існує конкуренція. Фактором, що її стимулює, є принцип енергетичної безпеки - диверсифікованість поставок до країни-споживача. Конкуренція за

споживача, побудована на економічних принципах, є логічним і зрозумілим явищем. Однак використання енергетичних ресурсів у політичних цілях веде до конфліктів, розвиток яких є непередбаченим. Спроби зробити з енергетик - необхідної умови економічного зростання, - предмет політичного протистояння є прямим викликом глобальній системі міжнародної безпеки.

Чинники, що актуалізували проблеми міжнародної енергетичної безпеки.

1. Різке скорочення наявних резервних потужностей в умовах швидкого росту споживання енергоресурсів (особливо вуглеводнів). Відставання темпів відкриття й освоєння нових родовищ від зростання споживання вуглеводнів пов'язано, насамперед, з недостатністю відповідних інвестицій.

2. Збереження на низькому рівні видобутку нафти в Іраку. Експерти й керівники нафтових компаній вважають, що зростання видобутку нафти ні в Іраку, ні в Казахстані не зможе компенсувати в достатній мері падіння видобутку в інших країнах виробниках цього виду сировини.

3. Нестабільність світових цін на нафту за збереження загального високого рівня. Обсяги грошових операцій на віртуальних ринках торгівлі нафтою значно перевищують ті, що мають місце на ринку фізичному.

4. Розвиток альтернативних джерел енергії з технологічної й економічної точок зору явно відстало від темпів зростання споживання енергії.

5. Посилення конкуренції за доступ до джерел енергоносіїв як між суб'єктами бізнесової діяльності (відповідними компаніями), так і державами. Йдеться про конкуренцію між найбільш впливовими «центрами сили» світової економіки й світової політики - як тими, хто вже протягом десятиліть затвердився в цій якості (США, ЄС, Японія), так і тими, хто зробив саму серйозну заявку на завоювання високого місця у світовій економічній і політичній ієрархії в останні 5-10 років (насамперед Китай і Індія). В 2007 році Китай вийшов на друге місце у світі по споживанню нафти, обійшовши Японію. При цьому розрив між добутою в КНР нафтою та споживанням цієї сировини оцінюється приблизно в 130 млн. тон. Індія, яка залежить від імпорту енергоносіїв на 70% обійшла по споживанню нафти Південну Корею й ФРН - найбільшого споживача нафти серед країн ЄС.

6. Предметом серйозних міждержавних розбіжностей (які можуть трансформуватися в конфлікти) є проблеми виборів маршрутів нафто і газопроводів. При виборі цих маршрутів ураховується не тільки їх безпосередня економічна обґрунтованість і ступінь політичної стабільності в країнах, по території яких пролягає маршрут, але й так звані геополітичні міркування. При цьому вартість транспортування ресурсів часто відступає на другий план.

7. Серйозні конфлікти можуть виникати в трикутнику виробник - споживач - транзитна країна. Приклад тому - кризи в російсько-українських відносинах, що сподіваємось, відійшли в минуле.

8. Наближення до вичерпання ресурсів, різке зростання собівартості їх видобування та транспортування в Росії..

9. Зростання конфліктності між низкою країн щодо спірних територій, на яких є потенційно значимі обсяги енергетичної сировини.

10. Спільні інтереси у постачанні енергоносіями можуть сприяти розвитку співробітництва між країнами-антагоністами, зниженню напруженості в їхніх відносинах. (Про це свідчить взаємодія Індії та Пакистану у питанні про будівництво газопроводу з Ірану в ці дві країни, потенційно далі - до Китаю).

11. Забезпечення безпеки шляхів транспортування вуглеводнів системою заходів політико-військового порядку.

12. Зростання ролі екологічних факторів (шкідливі викиди з боку енергетичних підприємств, аварії при транспортуванні енергоресурсів, завдання збитків навколишньому середовищу в процесі переробки енергетичних ресурсів, споживання енергетикою двох третин всієї свіжої води, що йде на потреби промисловості).

Глобалізація енергетичних проблем і системи енергетичної безпеки, націленої на їхнє рішення, потребує міжнародного механізму, який би враховував саме глобальний аспект енергетичного виміру. Глобальний аспект стосується підходу до енергетичних ресурсів не тільки як до товару, але й як до однієї з основ економічного й гуманітарного розвитку світової спільноти. Енергетика як, приміром, й екологія, - це сфера, проблеми й завдання якої стосуються умов життя людини в кожній країні.

Міжнародний механізм глобальної енергетичної безпеки міг би забезпечити легітимний і авторитетний арбітраж як різних підходів до енергетичних проблем, так і спірних випадків в енергетичній сфері. Наявність вільних, конкурентних і відкритих ринків має життєво важливе значення для ефективного функціонування глобальної енергетичної системи. Зусилля по підвищенню прозорості, посиленню й розширенню верховенства права, створенню й зміцненню передбачуваних, ефективних режимів оподаткування й регулювання, - все це відіграє істотну роль у забезпеченні глобальної енергетичної безпеки. Знижуючи рівень невизначеності, ці зусилля сприяють кращому розумінню енергетичного ринку, а значить - прийняттю більше зважених інвестиційних рішень і підвищенню конкурентоспроможності. Для безперебійного функціонування світових енергетичних ринків необхідний також регулярний і своєчасний обмін інформацією між всіма ринковими

гравцями. Формуванню ефективних енергетичних ринків сприяє прозорість і передбачуваність енергетичної політики й режимів регулювання на рівні окремих держав.

Істотний внесок у глобальну енергетичну безпеку вносить прозорість, стабільність і передбачуваність національних систем регулювання. Їхньому вдосконалюванню могли б сприяти відповідні міжнародні угоди, такі, як Європейська енергетична хартія й зусилля країн її учасниць по зміцненню міжнародного співробітництва в області енергетики.

Для забезпечення адекватного енергопостачання у світовому масштабі необхідно в період до 2030 р. вкласти не трильйони доларів США в усі ланки енергетичного ланцюга, причому значна частина цієї суми повинна піти на потреби країн, що розвиваються. Йдеться про відбудову глобального виробничо-збутового енергетичного ланцюга з метою: подальшого енергозбереження за рахунок мер впливу на попит, а також впровадження передових видобувних та енергозберігаючих технологій; методів, у тому числі по зберіганню вуглекислого газу; заохочення до широкого використання поновлюваних і альтернативних джерел енергії; нарощування обсягу доведених запасів вуглеводнів темпами, що випереджають їхнє виснаження, і підвищення віддачі родовищ; підвищення ефективності нафто- і газовидобутку, а також розробки родовищ континентального шельфу; створення, збільшення й підвищення ефективності потужностей у нафто- і газопереробці та нафтохімії; розвиток глобального ринку зрідженого природного газу; - створення або модернізації інфраструктури для транспортування й зберігання енергоносіїв; розвитку ефективних потужностей в електроенергетиці; розширення й підвищення ефективності, безпеки та надійності електромереж, їхнє з'єднання в єдину мережу.

Заощадження енергоресурсів - найбільш рентабельний і екологічно відповідальний спосіб забезпечення зростаючого попиту на енергію. Зусилля по підвищенню енергоефективності та енергозбереження сприяють зниженню енергоємності економічного розвитку, зміцнюючи тим самим глобальну енергетичну безпеку. Підвищення енергоефективності та економія енергії дозволяють знизити навантаження на інфраструктуру, сприяють оздоровленню навколишнього середовища за рахунок скорочення викидів парникових газів і забруднюючих речовин.

Пріоритетні кроки в цій області містять у собі: підвищення рівня екологічності та ефективності переробки вуглеводнів; зниження до мінімального рівня спалювання попутного газу в смолоскипах і заохочення його використання; удосконалювання енергетичної інфраструктури, у тому числі мінімізація втрат нафти та нафтопродуктів при транспортуванні, витоку газу із систем газопостачання; утилізація метану, що утвориться в результаті видобутку вугілля.

Отже, енергоресурси мають критично важливе значення для поліпшення якості життя й розширення можливостей, що відкриваються перед громадянами світу. Тому забезпечення ефективного, надійного й екологічно безпечного енергопостачання за цінами є викликом для всього людства. Для виконання цього всеосяжного завдання необхідно вирішити ряд серйозних і взаємозалежних проблем, таких як: *високі й нестійкі ціни на нафту; зростаючий попит на енергоресурси; зростаюча залежність багатьох країн від імпорту енергоносіїв; потреба у величезних інвестиціях в усі ланки енергетичного ланцюжка; необхідність захисту навколишнього середовища й рішення проблеми кліматичних змін; уразливість життєво важливої енергетичної інфраструктури; політична нестабільність, природні катаклізми й інші погрози.* У зв'язку із глобальним характером цих проблем і зростаючою взаємозалежністю між країнами-виробниками, транзитними країнами й державами-споживачами необхідно розвивати партнерські відносини з метою зміцнення глобальної енергетичної безпеки. Кращий спосіб домогтися намічених цілей у цій сфері - формування прозорих, ефективних і конкурентних світових енергетичних ринків. Важливу роль в рішенні глобальних енергетичних проблем грають національні уряди й відповідні міжнародні організації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що являє, на Ваш погляд, собою поняття енергетична безпека?
2. Чим обумовлено зростання ролі енергетичної безпеки?
3. Які існують чинники актуалізації обговорення проблеми енергетичної безпеки?
4. Що має забезпечити механізм глобальної енергетичної безпеки?
5. Що визначає сутність дій, спрямованих на енергозбереження?
6. Назвіть пріоритетні кроки для підвищення енергоефективності.

2.6 ЕКОЛОГІЧНІ ЗАГРОЗИ

Дослідження екологічної безпеки як складової міжнародної безпеки є порівняно новою сферою, яка набула актуальності в глобалізованому світі. Нині змінюється характер надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, небезпеки і загрози стають тісніш взаємопов'язаними, дослідження їх дедалі більше переходить у міждисциплінарну площину. Адже наприкінці ХХ століття людство втрачало в результаті аварій і катастроф 5–10% сукупного валового продукту, тоді як його щорічний приріст становив лише 2–3%.

Ризик природних катастроф збільшується за рахунок антропогенної діяльності, яка є першопричиною багатьох надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Так, катастрофічні повені у Закарпатті, зсуви у місцях видобування корисних копалин і місцях високої урбанізації (наприклад, у Росії небезпека зсувів спостерігається у 725 містах), феномен техногенної сейсмічності у багатьох країнах (найбільша аналогічна надзвичайна ситуація техногенного характеру сталася ще 1939 року на р. Гувер, штат Колорадо, коли техногенна сейсмічність досягла значення 5,0 за шкалою Ріхтера) — все це прямо чи опосередковано пов'язано з господарською діяльністю людини. Екологічна безпека є проблемою транснаціональною, не може бути ефективно вирішена зусиллями лише однієї держави. Отже, посилюється роль міжнародного співробітництва у цій сфері.

Останніми роками зростають масштаби надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, частіше виникають надзвичайні ситуації на спеціальних об'єктах — електростанціях, у військово-промисловому комплексі, хімічній та нафтохімічній галузі тощо. Значні загрози можуть виникнути і внаслідок зберігання потенційно небезпечних речовин, матеріалів, тимчасово законсервованих виробництв і технологій. З'явилися й нові, нетрадиційні види небезпек — в інформаційній та медико-біологічній сферах, загострюється проблема тероризму та релігійного екстремізму тощо.

Посилюється синергічний характер дії надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Масштаб, тяжкість економічних і соціальних наслідків таких надзвичайних ситуацій дедалі більшою мірою визначаються не тільки перебігом подій, а й станом суспільства загалом. Системна криза економіки України значно поглибила потенційну ураженість господарських, соціальних об'єктів, знизила рівень захищеності населення і територій. Згідно з Законом України «Про основи національної безпеки України» національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо. Конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України

обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасних заходів, адекватних характеру і масштабу загроз цим інтересам, і мають ґрунтуватися на правових засадах.

Екологічні загрози міжнародній безпеці пов'язані зі значним антропогенним порушенням та техногенною перевантаженістю територій та акваторій; неефективним використанням природних ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих та недосконалих технологій; неконтрольованим ввезенням екологічно небезпечних, речовин і матеріалів; негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності. Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики держави та основним завданням політики екологічної безпеки. Вона досягається через реалізацію стратегічних цілей (бо результативність екологічної політики визначається з часом) та потребує постійного державного піклування. Для здійснення екологічної політики на державному рівні потрібно усвідомлювати економічну можливість розв'язання екологічних проблем у контексті певних екологічних загроз та системи його фінансування. Одним з показників, що використовуються міжнародною статистикою, є співвідношення активності держави у царині екологічної політики з певними значеннями розміру ВВП на душу населення на рік. Так, Японія розпочала активне впровадження екологічної політики при досягненні ВВП на душу населення на рівні 1600 дол. США, а Тайвань — 5500 дол. США. Основою для визнання спроможності до реалізації тієї чи іншої моделі екологічної політики є національний інтерес у сфері екологічної безпеки. Національний екологічний інтерес є фундаментальною цінністю суспільства, яка спирається на поєднання інтересів регіону, міста, об'єкта з інтересами держави та глобальної спільноти, дотримання міжнародних угод в цій сфері. Національний екологічний інтерес забезпечується державними інституціями і державною політикою органічної єдності гуманітарного, технологічного, соціально-економічного розвитку, політичної стабільності й піднесення добробуту населення. Фактично всім тим, що звертає суспільство до загальнолюдських цінностей, соціального захисту і гуманітарних пріоритетів. На особливу увагу заслуговує вплив засобів масових комунікацій на усвідомлення й актуалізацію того чи іншого національного інтересу. Часто засоби масової інформації формують штучні уявлення про потреби й суспільні інтереси, які ґрунтуються суто на комерційних зисках певних компаній. Тому державне піклування про дотримання національних інтересів та формування в суспільстві адекватного сприйняття екологічної безпеки має бути пріоритетом.

Принципи стратегічного планування політики екологічної безпеки:

Принцип політичних пріоритетів екологічної діяльності (за аналогією із загальним принципом стратегічного планування, який формулюється як принцип єдності економіки і

політики за пріоритету політики. Попри те, що справді політика є концентрованим вираженням економіки, коли йдеться про екологічну політику, розуміємо, що політична воля може забезпечити широкий поступ екологічних ініціатив. Політична воля не є прерогативою суто держави, але держава об'єктивно формує простір для вираження цієї волі, її концентрації та застосування. Це означає, що саме з політичних міркувань держава може дійсно розпочати активну природоохоронну діяльність або імітувати її). Так, у суспільстві можна акцентувати зусилля суб'єктів господарювання на раціональному природокористуванні (досвід Канади, Німеччини, Швеції) чи не зважати на існування механізмів нераціонального використання (або й розкрадання) природних ресурсів (досвід багатьох країн Західної та Центральної Африки, Радянського Союзу середини ХХ століття тощо). Якщо держава на міжнародному рівні всіляко підтримує міжнародні екологічні ініціативи, а в себе ставить під загрозу існування природних резерватів вищого рівня охорони (як-то в Україні — дискусія щодо Дунайського біосферного заповідника у зв'язку з створенням каналу «Дунай — Чорне море»), демонструється неготовність певних владних кіл (чи державної влади загалом) до сприйняття власного екологічного інтересу і суті зовнішнього вектора його прояву на рівні послідовного впровадження політики екологічної безпеки. За наявності в державі розвинутих демократичних інститутів можлива й політична ініціатива «знизу», спроможна формувати рішення «зверху» з екологічних питань, а за відсутності таких інститутів — саботаж на місцях виконання рішень влади.

Принцип стратегічного планування політики екологічної безпеки — принцип збалансування та взаємного доповнення національних та регіональних пріоритетів у розробці та впровадженні екологічної політики. Цей принцип реалізується системою державних замовлень на здійснення та впровадження екологічної політики та формування пріоритетів регіонального рівня через можливості залучити фінансування природоохоронних проектів на місцевому (обласному, районному, міському) рівні. Цей принцип є похідним від принципів регіональної політики вирівнювання, а саме — принципу системної збалансованості з урахуванням усіх видів державної підтримки регіону та гранично допустимої локалізації. Прикладом може слугувати система державних субсидій і трансфертів, що спрямовуються на заходи з екологічної безпеки чи надання податкових або нефінансових пільг при залученні місцевих ресурсів на реалізацію проектів з підвищення екологічної безпеки.

Принцип науково-технічного обґрунтування стратегічного планування політики екологічної безпеки, який реалізується з підвищенням рівня науково-технічних та дослідно-конструкторських робіт екологічного спрямування. Обов'язковим має бути постійний науково-технічний супровід проектів з екологічної безпеки. Кінцевий рівень реалізації цього принципу у практичній площині визначається відповідністю прийнятих рішень до

рекомендацій науково-технічних фахівців та науковців. Так, кожна державна соціально-економічна програма вимагає ретельного наукового обґрунтування та створення умов для постійного моніторингу її реалізації. Це, зокрема, відбито у настановах до Стратегічної оцінки навколишнього середовища (SEA), що використовується країнами Євросоюзу, США та Канади. Для України моніторинг державних програм у процесі їх виконання та після реалізації є нагальним та актуальним завданням інституційного рівня.

Четвертий принцип стратегічного планування політики екологічної безпеки — **принцип громадського контролю**. Він реалізується у залученні громадських активістів (через неприбуткові організації, ініціативні групи, окремих небайдужих громадян) та системи громадського почину до процесу планування, прийняття рішень та дій у сфері екологічної безпеки.

Узагальнюючи вищенаведене, слід зазначити, що:

екологічна безпека є органічною складовою міжнародної безпеки, що відображено в чисельних міжнародно-правових актах, підтверджується логікою розвитку держав та міжнародного суспільства і має забезпечуватися виваженою й ефективною державною політикою всіх рівнів;

екологічна безпека як складова державної політики має певні умови реалізації — нормативно-правове забезпечення формування і впровадження політики;

стратегічне планування політики екологічної безпеки має спиратися на принципи: політичних пріоритетів екологічної діяльності, збалансування та взаємного доповнення національних, регіональних та глобальних пріоритетів, науково-технічного обґрунтування стратегічного планування, громадського контролю, що визначають ефективність стратегічного планування у цій сфері та перспективності екологічної політики держави загалом.

Діяльність щодо забезпечення екологічної безпеки як складової державної політики та об'єкта стратегічного планування є вагомим важелем сприяння демократизації суспільства та інтеграції держави до європейських структур.

XXI століття породило проблеми, які торкаються не окремих держав, або регіонів, але й людство загалом. Надзвичайного загострення набули відносини людини й природи. Людська цивілізація впродовж усієї своєї історії користувалася природою екстенсивно, постійно підвищуючи навантаження на довкілля. Використання природних ресурсів значною мірою позначилося на якості життя людей, проте економічне зростання, зорієнтоване на кількісні показники, зрештою призвело до колосального забруднення навколишнього середовища, а подекуди до незворотних наслідків, змінюючи характеристики Землі. Головна причина так званого "парникового ефекту" - викиди у атмосферу двоокису вуглецю

внаслідок спалювання твердого палива. Поряд з цим повітря забруднюють ще кілька десятків інших сполук та газів - передусім метан, двоокис азоту, використовуваний при виробництві мінеральних добрив та різні фтор-хлор-вуглецеві сполуки. Викиди двоокису вуглецю нині становлять понад 50 відсотків і за обсягом значно випереджають всі інші шкідливі викиди. Підвищення концентрації супутніх газів в атмосфері негативно впливає на кількість атмосферного озону, тобто стає причиною появи "озонових дірок". Хімічні речовини, що виснажують озоновий шар й, вірогідно, викликають глобальне потепління, також стають причиною забруднення і нижнього атмосферного шару, породжуючи кислотні дощі та інші побічні ефекти забруднення повітря. Кліматичні зміни, пов'язані з глобальним потеплінням, "озоною діркою", кислотними дощами загрожують погіршенням погодних умов, сприятливих для землеробства. Це, у свою чергу, може вплинути на продовольчу проблему, породжуючи нові фактори нестабільного існування та конфліктів.

Рівень потреб людства у природних ресурсах значно зріс разом з населенням та промисловим виробництвом. Тривалий час побутувало переконання, мовляв розвиток світової економіки буде стабільним і безперервним, а природні ресурси - невичерпними. Екологічні проблеми розглядалися як проблеми технічного характеру, що розв'язуються також технічними засобами. Технологічний оптимізм породжував ілюзії про безмежні можливості економічного зростання. А бурхливий технологічний наступ людини на природу, стихійний, без урахування можливих наслідків, - став причиною сучасних екологічних проблем.

Особливо загрозовою для навколишнього середовища є війна і пов'язана з нею гонка озброєнь. У наш час відбулися суттєві якісні зміни у методах та засобах ведення війни. Зокрема, військові дії спрямовуються на руйнування навколишнього середовища. З'явилися нові визначення подібних явищ: "екологічна агресія", "екоцид", "біоцид", за аналогією до поняття "геноцид". Ефективні засоби впливу на природу, які створює військова промисловість, порівняно прості, і тому дуже небезпечні. Вже практично пройшов випробування такий метод як зумисне знищення родючого шару землі. Так, за допомогою спеціальних бомбардувань знищувався ґрунт - тепер він ніколи не зможе родити. Також знищувались посіви, а ліси й поля оброблялись ядохімікатами.

Навіть у мирний час величезні території відводяться для військових маневрів, під військові бази, полігони, де випробовується техніка та зброя. Однак для біосфери не існує різниці між вибухом у військових цілях та експериментальним - вона однаково страждає в обох випадках. Отруйні викиди, спричинені випробуваннями, потрапляють на землю, де процес їх розпаду триває довгі роки. У ґрунті, воді, рослинах, живих організмах відбуваються незворотні зміни. Існують ядерні "кладовища", де скидають надзвичайно

радіоактивні відходи - радіоактивність ґрунту в таких районах набагато разів вища, ніж у Хіросімі. На дні океанів лежать, неначе бомби уповільненої дії, затоплені ракети з отруйними речовинами, уламки ядерних пристроїв тощо.

Військова промисловість споживає величезну кількість найціннішої сировини. Кожен новий вид зброї потребує надзвичайних матеріальних витрат, які можна було б використати на користь суспільству - в тому числі на охорону навколишнього середовища. Гонка озброєнь, крім того, що є розтринькуванням економічних ресурсів і наукового потенціалу, породжує найбільшу загрозу для навколишнього середовища й існування людства - загрозу ядерної катастрофи. Ядерна війна "розв'яже" всі глобальні проблеми просто і однозначно - знищивши на Землі усе живе. Наукові розрахунки свідчать, що глобальний ядерний конфлікт призведе до загибелі людської цивілізації й загалом життя на Землі. Матеріали досліджень також доводять, що за нинішніх умов неможливі жодні "обмежені" чи "локальні" ядерні війни. Навіть до найдалших від місця конфліктів куточків планети загибель усьому живому принесуть ріки, дощі, повітряні потоки. Тому неприпустимо ігнорувати те, що небезпека ядерної війни все ще залишається на порядку денному. Допоки держави мають боєздатну ядерну зброю, не можна цілковито виключити ймовірність її застосування. Не можна також гарантувати того, що ядерні засоби не захоплять і застосують терористи. Війни за допомогою інших засобів та видів зброї масового знищення також небезпечні для навколишнього середовища. Застосування біологічної зброї може спричинити епідемії. Як зброю можна використати навіть генну інженерію. У наш час з'явилися можливості спричинити штучні екологічні катастрофи, зокрема землетруси чи повені. Хімічна зброя також завдає тяжкої шкоди навколишньому середовищу. Колосальні витрати ресурсів на підготовку до війни призводять до перенапруження природної бази матеріальних ресурсів. Спустошення землі, ерозія ґрунтів, обезводнення негативно впливають на екологічний баланс. Деякі зі згаданих наслідків вже стали незворотними.

Від нерозсудливої людської діяльності страждає біологічна ресурсна база. Обмеження біологічної розмаїтості відбувається дедалі швидше. Виснажуються не лише родючі землі, але й втрачаються окремі види їжі, лікарських рослин, деякі види тваринного світу. Особливо значних масштабів набула вирубка лісів, руйнується родючий шар землі поруч із вирубками, активізується ерозія ґрунтів і збільшується концентрація вуглецю в атмосфері, що призводить до посилення "парникового ефекту".

Одним із наслідків деградації навколишнього середовища є посилення загрози для здоров'я людей. Це вже проявляється не лише в окремих забруднених регіонах, але й у глобальних масштабах. Частота захворювань і голоду, породжуваних екологічними факторами, зростає. Так, збільшення кількості онкологічних та алергічних захворювань тісно

пов'язане з погіршенням якості навколишнього середовища. Загострюється і без того складне становище у царині захисту й відродження навколишнього середовища на європейському континенті. Так, у Чехії й Словаччині дві третини річок забруднені промисловими і сільськогосподарськими відходами. Орні землі містять у собі важкі метали та відходи вугледобувної промисловості. Третина лісів гине. У Польщі під загрозою загибелі опинилися три чверті лісів. Надзвичайно забруднені майже всі ріки. Шість мільйонів поляків проживають на територіях, екологічна ситуація на яких катастрофічна. Третина населення Угорщини проживає в районах із дуже забрудненим повітрям, у чому винна не лише сама, а й сусідні країни. Три чверті річок містять хімічні відходи. Третина орних земель зазнає ерозії. Надмірне використання пестицидів й знищення лісів у країнах Східної Європи загрожує вимиранням чверті усіх представників фауни. Питна вода забруднена неочищеними стічними водами й значною кількістю нітратів. Ситуація ще більше ускладнюється внаслідок зростання потреб країн цього регіону в енергії, мінеральних ресурсах, деревині та інших природних багатствах. Величезна промислова зона у Донецько-Дніпровському регіоні є однією із найнебезпечніших для навколишнього середовища не лише України, але й загалом Європи. Вона охоплює 18,6% території України, де проживає 28% населення. Викид у повітря шкідливих речовин перевищує всі допустимі норми. Близько 70% земель знищено, а забруднення ґрунтів хімічними добривами та пестицидами надзвичайно високе. Також забруднена одна шоста підземних вод.

Проблеми навколишнього середовища впливають на життя країни як вирішальний фактор, складова національного добробуту й потенційних можливостей держави. Отож національна й міжнародна безпека неможлива без урахування екологічного фактору. З точки зору глобального підходу до питання безпеки, будь-який аспект, що загрожує виживанню планети і її природі, розглядається як загроза безпеці.

За деякими оцінками експертів, темпи негативних екологічних глобальних змін пришвидшуються. Якщо ці процеси залишаться безконтрольними, то стануть незворотними. Різниця рівнів економічного розвитку впливає на можливості захисту від екологічних загроз, а деградація довкілля впливає на економічний розвиток, ослаблюючи його потенціал. На думку експертів ООН, екологічні втрати внаслідок забруднення набагато перевищують вартість заходів, спрямованих на боротьбу з ним. У країнах, що розвиваються, вони значно більше, ніж у розвинутих державах. Щороку через забруднення втрачається від 0,5 до 2,5% ВВП, а вартість заходів, які б дозволили радикально скоротити обсяги забруднення в індустріальних країнах - складає 1-2% ВВП. Екологічні загрози досить тісно пов'язані між собою й з іншими соціальними, політичними й економічними факторами, що також впливають на стан безпеки. Посилення боротьби за володіння та користування чистим

повітрям, водою, орною землею, рибними та харчовими ресурсами, що колись розглядалися як вічне загальне надбання, нині вже є реальною загрозою для регіональної безпеки. Загрозами екологічного характеру, спроможними порушити міжнародну стабільність, є і масова міграція населення з районів природних та техногенних катастроф (приміром районів посухи у Східній Африці), і та величезна шкода, яку завдають довікільню промислові викиди, знищення лісів, біологічних видів і, нарешті, кліматичні зміни.

Визнання екологічної безпеки рівнозначною військовій сприятиме уважнішому ставленню до проблем навколишнього середовища. В рамках стратегії стабільного розвитку глобальне збалансування економічного зростання та збереження довкілля є проблемою номер один. Якими б ефективними не здавалися рішення економічних проблем, вони в кінцевому рахунку зазнають краху, якщо не вдасться поєднати їх із розв'язанням глобальних проблем. Природні підвалини життя вимагають всеохоплюючого захисту. Дієва охорона довкілля неможлива без міжнародного співробітництва у світових масштабах.

Тенденція до розширення змісту поняття безпеки формувалася на тлі загострення глобальних загроз та взаємозалежності світу. Інтеграційні процеси - одна з важливих характеристик сучасного глобального розвитку. За таких умов на світове співтовариство впливають не лише позитивні, але й негативні аспекти розвитку окремих країн. Забруднення навколишнього середовища не визнає державних кордонів. Повітря, вода, звірі, птахи, люди транспортують забруднення. Екологічні питання, які ще донедавна були внутрішніми, стали невід'ємною складовою міжнародних взаємин і впливають на політичні проблеми. Це відносно нове явище у світовій політиці. В епоху глобалізації політичні чи економічні рішення з екологічними наслідками, які приймаються в одних країнах, справляють дедалі відчутніший вплив на інших. Світ, пов'язаний екологічною взаємозалежністю, постає екологічною спільнотою. Економіка, політика, екологія і зрештою, безпека, стають єдиним причинно-наслідковим ланцюгом.

Сучасні зміни міжнародних відносин посилюють дію факторів, що впливають на стан безпеки як окремої держави, так і глобальної системи держав. По-перше, екологічні загрози, як правило, не мають характеру цілеспрямованих дій. Вони - лише непередбачені наслідки екологічних катастроф або процесів індустріального розвитку. По-друге, екологічні загрози не можуть бути підпорядковані міжнародним нормам недоторканості кордонів чи державного суверенітету. По-третє, екологічні загрози можуть спричинити напруженість міжнародних взаємин й породити нові види конфліктів, полагодити які неможливо навіть за допомогою військових дій. І, навпаки, їх полагодження стає елементом взаємодії, зближуючи держави і народи. По-четверте, у розв'язанні проблем екологічної безпеки важливе значення має врахування фактору часу, оскільки ці загрози набирають життєво важливого характеру

на тривалу перспективу. По-п'яте, екологічний аспект безпеки охоплює реально існуючі загрози, внаслідок чого рівень безпеки держави, регіону і світу загалом стає залежним від них. Чим краще людство усвідомлює комплекс взаємозв'язків між станом навколишнього середовища в різних куточках планети, тим серйозніше стає його ставлення до розуміння регіональних і глобальних наслідків окремих змін у довкіллі. Розв'язання екологічних проблем глобального масштабу вимагає узгоджених дій урядових і неурядових організацій, співробітництва між державами й регіонами, вироблення довгострокової екологічної політики. Тому екологічна безпека дедалі більше стає інтегральною складовою безпеки глобальної.

Усвідомлення нових світових реалій відбиває міжнародний політичний процес. Захист навколишнього середовища є і залишиться в майбутньому одним із найважливіших завдань. Безпека і стабільність - це власне, ті напрямки стратегії глобального розвитку, на які мусять спрямовуватися сьгоднішні політичні рішення.

Перші кроки у справі міжнародного співробітництва з метою створення механізмів захисту від екологічних загроз зроблено. У рамках загальноєвропейського політичного процесу (у Заключному Акті НБСЄ 1975 р., у документах наступних зустрічей на вищому рівні) виразно визначено позавійськові та позаблокові фактори безпеки. Прийнято положення, згідно якого нова система європейської безпеки повинна охоплювати політичні, військові, економічні, культурно-цивілізаційні та екологічні аспекти.

У червні 1992 року на Конференції ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро було підписано Кліматичну рамкову конвенцію ООН. Відтоді 120 країн, в тому числі члени ЄС, ратифікували конвенцію, яка набрала чинності 21 березня 1994 року. Подальші кроки було зроблено і на I Конференції держав-учасниць Кліматичної рамкової конвенції (Берлін, 1995). Визначено напрямки розвитку положень цієї конвенції на майбутнє. А саме: про зобов'язання розвинутих промислових країн стосовно обмеження рівнів викидів "парникових" газів та уникнення небезпечного порушення кліматичної системи; про узгодження заходів, яких необхідно вжити, аби подолати загрозу порушення кліматичної системи планети. В рамках ООН спеціалізованою програмою з екологічних проблем є ЮНЕП. Її головна мета - координація й стимулювання міжнародної активності в царині охорони навколишнього середовища. Проте надії стосовно розв'язання усіх глобальних екологічних проблем навіть зусиллями спеціалізованої екологічної програми є досить ілюзорні.

Територія України зазнає значних економічних збитків та втрат людських ресурсів від стихійних природних явищ, зростання впродовж останніх років їх частоти та інтенсивності. За даними гідрометеорологічної служби, протягом 1986– 2005 рр. зафіксовано 2254 випадки

стихійних метеорологічних явищ, чи в середньому 113 на рік. При цьому впродовж 1986–1990 рр. їх кількість становила 443, а протягом 2001–2005 рр. – 716. За даними МНС, економічні збитки від надзвичайних ситуацій природного характеру за 1997–2005 рр. становили близько 5 млрд. грн. А одна лише повінь липня 2008 року в Україні, яка була найбільшою за останні 100 років, призвела до майже таких самих збитків. Найпоширенішими стихійними метеорологічними явищами в Україні є дуже сильний дощ (47%), сильний вітер (14%) та дуже сильний снігопад (8,5). Згідно з оцінками, найбільш катастрофічними для України впродовж останнього десятиліття є паводки у Закарпатті, сильні снігопади на всій території та особливо в Криму. Останніми роками така картина стає дедалі частішою для України.

Якщо глобальне потепління клімату триватиме, то, як очікують деякі вчені очікують, води Арктики можуть невдовзі звільнитися від льоду. За деякими оцінками, там криється чверть усіх шельфових запасів вуглеводнів у світі. Крім того, трансарктичні шляхи можуть стати альтернативною до Суецького та Панамського каналів у міжнародній торгівлі. Апетити на Арктику великі. Крім північноєвропейських держав, на ці терени претендують Росія, Сполучені Штати і Канада. Восени 2008-го року президент Росії Д.Медведев дав доручення якомога швидше оформити кордон Росії у цій зоні. Російський керівник заявив, що головне завдання Росії – перетворити Арктику в ресурсну базу Росії XXI століття. Але інші держави заявляють, що спроби Росії встановити в Арктиці свої кордони не повинні порушувати норм міжнародного права. Вже розгорілася суперечка за хребет Ломоносова у Льодовитому океані. На нього одночасно претендують Росія, Канада і Данія. Експерти з'ясовують, чи територія є продовженням континентального шельфу держав. Генеральний секретар НАТО Я. де Х.Схеффер вважав, що попереджати можливі конфлікти в Арктиці треба за допомогою переговорів між НАТО, Росією та іншими арктичними державами. Екологи попереджають, що така активність в Арктиці може завдати непоправної шкоди унікальній біосфері півночі планети.

Хоча сьогодні досить широко обговорюється загроза глобальних змін клімату Землі для прибережних і малих острівних держав, на наслідках цього процесу для інших територій не акцентується достатньо уваги. Однак для багатьох країн, серед яких і Україна, вони також можуть бути катастрофічними. Це актуалізує завдання не лише вивчення та прогнозування глобальних змін клімату Землі для України, а й розробку конкретних механізмів їх попередження та мінімізації. Загалом на даний момент наслідки глобальних змін клімату Землі для України не є катастрофічними, однак вже в недалекому майбутньому можна очікувати значні матеріальні проблеми в зв'язку з їх ліквідацією. Так, на думку ряду експертів, упродовж наступного десятиліття середньостатистична температура в Україні

зросте на 0,2 градуса за Цельсієм. У 2007 році середні показники в період із грудня по лютий перевищували норму на 0,7 градуса за Цельсієм. У майбутньому така тенденція зберігатиметься, не виключена й можливість прискорення темпів підвищення температури до 1,1 градуса. Результатом такого потепління клімату стануть різкі перепади тиску, що може спричинити збільшення частоти появи ураганних вітрів, сильних опадів, які супроводжуватимуться паводками. З подібними проблемами зіштовхнуться, насамперед, західні, частково північні та центральні райони України. За прогнозами, для України прийде потепління принесе як позитивні, так і негативні наслідки, однак останніх очікується більше. Так, підняття рівня Чорного та Азовського морів на 22 см призведе до необхідності підсилення берегоукріплювальних робіт лише в Криму на відстані 141 км (на суму більш як 550 млн. дол. США). Для азовського узбережжя необхідно буде захистити 170 км кліфів, що активно розвиваються (на суму більш ніж 250 млн. дол. США). Зважаючи на вартість доставки піску, загальні витрати за обрахунками кількарічної давності становитимуть: в Одеській області – 211 млн. дол. США, Миколаївській – 93 млн. дол. США, Херсонській – 39 млн. дол. США, в Автономній Республіці Крим – 872 млн. дол. США. Таким чином, сумарні витрати на ці роботи становитимуть 1,208 млрд. дол. США. А підняття рівня моря до 115 см, яке прогнозується за найбільш несприятливим сценарієм, може стати для нашої держави просто катастрофічним, адже воно призведе ще й до деградації дельт річок Дунаю, Дніпро, Дністер, в результаті чого буде знищено 9 840 га земельного фонду та затоплено близько 19 000 га низинних ділянок узбережжя.

Зважаючи на негативні оцінки наслідків глобальних змін клімату Землі, світова спільнота вже з кінця XX ст. розпочала невпинну боротьбу за їх мінімізацію. Головною метою Рамкової конвенції ООН про зміну клімату Землі ухваленої у 1992 році на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро є досягнення глобального зниження викидів парникових газів у атмосферне повітря. Однією із заповорок того, що ця Конвенція не стане черговою декларативною заявою, є прийняття на міжнародному рівні конкретних механізмів реалізації прийнятих рішень, до яких належать: торгівля квотами на викиди парникових газів, реалізація проектів спільного впровадження та механізми чистого розвитку. Відповідно до окресленого, конкретний план дій та створення відповідних умов мали бути створені Сторонами-учасниками Конвенції до 31 грудня 2006 року. Україна стала Стороною Конвенції 11 серпня 1997 р. після її ратифікації Верховною Радою України 29 жовтня 1996 р., а підписала Кіотський протокол до Конвенції 15 березня 1999 р. і ратифікувала його 4 лютого 2004 р.

Аналізуючи участь України в механізмах Кіотського протоколу, зауважимо, що цей крок нашої держави можна розглядати як один із шляхів виконання закону „Про основи

національної безпеки”, згідно з яким до основних напрямків державної політики з питань національної безпеки, зокрема, віднесено: в екологічній сфері – реалізацію заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України, розширення її участі у міжнародному співробітництві з цих питань; впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій; в економічній сфері – поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів.

Економічні розрахунки свідчать, що механізми Кіотського протоколу є привабливими для нашої країни, що обумовлено як встановленими для України в рамках Конвенції зобов’язаннями не перевищувати рівень викидів парникових газів щодо відповідного рівня 1990 року, так і тим, що внаслідок спаду виробництва в Україні вже відбулося скорочення викидів парникових газів, квоти на які можуть бути використані для продажу протягом 2008–2012 рр. Загалом експерти оцінюють високо потенційний ринок торгівлі квотами на викиди парникових газів. Так, згідно з інформацією Світового банку, продаж квот на викиди газів, які руйнують озоновий шар, оцінюється сьогодні приблизно у 64 млрд. дол. США. Найбільший обсяг торгів – близько 50 млрд. дол. США припадає на територію Євросоюзу відповідно до спеціальної європейської системи торгівлі квотами. Аналітична компанія „Point Carbon”, яка працює на цьому ринку, зробила припущення, що у 2020 році ринок цих квот може досягти 3 трлн. дол. США у випадку, якщо США створять власну систему торгівлі квотами за Кіотським протоколом. Хоча квота України на викиди парникових газів становить за Кіотським протоколом 923 млн. т щорічно, на даному етапі фактичний обсяг не перевищує 440–460 млн. тон. Інші 460–480 млн. тон щорічно можуть бути виставлені на продаж. За оцінкою Мінекономіки, прогнозований рівень надлишку національної квоти на викиди протягом 2008–2012 рр. становитиме приблизно 2244 млн. тонн у еквіваленті двоокису вуглецю (449 млн. тонн у середньому за рік), а за виключенням обов’язкового резерву становитиме близько 1350 млн. тонн еквіваленту вуглекислого газу (279 млн. тонн у середньому за рік). Залежно від коливань ціни на одиницю встановленої кількості викидів парникових газів на вуглецевому ринку, які за даними звіту Світового банку, підготовленого на прохання Уряду України, оцінювалися в межах від 1 до 10 євро за тонну еквіваленту вуглецю, Україна має можливість додатково отримувати лише від продажу квот від 0,28 до 2,8 млрд. євро щорічно.

На думку спеціалістів, найбільшим попитом квоти користуватимуться в Японії, країнах Євросоюзу та Канаді, тобто у промислово розвинених державах, які матимуть їх дефіцит у 2012 році. Першою ластівкою стало підписання 14 липня 2008 року Японією та Україною меморандуму про співробітництво в сфері торгівлі квотами на викиди парникових

газів, який сприятиме активізації подальших кроків у цій сфері, що дозволить спрямовувати отримані кошти на модернізацію вітчизняних підприємств. Проблема полягає в надлишку вільних квот, який сьогодні спостерігається в цьому сегменті ринку, та існуванні потужних конкурентів, наприклад, Росії, яка має значно більший запас квот.

Реальна політика, покликана захистити світ від екологічних загроз, повинна передбачати такі складові: переговорний процес з питань охорони довкілля на різних рівнях: від двостороннього до глобального; розвиток міжнародного законодавства, створення дієвої правової бази захисту навколишнього середовища; запровадження у практику міжнародних договорів спеціальних екологічних протоколів (наприклад, кліматичних), з визначенням конкретних заходів і поставлених цілей, спрямованих на захист довкілля; розробка національних та міжнародних програм охорони природних ресурсів (особливо в екологічно нестабільних регіонах); розробка міжнародних екологічних стандартів з метою їх залучення в політику і практику функціонування ринків та економіки; створення механізмів фінансової підтримки національних і регіональних програм захисту навколишнього середовища; сприяння розвитку екотехнологій.

Ефективне розв'язання проблем довкілля неможливе без єдиної політичної волі окремих держав. ООН - головному координаційному центру світового співтовариства - все ще не вистачає єдності, а її можливості рішуче впливати на розвиток подій є надто обмежені.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим викликана необхідність уваги до екологічного виміру міжнародної безпеки?
2. Визначте принципи планування політики екологічної безпеки.
3. Які екологічні загрози продукують війна та гонка озброєнь?
4. В чому полягає міжнародне співробітництво в боротьбі з екологічними загрозами?
5. В чому сутність здобутків та вад участі України в механізмах Кіотського протоколу?
6. Які перспективи розв'язання екологічних питань міжнародної безпеки?

РОЗДІЛ III. РЕГІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В ГЛОБАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1 ЄВРОПА В ЄВРОАТЛАНТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ БЕЗПЕКИ

Широкий спектр ризиків і загроз, які генерує нова ситуація в глобалізованому світі закликають як до нового стратегічного трансатлантичного діалогу між Європою та США, так і нового розуміння проблем безпеки всередині Європи. Власно кажучи, європейці проходять етап переосмислення власної ролі в сучасному світі після важкого етапу конституційних пошуків та працюючи над втіленням Лісабонської угоди з метою створення стабільного ЕС, який перетвориться на вагомий міжнародний гравець. Захід, частиною якого є об'єднана Європа, залишається невідомим джерелом підтримання стабільності світової системи і міжнародної безпеки.

Війни в Афганістані та Іраку наочно продемонстрували *обмеженість сили США у сучасному світі*. Отже, і європейці, і північноамериканці потребують інституції, здатної вирішувати проблеми великої світової ваги. У передбачуваному майбутньому для них такою інституцією залишатиметься НАТО, бо вона єдина забезпечує дійовий безпековий механізм, що, до речі, неодноразово використовувався Організацією Об'єднаних Націй. За останні два десятиліття чимало було зроблено для трансформації Альянсу, але цей процес не встигає за змінами у зовнішньому світі. НАТО була альянсом, зосередженим на євроатлантичному регіоні. У XXI столітті НАТО, ґрунтуючись на євроатлантичному регіоні трансформується в структуру, спрямовану на забезпечення системної стабільності поза своїми межами. Вибору немає, бо ефективна безпека в глобалізованому світі неможлива без легітимності й відповідної військової сили. По закінченні холодної війни НАТО успішно виконала роль регіонального політичного стабілізатора, який зосереджений на мікроменеджменті середовища безпеки в Європі. Але в перспективі НАТО не зможе уникнути макростабілізаційної ролі, задля якої Альянс був свого часу створений. В епоху глобалізації безпека і оборона постають нерозділеними, що призводить до глобальної взаємозалежності й взаємної вразливості. Критичні компоненти функціонування держав або їх співтовариств сьогодні залежать від такої кількості взаємозалежних електронних систем та елементів мережевої інфраструктури, що їх пошкодження може призвести до великих руйнувань. Стаття 5 Вашингтонського договору, в якій йдеться про колективну оборону держав-членів НАТО, і надалі матиме значення. Але договір, за яким Альянс був створений, має тлумачитись як основа для гнучкої оборони в динамічний час, коли кордони можуть бути не тільки фізичними, але й віртуальними. Щоб діяти ефективно в глобалізованому світі треба пригадати, що НАТО була створена для забезпечення політичної та фізичної цілісності його

членів, стабільності міжнародної системи за допомогою політичної солідарності, підтриманої достатньою військовою спроможністю.

Трансатлантичні відносини повинні відповідати вимогам часу та змінам у міжнародній системі. В ідеальному світі зміни в Азії мали б привести до появи нових великих держав, які стали б колегами і партнерами, не конкуруючи між собою. Однак попри існування АСЕАН, ШОС та інших регіональних інститутів міжнародного співробітництва, поки безпека в азійсько-тихоокеанському регіоні не спирається на дієві інституції типу Європейського Союзу або НАТО. Отже, існує потреба у потужному чиннику стабільності. Тобто потрібен трансатлантичний контракт, зосереджений на новій НАТО, яка стане наріжним каменем глобальної стабільності. Зважаючи на швидкість і характер змін, які відбуваються в Азії, розповсюдженість екстремістських поглядів, які часто виглядають як наслідок глобалізації, та поширення технологій масової руйнівної сили єдиним способом захисту міжнародної системи, яку побудував Захід, є надання нового змісту трансатлантичним відносинам. Трансатлантичні відносини ніколи не були надто ефективними в малому масштабі безпеки (окремих локальних чи регіональних конфліктах), але вони завжди були дуже корисними у великому - глобальному масштабі. Альянсу необхідно поставити завдання дивитись уперед і не бути обмеженим дрібним суперництвом з приводу ієрархії та престижу. Цілком можливо, що з часом Китай стане важливим партнером Альянсу у забезпеченні стратегічної стабільності. На це вказує спільна стурбованість північнокорейською ядерною програмою і морським піратством. Проте не можна заплющувати очі на три риси китайської військової модернізації. По-перше, Китай інвестує кошти в електронні засоби нападу і протидії. По-друге, Китай будує ВМС з допоміжною авіацією та сухопутними силами. По-третє, оборонні видатки Китаю в два-три рази більші за задекларовані. За цілковитої відсутності прозорості у сфері безпеки і оборони, трансатлантичним партнерам необхідно зважити наслідки появи такої військової сили. Коротко кажучи, оборонна політика Китаю в перспективі здатна ще більше дестабілізувати і без того неспокійний регіон. Без азійської безпеки глобальна системна безпека неможлива.

Водночас з переглядом стратегії трансформація збройних сил НАТО є найбільш терміновим завданням Альянсу. Ці два процеси невід'ємно пов'язані між собою. Політична довіра до трансатлантичної співпраці як до основи безпеки міжнародної системи і конкретна роль у ній європейців мають ґрунтуватись на відповідних військових можливостях.

Партнерство з державами поза НАТО сьогодні відбувається в глобальному масштабі. НАТО певною мірою виконала свою обіцянку зробити Європу цілісною і вільною. У глобалізованому світі, на додаток до обов'язків за статтею 5 – обороняти своїх членів, НАТО тепер повинна стати глобальним чинником безпеки. Звичайно, є країни, які прагнуть

членства в Альянсі, і деякі з них будуть з часом прийняті. Але концепція і значення партнерства необхідно змінити. В певних аспектах політичне значення партнерів повинно стати не менш важливим, ніж країн-членів Альянсу. Партнерство сьогодні вже не означає лише підготовку держави до вступу в НАТО чи пропозицію третім країнам політичних відносин з Альянсом. Активна політика глобального партнерства має поставити НАТО в центрі світової мережі держав-однодумців, яка діє як якір стабільності міжнародної системи, розширюючи вплив Альянсу та інтегруючи тих, хто прагне і здатен приєднатись в стратегічних стабілізаційних місіях. Активне партнерство означає розвиток зв'язків, зокрема з Австралією, Бразилією, Індією, Японією і Південною Африкою задля проведення разом операцій за спільними оперативними стандартами. Насамперед на основі Стамбульської ініціативи співпраці друзям і сусідам необхідно допомогти запровадити найкращі зразки діяльності в таких сферах, як управління безпекою та реформування сектора безпеки. Насамперед, в операції в Афганістані випробовується характер і результативність партнерства в сучасному НАТО.

Європейський Союз і НАТО – природні партнери у сфері безпеки. Перспектива полягає в тому, щоб Європейський Союз став важливим партнером Альянсу з управління стратегічною безпекою. При цьому в середньостроковій перспективі центром спрямування цивільних і військових зусиль європейців буде Європейський Союз.

Легітимність не менш важлива для ефективності, ніж спроможність, отже, Європейському Союзу потрібна НАТО, а НАТО потрібен ЄС. Європейський Союз ніколи не буде міцним без НАТО, а НАТО ніколи не буде міцною без міцного ЄС. Участь плюралістичної спільноти у забезпеченні безпеки в складному середовищі безпеки, яке вимагає рішучих реакцій, потребує широкого набору дійових осіб та інституцій. Різноманітність – це сила. Але не менш важливими є комунікація і координація. Захід сьогодні має два центри лідерства в безпеці – НАТО і Європейський Союз. Залежно від бажаного політичного кінцевого стану, місця та характеру кризи, яку необхідно врегулювати, очолювати таке врегулювання буде та чи інша організація. Європейський Союз продовжуватиме розвиватись як активний учасник сфери безпеки. Не в останню чергу тому, що для європейців важливо взяти на себе відповідальність за власну безпеку, а здатність застосувати силу не буде повноцінною без спроможності захистити свій дім. Справді, значна робота з поліпшення безпеки європейців матиме місце саме в рамках Європейського Союзу, тому що на відміну від НАТО він виходить за рамки компетенції держави. Отже, у глобалізованому світі конкуренція, елементи якої простежуються між Європейським Союзом і НАТО, не тільки стратегічно безцільна, але й небезпечна. Існує величезна потреба в обох

організаціях, а місця для них достатньо, якщо ті, хто підбурюють до такої конкуренції, усвідомлять шкоду, якої вони завдають своїй безпеці та безпеці всього світу.

Ведення війни з глобальним тероризмом потребує великої стратегії. Стратегічна боротьба з тероризмом вимагає її перетворення з низки полювань на конкретних осіб на нову цілісну стратегічну доктрину дій у світі. Ця доктрина опирається на практику численних місій НАТО та ЄС поза межами Європи протягом останніх 15 років.

Існує чимало причин потреби розробки нової Стратегічної концепції НАТО, яка планується бути схваленою в 2010-2011 рр. До головних із них можна віднести:

- необхідність вироблення нового концептуального підходу з чітким стратегічним баченням, чіткими пріоритетами і чітким відчуттям ресурсів;
- втрата актуальності діючої Стратегічної Концепції 1999 року, яка не враховує значні події і зміни в міжнародній безпеці;
- необхідність врахування нових загроз - до тероризму і організованої злочинності добавились загрози енергетичній безпеці, кібер-атак і боротьби за джерела ресурсів;
- глобальність дій Альянсу з виходом за межі традиційної євроатлантичної зони відповідальності; поява і розвиток Європейської політики безпеки і оборони; розширення співробітництва Альянсу з країнами з усього світу; збільшення кількості країн-членів і перспективи продовження розширення;
- втрата ефективності діяльності структури НАТО в сучасних умовах.

Пошук відповіді на питання глобальної безпеки в протистоянні сучасним загрозам потребує перегляду поглядів на колективну оборону і солідарність в новій безпековій обстановці. Незмінним залишиться положення про колективну оборону і колективні дії у випадку агресії або загрози агресії проти однієї з країн-членів Альянсу. В той же час, нова Концепція враховуватиме виклики, з якими стикаються країни-члени (тероризм, кібер-атаки, глобальне потепління, енергетична залежність) і додаткові можливості, які необхідно розвивати, щоб захистити населення країн-членів від нових загроз в майбутньому. Більшість цих загроз не потребують класичної військової відповіді, але вимагатимуть від союзників взаємної підтримки. Передбачається, що країни-члени розширеного Альянсу можуть не діяти колективно з деяких питань, а організувати спільні дії окремих союзників, а не всього Альянсу, в сферах спільних загроз, як наприклад, кібер-атаки, ядерне розповсюдження або енергетика.

Щоб досягти успіху у виконанні своєї місії Альянс повинен координувати дії і співпрацювати з іншими міжнародними і неурядовими організаціями. Альянсу бракує цивільної складової врегулювання криз. Втім, у випадку їх розвитку, є ризик вдатися до

дублювання дій інших світових акторів. Тому нова Стратегічна концепція визначить розподіл відповідальності, тобто НАТО не прагнучиме до ролі єдиного гравця з підтримання міжнародної безпеки та співробітничатиме з іншими організаціями.

Співробітництво з міжнародними організаціями не може здійснюватись на ситуаційній основі, має базуватись на чіткому механізмі, щоб уникнути неефективних зусиль. НАТО потребує структурованого співробітництва в першу чергу з ЄС і ООН на стратегічному рівні, а також із рядом неурядових організацій - на тактичному рівні. Україна, як активна учасниця багатьох міжнародних організацій, зможе розвивати співробітництво з Альянсом на їх рівні та повинна забезпечити узгодження своїх дій в цих рамках.

Реформування НАТО має передбачати більшу узгодженість і взаємодію Альянсу з Європейським Союзом. Активний розвиток *Європейської політики безпеки і оборони* (ЄПБО) поставив питання про можливість дублювання функцій двох організацій, в яких одночасне членство мають двадцять одна держава. Тому ЄС і НАТО слід разом розвивати оборонні можливості, оскільки обидві організації опираються на одні й ті ж національні оборонні бюджети і національні збройні сили. Європейські лідери переконують, що Європейський Союз не є зменшенням ролі Альянсу, не є конкуренцією, а є політикою взаємодоповнюваності. Якщо Альянс і ЄС дублюватимуть функції, або розвиватимуться в різних напрямках, то жодна з цих організацій не досягне успіху. Але тривають дискусії щодо того, чи ЄПБО має стати європейською опорою Євroatлантичного Альянсу.

Стратегічна концепція передбачає положення про більш тісне співробітництво між НАТО і ЄС, а її розробка повинна здійснюватись з врахуванням зусиль ЄС в розвитку ЄПБО. Взаємодоповнюваність ЄПБО і НАТО вказує на створення в певному розумінні спільного безпекового простору. Україна співпрацює з ЄС в безпековому вимірі і їй має узгоджувати два напрямки співробітництва - з ЄС і з НАТО.

В майбутньому зростатиме потреба у розширенні можливостей Альянсу для виконання завдань з врегулювання криз і підтримки миру та стабільності. Це вимагатиме додаткових зусиль у співробітництві з іншими країнами, проведенні миротворчих операцій та місій з підтримки миру під мандатом ООН. Країни-члени Альянсу виділятимуть більше підрозділів і коштів для виконання завдань із забезпечення безпекового оточення. І тут виникне потреба залучення інших країн, які не є членами Альянсу, в тому числі України і Росії, як наприклад в операції у Середземному морі "*Активні зусилля*". НАТО взаємодіє з новими та традиційними партнерами, але досі мова йде не про "глобальне членство", а про "глобальне партнерство". НАТО не прагне бути глобальним поліцейським, дотримуватись стратегії "глобального партнерства", щоб бути здатним діяти глобально.

Керівництво Альянсу виступає за розширення контактів з країнами світу для покриття всього спектру загроз - від тероризму до розповсюдження зброї. НАТО має досягнути необхідного рівня узгодженості і взаємодії з глобальними партнерами, прикладом чого може слугувати співробітництво в Афганістані. Більшістю європейських країн пропонується організувати глобальне партнерство на ситуативній основі – для проведення конкретної операції або місії.

Україна, як партнер НАТО, продовжить брати участь в миротворчих операціях Альянсу під егідою ООН, що визначить її внесок в забезпечення стабільного і безпечного середовища, сприятиме розвитку її збройних сил та зміцненню міжнародного іміджу.

В сучасних умовах стабільність і безпека існування будь-якої держави все більше залежить від стабільності та безпеки інших, тому зовнішні загрози національній безпеці будь якої європейської країни, не можуть розглядатися поза зв'язком із проблемою забезпечення загальної європейської безпеки.

Європа аж ніяк не пристосована до нових війн на своїй території: майже двох сотень атомних реакторів, безліч хімічних підприємств, нафто- і газосховища, гідроспоруди, заповнені мільярдами кубометрів води, небачена колись концентрація населення в мегаполісах - кожний із цих об'єктів в умовах війни - ціль для поразки. Отже, спробуємо виокремити шляхи забезпечення миру й стабільності в Європі:

По-перше, - потрібно засвоїти мистецтво запобігати збройним зіткненням, виникненню конфліктних ситуацій. Превентивна дія, якомога більш рання превентивна дія, представляється найменш складним, найбільш гуманним і ефективним по співвідношенню витрат дією міжнародного співтовариства. Зростаюче визнання концепції запобігання конфліктам спостерігається у Раді Безпеки ООН. Загострення проблем внутрішніх конфліктів і міжнародного тероризму підтверджують думку про те, що витoki організованого насильства - бідність, соціально-економічна нерівність, неефективність керування - можуть бути ідентифіковані за рахунок добре налагодженої системи моніторингу й стати предметом зусиль як внутрішніх, так і зовнішніх учасників. Разом з тим, накопичений досвід свідчить, що для запобігання конфліктам міжнародному співтовариству потрібні не стільки раннє попередження, скільки достатня політична воля й відповідні інструменти. Мова йде, насамперед, про організовану превентивну дипломатію по лініях ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО та інших структур. Їхнє головне завдання полягає в розробці конкретних заходів профілактичної політики, ясно сформульованих і застосованих на практиці. До першочергових слід віднести недопущення надання матеріальної, фінансової допомоги й поставок зброї до регіонів потенційних конфліктів. На жаль, вирішити задовільною мірою це завдання на сьогодні не вдалося, незважаючи на розуміння його важливості.

По-друге, необхідно навчитися управляти кризовими ситуаціями, не доводячи справу при цьому до прямого збройного насильства з будь якої сторони. При рішенні означеної проблеми найбільш важливим і складним моментом є мистецтво сполучення невоєнних заходів з непрямим застосуванням збройних сил (з метою своєчасної демонстрації готовності й рішучості), готовності до військового втручання з боку міжнародного співтовариства для примусу до миру діючої всупереч міжнародному праву сторони. Військова сила в нинішніх умовах застосовується в інших формах, ніж війна. До них можна віднести: операції по підтримці миру, а часом і елементарного порядку в ряді країн (встановлення миру, розбудова миру, підтримка миру й, нарешті, примус до миру, як форма прямого збройного втручання); операції по боротьбі з міжнародним тероризмом, наркобізнесом, контрабандою й іншими формами організованої злочинності; операції по виявленню, ліквідації й роззброюванню незаконних збройних формувань, по охороні від злочинних зазіхань на нормальне функціонування основних транспортних артерій і продуктопроводів; операції по евакуації населення з гарячих точок; операції по наданню гуманітарної допомоги державам, народам у зонах конфліктів і стихійних лих; операції по контролю, розмежуванню й спостереженню за конфліктуючими сторонами й досягненню політичного врегулювання; операції по контролі за зброєю тощо. Зрозуміло, що поряд з військовою силою в цих заходах активно використається весь арсенал дипломатичних, економічних, гуманітарних і інших засобів.

Особливо варто підкреслити той факт, що миротворчість вимагає надійної міжнародної правової бази, високої моральної авторитетності політичного суб'єкта, під егідою якого воно здійснюється. В іншому випадку воно може легко перетворитися в завуальовану форму прямого збройного втручання у внутрішні справи суверенної держави. Миротворчі операції, що припускають втручання військової сили у внутрішні справи суверенної держави мали б здійснюватися із санкції ООН як універсальної міжнародної організації. Проте ООН, на жаль, неодноразово доводила власну неспроможність своєчасно діяти, щоб уникнути використання сили або поглиблення конфлікту.

Отже, потрібний подальший розвиток системи міжнародної безпеки й міжнародного права, зростання значення суспільних рухів і організацій, а також відповідний об'єктивний вплив засобів масової інформації, здатних формувати світову громадську думку.

По-третє, суворе дотримання принципів міжнародного права при виникненні необхідності в проведенні миротворчих операцій. Практика "балканських криз" 1990-х рр.. XX ст. з усією очевидністю демонструє, що як головна мету при цьому варто визначати забезпечення миру й стабільності в регіоні, запобігання "гуманітарних катастроф". Для запобігання насильству в під час керування кризами важливі невоєнні й воєнні засоби, але за пріоритету використання перших. Військова сила, у випадку ухвалення рішення про її

застосування, покликана вирішити "допоміжне" завдання. У наш час більше, ніж коли-небудь, очевидна неподільність миру. Погроза одній державі легко поширюється в напрямку погрози для всіх. Тому необхідний пошук колективних засобів попередження й подолання криз, постійний діалог і тісне співробітництво.

Важливе завдання Європейського співтовариства – розв'язання застарілих проблем, пов'язаних з безпекою й стабільністю на Балканах, Кіпрі, близькосхідного й кавказького вузлів протиріч, пошук нових шляхів співробітництва між Росією й НАТО, за умов дотримання першою своїх міжнародних зобов'язань.

Організація з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) теоретично має всеосяжний характер, до того ж поняття безпеки включає не тільки військовий і політичний аспекти, але й гуманітарний вимір, що є її прерогативою. Втім, ця міжнародна організація позбавлена необхідних механізмів впливу і постійно гальмується неконструктивною позицією деяких країн-членів. Проте, це не повинно заперечувати врахування накопиченого ОБСЄ досвіду по підтримці миру й вирішенню конфліктних ситуацій. Оскільки політико-дипломатичні засоби в попередженні збройних конфліктів, проявів екстремізму й тероризму виходять на передній план, важливого значення набувають зміцнення передусім інститутів Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу, створення такого правового механізму, коли без участі цих організацій неможливим було б прийняття силових рішень на Європейському континенті – будь-ким. НАТО, зокрема, на практиці доводить власну спроможність у вирішенні безпекових проблем. Як зазначено в Декларації саміту НАТО в Страсбурзі (квітень 2009 р.) неподільність безпеки є фундаментальним принципом Альянсу. Міцна колективна оборона населення, території та сил є головним завданням Альянсу та залишається найважливішим безпековим завданням. Триваюча трансформація НАТО покликана забезпечити здатність Альянсу протидіяти існуючим та новим безпековим загрозам XXI століття. Це передбачає наявність повністю підготовлених та здатних до розгортання сил, які можуть виконувати повний спектр військових операцій та місій на своїй території та поза її межами, по її периметру та на великій стратегічній відстані. Організація Північноатлантичного договору підтверджує власну відданість спільному підходу з метою протидії викликам миру та безпеки євроатлантичного простору. Всі існуючі структури – НАТО, Європейський Союз, Організація безпеки і співробітництва в Європі та Рада Європи – засновані на спільних цінностях, надають країнам можливості залучатися до євроатлантичної безпеки. НАТО відкрито до діалогу щодо широкого спільного підходу до євроатлантичної безпеки, для якого ОБСЄ надає відповідний формат за рівнем участі. Спільна ціль такого діалогу полягає в покращенні виконання існуючих зобов'язань та удосконаленні існуючих інституцій та інструментів безпеки.

Питання трансформації трансатлантичної архітектури безпеки в результаті розширення компетенції ЄС посідає особливе місце у взаєминах США і Євросоюзу. Вашингтон лояльно поставився до зусиль ЄС, спрямованих на створення нової політики у сфері безпеки і оборони, не сприймаючи їх як серйозну загрозу своєму впливу. Ключовим елементом цієї політики є збройні сили Євросоюзу чисельністю 60 тисяч осіб, метою створення яких є виконання оперативних завдань, передусім, на теренах Європи.

Позиція США щодо протиріч між ЄС і НАТО у сфері безпеки була висловлена у формі *трьох «Д»*: Вашингтон не хоче *дезінтеграції* зв'язків між безпекою Європи та Америки, *дублювання* дій та потенціалу, *дискримінації* союзників по НАТО, які не є членами ЄС. Трансатлантичні зв'язки зберігатимуть свою роль. Це пов'язано з тим, що суто європейський оборонний потенціал ще довго буде недостатнім, порівняно з можливостями Північноатлантичного альянсу, для ефективного реагування на сучасні виклики. Незважаючи на усі протиріччя між атлантичними союзниками, США не збираються відмовлятися від НАТО, хоча для Вашингтону вона є все менш дієвим інструментом впливу на Європу.

Перенесення уваги Сполучених Штатів на нові загрози, на боротьбу з тероризмом та режимами, що його підтримують — об'єктивно призвело до послаблення участі США у європейській системі безпеки. Європа усвідомлює той факт, що в епоху глобальних ризиків та асиметричних загроз забезпечення власної безпеки без участі США неможливе. Нинішня ситуація багато в чому зумовлена слабкістю позицій єдиної Європи, неузгодженістю дій лідерів європейських держав та їхнім небажанням йти далі декларацій в військово-політичній сфері, а також прагненнями окремих національних урядів зберегти за собою важелі управління у зовнішній та безпековій політиці, внаслідок чого європейська концепція спільної безпеки реалізується дуже повільно.

Кінець холодної війни дав можливість європейській спільноті розвиватися без страху бути знищеним внаслідок ядерної війни. Однак, зникнення глобальної загрози, а разом з нею — і характерного для блокового протистояння тотального контролю за інформацією, переміщенням людей, капіталів, технологій, зброї зумовило вихід на передній план інших, так званих “м'яких”, загроз та викликів. Принципова відмінність постконфронтаційного періоду полягає в тому, що на зміну домінуючій глобальній загрозі світу й інтересам наддержав, прийшло величезне число потенційних загроз меншого масштабу, але при цьому досить серйозних за своїми наслідках для стабільності, інтересів багатьох держав - членів Європейської спільноти. Ці загрози існують в кожній сфері життєдіяльності. Сьогодні ситуація у світі й основних його регіонах складається під впливом винятково складного і динамічного процесу, в основі якого лежить глобалізація і зв'язаний з нею перегляд усієї системи міжнародних відносин.

Останнім часом помітна тенденція до глобалізації навіть внутрішніх загроз держави. Іншими словами, можна вибудувати ієрархію загроз для світового устрою, регіонального, субрегіонального, локального характеру. Причому ті, що у своїй основі були загрозами внутрішнього характеру в межах національної держави, в умовах формування Європейського Союзу набули характеру загроз внутрішніх для всієї Європи, але зовнішніх для окремих її держав. Це стосується таких загроз та викликів для європейської безпеки, як тероризм і організована злочинність, екологічні загрози і ядерна безпека, етнічні і релігійні конфлікти, неконтрольовані міграції та тоталітарні секти. Але в умовах взаємозалежного світу будь-які, навіть локальні загрози можуть мати непередбачені і несподівані наслідки для міжнародної спільноти. Тому запобігання локальним загрозам, породженим глобалізацією стає життєвою необхідністю.

Отже, можна вказати також на наступні чотири тенденції розвитку сучасних загроз європейській безпеці: *розширення кола суб'єктів, носіїв загроз; розширення діапазону загроз безпеці; "відтериторіювання" загроз безпеці; (зменшення прив'язаності загроз безпеці до певної території); стимулювання міжнародних конфліктів в якісно нових рисах.*

Після закінчення холодної війни, що виразно показав досвід Балкан та деяких пострадянських країн, мотивом конфліктів і одночасно цінністю, що зберігається, стала самоідентифікація етнічної групи. Цей факт почав стимулювати нові прояви насилля, котрі не підпадають під традиційне розуміння війни. Такий тип насилля називають новою війною чи конфліктом з низькою інтенсивністю. І хоча ці конфлікти локалізовані всередині конкретних держав, але їх виділяє велика кількість транскордонних зв'язків, наприклад у вигляді найманців, консультантів, добровольців з діаспори і т.д. Важко розрізнати, що є внутрішнє та зовнішнє, акт агресії або реакція на неї. В нових війнах беруть участь парамілітарні угруповання локальних лідерів, кримінальні структури, поліційні сили, найманці та регулярні армії. Аналізовані нові конфлікти тісно пов'язані з процесами глобалізації, котрі проявляються в їх процесі. Вони охоплюють присутність мас-медіа, котрі можуть перетворити конфлікт на спектакль для глядачів цілого світу, до того ж у реальному часі. Отож ці конфлікти є одночасно локальними – за місцем, де відбуваються, і глобальними – за причинами, контекстом та резонансом.

Європейська політика безпеки і оборони. Протягом останнього десятиліття у світовій політиці відбулися значні зміни, що призвели до концептуального перегляду способів та засобів забезпечення міжнародної безпеки. Передусім йдеться про склад, зв'язки, динаміку та масштабність загроз як на національному, так і на міжнародному рівні. Поява нових загроз та необхідність побудови відповідної стратегії реагування стало викликом для європейської безпекової політики. Якщо раніше держави Євросоюзу у питаннях безпеки

покладалися цілком на політико-оборонний механізм НАТО і політичний механізм ОБСЄ та ООН, то згодом, у 90-ті рр. XX ст. проблеми безпеки чим далі набувають актуальності для європейської політики і стають «внутрішнім пріоритетом» Європейського Союзу.

Євросоюз наполегливо і поступово наближається до можливості впливати на вирішення проблем європейської та міжнародної безпеки. За останнє десятиліття ЄС спромігся суттєво розвинути свою військову складову як важливу ланку ЄПБО. Зокрема створення і розвиток військових контингентів дозволили Євросоюзу взяти на себе виконання миротворчих місій як на європейському континенті, так і поза його межами. Сьогодні можна говорити про наближення ЄПБО до окреслених стратегічних орієнтирів. У той же час цей амбітний проект досі не реалізований повністю, і саме його існування досі залежить від багатьох чинників. Активізація зусиль ЄС у сфері зовнішньої політики та політики безпеки була спричинена

- неспроможністю ЄС самостійно врегулювати конфлікт на Балканах,
- ігноруванням думки ЄС щодо операції «коаліції згодних» проти режиму С. Хусейна в Іраку в 2003 р.,
- усвідомленням власної військово-технологічної відсталості,
- розумінням змін, що відбулися у змісті і масштабах загроз та визнанням необхідності побудови відповідної стратегії реагування.

Все перераховане вище призвело до концептуальних змін у європейській безпековій політиці та появи ініціатив щодо створення власних європейських військових інструментів впливу на світову політику (у межах так званої “жорсткої безпеки”).

Передусім відбулося розширення політико-правового механізму забезпечення європейської безпеки – *Спільної зовнішньої та безпекової політики* - через впровадження доповнюючої ініціативи – Європейської політики безпеки та оборони. Дана ініціатива була ухвалена на саміті ЄС в Кельні 1999 року, під час якого було заявлено, що ЄС повинен мати спроможність діяти самостійно, ґрунтовану на відповідній військовій могутності, системі ухвали рішень та політичній рішучості реагувати на міжнародні кризи. У рамках цього процесу були також здійснені спроби активізувати Західноєвропейський Союз (ЗЄС). Проте результатом загальноєвропейських дебатів стало розуміння доцільності акумуляції зусиль та можливостей в рамках політики ЄС. Для ЗЄС це означало початок процесу фактичного структурно-функціонального розчинення у ЄПБО Євросоюзу.

Наприкінці XX століття, незважаючи на співпрацю європейських країн з метою реалізації власної політики у сфері безпеки та оборони, колективну безпеку в межах Європи за загальною згодою гарантувала Організація Північноатлантичного договору. Це чітко продемонструвала неспроможність ЄС самостійно, без військової підтримки США, вирішити

міжнародний конфлікт в Боснії і Герцеговині та Косово. Очевидною стала необхідність формування військових ресурсів, на які могли б спиратися європейські країни для реалізації власних рішень у сфері безпеки та оборони. Наступні зусилля були зосереджені на розвитку матеріальної бази ЄПБО – створенні військових контингентів та консолідації відповідних ресурсів.

Під час саміту ЄС у грудні 1999 року (Гельсінкі) був визначений напрям розвитку військової сфери, відомий як Гельсінська Основна Мета, або Основна Мета 2003. Відповідно до неї країни-члени ЄС мали досягти оперативної спроможності розгорнути протягом 60 діб військовий контингент чисельністю 50–60 тисяч осіб і підтримувати їх протягом року з метою виконання Петерсберзьких завдань. Ці завдання передбачали гуманітарні, рятувальні та миротворчі місії, залучення військових сил до врегулювання криз, зокрема заходи, спрямовані на встановлення миру. Зазначалося, що розгорнуті сили мають бути самодостатніми, з необхідним рівнем командування та контролю, розвідними можливостями, логістикою, іншими необхідними бойовими забезпеченнями і можливостями та за необхідності підкріплені додатково повітряними та морськими військами. Після попередніх досліджень доступних, очікуваних та необхідних сил та ресурсів сторони визначили максимальні вимоги до ресурсного забезпечення реалізації Основної Мети 2003: 100 000 особового військового складу; 400 одиниць військової авіаційної техніки; 100 кораблів військово-морського флоту.

У травні 2003 року під час саміту ЄС на засіданні Ради із зовнішньої політики було зазначено, що ЄС досяг практично всіх оперативних можливостей із забезпечення реалізації Петерсберзьких завдань. Практичним підтвердженням цього були дві розпочаті 2003 року воєнні операції ЄС у межах та поза межами Європи: 31 березня – операція CONCORDIA у колишній Югославській Республіці Македонія (контингент ЄС замінив сили НАТО); 12 червня – операція ARTEMIS у Демократичній Республіці Конго (повністю автономна операція ЄС).

Разом з тим в європейському експертному середовищі існують критичні зауваження щодо успішності втілення *Основної Мети 2003*, пов'язані з інституційною неврегульованістю та недостатньою оперативністю управління військовими контингентами та місіями. Наступний етап реалізації ЄПБО розпочався з прийняттям у грудні 2003 року Європейської стратегії безпеки. Цей документ окреслив основні загрози та визначив головні напрями діяльності ЄС щодо попередження нових загроз. Зокрема стверджувалося, що, оскільки широкомасштабна агресія проти окремої держави-члена ЄС наразі є неможливою, Європа постає перед потенційними загрозами тероризму, розповсюдження зброї масового

знищення, регіональних конфліктів і незаконної міграції, неефективності дій інституту держави (системи державного управління), організованої злочинності.

Відповідно до визначених загроз було окреслено цілі, яких Європа має прагнути, щоб захистити власну безпеку: реагування на загрози – створення механізмів попередження та реагування, у тому числі у сфері активного кризового менеджменту і міжнародного співробітництва; побудова безпеки в найближчому оточенні – реагування на загрози в тенденції в найближчому оточенні з метою попередження і недопущення конфліктів та криз; побудова міжнародного порядку, заснованого на ефективному багатосторонньому співробітництві – активне співробітництво з іншими впливовими гравцями на міжнародній арені, зокрема з впливовими світовими організаціями.

Незважаючи на деяку декларативність, документ чітко визначив основні напрями діяльності ЄС у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони в довгостроковій перспективі. Саме відповідно до окреслених орієнтирів здійснювалася та здійснюватиметься зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу.

У травні 2004 року міністри безпеки країн-членів ЄС ухвалили наступний позиційний документ, що відображав зміни у стратегічному оточенні та технологіях. *Основна Мета 2010* закликала членів ЄС до 2010 року бути спроможними відповідати швидкими та рішучими діями, використовуючи всі узгоджені методи, у всьому спектрі операцій з врегулювання криз, що підпадають під дію Договору про Європейський Союз. З-поміж основних завдань реалізації Основної Мети 2010 можна зазначити такі: *заснування цивільно-військового органу в рамках Військового штабу Європейського Союзу*: цей орган має миттєво брати на себе функції операційного центру у разі проведення певних операцій (на стадії становлення); *заснування Європейського оборонного агентства (ЄОА) (European Defence Agency (EDA) (створене у липні 2004 року); посилення координації спільних дій держав-членів ЄС (процес розпочато 2004 року); розвиток дієвого Європейського управління повітряних перевезень для членів ЄС, які хочуть брати в ньому участь (процес розпочато у 2004 році); завершення формування Сил швидкого реагування ЄС (повна оперативна боєздатність досягнута на 1 січня 2007 року); забезпечення боєздатності авіаносця з відповідним повним забезпеченням та супроводом на 2008 рік; покращення виконання операцій ЄС на всіх рівнях у спосіб досягнення необхідної узгодженості та створення мережі взаємопов'язаних засобів зв'язку та покриття (наземного та супутникового); встановлення кількісних показників та критеріїв, яких мають досягти національні сили у сфері підготовки та застосування відповідно до Основної Мети 2010 (процес “детального вивчення та оцінювання” наразі триває).*

Для полегшення визначення напрямів розвитку військових потужностей відповідно до Основної Мети 2010 було окреслено п'ять показових сценаріїв розвитку подій, що фактично і визначило основні сфери застосування збройних сил ЄС: 1) *Розділення ворогуючих сторін за допомогою сили – миротворчі операції.* 2) *Стабілізація, реконструкція та військові консультації для третіх країн.* 3) *Попередження конфлікту.* 4) *Операції з евакуації.* 5) *Допомога під час гуманітарних операцій.*

Сьогодні можна говорити про те, що в процесі реалізації ЄПБО ЄС створені організаційно-правові умови формування контингенту збройних сил ЄС для здійснення усіх зазначених вище видів операцій. Гіпотетично ЄС може залучати до проведення місії збройні сили держав-членів кількістю близько 2 млн. осіб військового персоналу (2005 рік), 2 500 одиниць бойової авіації, 800 бойових кораблів. Це є суттєвим ресурсом для посилення Сил швидкого реагування (СШР) ЄС як прототипу регулярної армії власне Європейського Союзу (чисельність контингенту 60 тис. військових (формується за необхідністю) та 1,5 тис. осіб постійного військового формування Європейська бойова група (European Union Battlegroups) у складі СШР). Сили швидкого реагування можна розглядати як індикатор “військової могутності” Євросоюзу. Крім власних ресурсів, ЄС може використовувати також ресурси НАТО. Це передбачено в пакеті домовленостей “Берлін-плюс”, прийнятому на саміті ЄС і НАТО 2002 року. Основна теза домовленостей полягає в узгодженні питань сумісності акцій ЄПБО і НАТО та усуненні можливого дублювання у використанні ресурсів. Окремо було обумовлено призначення представника ЄС на посаду заступника командуючого військами НАТО на континенті, він також керує операціями, здійснюваними в рамках ЄС.

Разом з військовим активно розвивається цивільний сегмент ЄПБО (поліцейські, адміністративні, експертні структури). На саміті в червні 2000 року держави-члени ЄС зробили перші кроки на шляху посилення цивільного кризового менеджменту (як на загальноєвропейському, так і на національному рівні). По завершенні попередньої роботи над цим проектом на Брюссельському саміті ЄС у червні 2004 року була прийнята *Цивільна Основна Мета 2008*. Згідно з її положеннями у випадку прийняття рішення про початок місії цивільні підрозділи мають розгортатися протягом 30 діб. Ці акції можуть проводитися автономно, разом або у тісній співпраці з військовими. Сили цивільного реагування ЄС мають у своєму складі: поліцейських - 5,761 осіб, експертів з правових питань – 631 особа, експертів з адміністративних питань – 562 особи, сил цивільного захисту – 4,988 осіб. Завданнями СЦР є такі:

оцінка та проведення розслідування в кризовій ситуації або в такій, що загрожує перерости у кризову;

розгортання сил з метою налагодження відносин перед початком повномасштабної місії в рамках ЄПБО;

посилення існуючих механізмів врегулювання криз під егідою ЄС (наприклад, підтримка відповідної експертизи у сферах посередництва та моніторингу).

До діяльності Сил цивільного реагування також відноситься патрулювання кордонів, правозахист, сприяння державному та місцевому управлінню, цивільний захист населення, матеріально-технічна підтримка та підтримка операцій. Як інструмент швидкого реагування групи цих сил можуть бути мобілізовані та розгорнуті протягом п'яти днів.

На сьогоднішній день ЄС має у власному активі 17 операцій в Європі та поза її межами: 7 вже завершені, з них 3 воєнні операції, 4 цивільні (поліцейські війська та консультативні місії); 10 операцій ще тривають, з них 2 воєнні, 8 цивільних. Під час проведення операцій ЄС використовує матеріально-технічні ресурси НАТО. Таким чином, можна говорити про взаємодоповнюючі зусилля та про взаємовигідну співпрацю ЄС та НАТО.

Європейський Союз набув значного прогресу у впровадженні ЄПБО. Однак очевидно, що формування та розвиток Європейської політики безпеки та оборони потребує значно більших політичних зусиль та ресурсів. Також необхідним є досягнення консенсусу щодо пріоритетів зовнішньої політики Євросоюзу, в рамках якої формуються стратегічні завдання ЄПБО. Вдосконалення та зміцнення потребує також інституційна та адміністративна система ЄПБО. З огляду на вищезазначені обставини справедливим буде припущення, що у середньостроковій перспективі можливості застосування військового потенціалу ЄС будуть обмежені.

Разом з тим вироблення нових стратегічних напрямів розвитку ЄПБО та розпочаті наприкінці 1990-х років структурні реформи у військовій, військово-технічній та безпековій сферах вже мають суттєвий результат та забезпечили для ЄС можливість впливати на розвиток подій, принаймні в Європі. Надалі розвиток ЄПБО значною мірою залежатиме від організації фінансового забезпечення. В цьому відношенні Європейська політика безпеки та оборони потребує вдосконалення через впровадження нормативів її фінансування. Наразі спостерігається тенденція до консервації військових витрат. Їх зростання відбувається в абсолютних показниках: частка ВВП залишається практично незмінною, у той час як сам ВВП зростає. У 2005 році сума видатків держав-членів ЄС на оборонні потреби складала близько 235 млрд. дол. США (1,81 % ВВП ЄС) у той час як у 2006 році - \$ 250 млрд (1,9 % ВВП ЄС). Щорічна частка оборонних видатків у ВВП ЄС протягом 2001-2006 років залишалася незмінною (1,9 %), а у 2005 році навіть відбулося незначне зниження. Натомість у США спостерігається зростання військових витрат не тільки в абсолютних, а й у відносних

показниках. Оборонний бюджет США у 2005 році складав близько 495 млрд. дол. США (4,06 % ВВП США), а у 2006 році сягав 530 млрд. дол. США (5,1 % ВВП США), що вдвічі переважає витрати ЄС. Щорічне зростання частки оборонних видатків у ВВП США протягом 2001-2006 рр. складає 0,3-0,5 %.

Пріоритетним напрямом подальшого розвитку ЄПБО визнається не кількісне нарощування показників, а якісна реалізація потенціалу в цій сфері, що у свою чергу висуває перед державами-членами ЄС такі завдання: 1) досягнення консенсусу у всіх аспектах спільної політики безпеки та оборони; 2) вироблення і засвоєння нової методології кризового менеджменту; 3) ефективне використання можливостей міжнародного співробітництва; 4) посилення оборонної промисловості та військових технологій.

Остання позиція є найбільш слабкою порівняно із Сполученими Штатами Америки. Зокрема частки науково-дослідних витрат в оборонному бюджеті США та ЄС становили відповідно 13,1 % та 4,7 % (дані Європейського оборонного агентства (EDA), грудень 2006 р.). Це викликає занепокоєність європейських експертів та політиків. На сьогоднішній день реформування та розвиток науково-технологічного сектору ЄПБО визнається першочерговим завданням. Відповідно до результатів систематичного моніторингу рівня ефективності європейських сил військового та цивільного реагування (система «віх та звітності» започаткована ще 1999 року) європейські експерти наразі проводять активну роботу з підготовки відповідних програм дій щодо усунення недоліків та підвищення ефективності ЄПБО.

Можна напевне стверджувати, що на 2010-2012 роки пріоритетними напрямами реформування бюджету оборонної сфери ЄС будуть: 1) перегляд системи (статей та обсягів) фінансування з метою оптимізації використання фінансових ресурсів; 2) збільшення фінансування наукових досліджень.

В руслі посилення спроможності оборонної промисловості неабияка увага приділяється розвитку Європейської оборонної технологічно-промислової бази (ЄОТПБ) (European Defence Technological and Industrial Base (EDTIB)). У травні 2007 року було ухвалено Стратегію для ЄОТПБ, у якій визначено ключові положення розвитку оборонної промисловості. У червні 2007 року Наглядова рада Європейського оборонного агентства затвердила Дорожню карту та графік виконання загального *Плану розвитку потужностей* (Capability Development Plan), попередній варіант оприлюднений у липні 2008 року. Основне завдання цього документа – на підставі переліку можливих операцій в рамках ЄПБО до 2020 року і далі та окресленого переліку можливих потреб військового та іншого характеру для проведення цих операцій визначити пріоритетні напрями розвитку оборонної промисловості.

Цей документ не матиме наднаціонального характеру, проте він виконуватиме кореляційну функцію у промисловій політиці держав-членів ЄС.

Останнім часом європейські лідери демонструють наміри щодо раціоналізації програм озброєння в рамках ЄС з метою уникнення дубляжу, отже, зайвих витрат. Практичним втіленням цих намірів є співробітництво з метою уніфікації персонального спорядження піхотинців, в якому наразі задіяно п'ять країн – Іспанія, Італія, Німеччина, Франція та Швеція. Ще три країни – Польща, Фінляндія та Австрія – висловили бажання приєднатися до програми.

Підтвердженням вищезазначених планів з уніфікації озброєння стали офіційна заява Президента Франції Ніколя Саркозі від 23 червня 2007 р., у якій він наголосив на необхідності уникнення дублювання ресурсного забезпечення європейських збройних сил; франко-німецька Спільна декларація (червень 2007 р.) про наміри щодо впровадження спільної програми розробки та виробництва нової моделі великовантажного транспортного гелікоптеру (орієнтовна дата введення в експлуатацію – 2020 рік). Ця програма відкрита для учасників Європейського оборонного агентства та інших держав, що створює можливості залучення до цієї програми й України.

Отже, за останнє десятиліття ЄС здійснив значний поступ у формуванні європейської системи безпеки, підвищенні обороноздатності, запобіганні та врегулюванні криз, поліпшенні військово-технічної оснащеності та розвитку оборонних технологій. У підсумку це призвело до посилення ролі ЄС у сфері міжнародної та європейської безпеки. Очевидно, що впровадження Європейської політики безпеки та оборони посилює роль Європейського Союзу у глобальній політиці. Принципово важливим є те, що розвиток ЄПБО, як вияв прагнення Європейського Союзу набути певної автономності дій у безпековому просторі Європи, не завадив політичній стійкості та перспективам НАТО. Важливо також і те, що ЄС не форсує прагнення самостійності у забезпеченні безпеки на європейському континенті, головна роль тут, як і раніше, відведена НАТО. Прагнення ЄС є довгостроковим завданням (у рамках зміцнення оборонної промисловості, розвитку технологій, а головне, політичних можливостей для інтенсифікації розвитку ЄПБО). Така політика Євросоюзу не викликає протидії з боку США та НАТО, відповідає їхнім інтересам і є складовою нинішнього трансатлантичного діалогу.

Для європейського регіону важливо те, що після закінчення холодної війни західні інститути досягли результатів успіхів у створенні структур, що включають суб'єктів, які не є членами відповідних інститутів. Приблизно останні 15-20 років основні зусилля НАТО, ЄС, Ради Європи були спрямовані на те, що уникнути винятків і (що не менше важливо) відчуття винятковості. Основний принцип концепції включення подвійний:

Демократичні держави мирні і не шукають немирних шляхів розв'язання конфліктів. Завдяки своїй мирній природі вони стабільні та в довгостроковій перспективі заможні. Демократичні країни стимулюють інших рухатися в бік демократії.

На держави краще впливати шляхом залучення, а не виключення. Без ефективної стратегії залучення їхня політична лінія залишиться непередбачуваною, або менш передбачуваною, ніж з нею.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте сучасні вимоги до партнерських відносин НАТО.
2. В чому полягає природний характер партнерства ЄС та НАТО в сфері безпеки?
3. Чому боротьба з тероризмом та іншими новими загрозами вимагає від НАТО глобальної стратегії?
4. Назвіть причини розробки і основні можливі питання нової стратегічної концепції НАТО.
5. Чим обумовлена неможливість ведення війн у Європі?
6. Визначте завдання вирішення проблем забезпечення миру та стабільності в Європі?
7. Що визначає позицію США щодо можливих протиріч між НАТО та ЄС?
8. Що являють собою тенденції розвитку сучасних загроз європейській безпеці?
9. Охарактеризуйте Європейську політику безпеки і оборони.
10. Чим обумовлено прийняття Європейської стратегії безпеки і в чому її сутність?
11. Що являє собою Основна Мета 2010?
12. Що визначає пріоритети подальшого розвитку ЄПБО?

3.2 УКРАЇНА В ПРОЦЕСАХ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ ТА КОНТРОЛЮ НАД ОЗБРОЄННЯМИ

Ефективна політика України в сфері безпеки неможлива без активного залучення до міжнародних процесів нерозповсюдження і контролю над озброєннями. Україна приєдналась і виконує свої міжнародні зобов'язання відповідно до таких ключових міжнародних договорів, як *«Договір про нерозповсюдження ядерної зброї»*, *«Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань»*, *«Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення»*, *«Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення»* і *«Договору про звичайні збройні сили в Європі»*. Крім того, Україна стала правонаступницею низки договорів, підписаних СРСР і США, зокрема, *«Договору між СРСР і США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь»* та *«Договору між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності»*. Україна також приєдналася до п'яти міжнародних режимів експортного контролю: *Комітету Цангера*, *Групи ядерних постачальників*, *Вассенаарських домовленостей*, *Режиму контролю ракетних технологій* та *Австралійської групи*. Україна сумлінно виконує свої зобов'язання щодо нерозповсюдження та контролю над озброєннями. Втім, Україна ще недостатньо впливає на розвиток основних міжнародних режимів нерозповсюдження та контролю над озброєннями.

В основу режиму нерозповсюдження покладено *«Договір про нерозповсюдження ядерної зброї»*, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 р., що набув чинності 5 березня 1970 р. Його учасниками є більшість країн світу за винятком Індії, Ізраїлю та Пакистану (володарі ядерної зброї). Північна Корея оголосила про вихід з Договору, однак процедура не була завершена. Питання про приєднання до цього договору постало перед Україною одразу після розпаду СРСР.

Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) між СРСР і США був підписаний 31 липня 1991 р. Договором передбачалося, що протягом семи років після вступу його в дію обидві сторони скоротять кількість своїх ядерних боєзарядів до 6000 одиниць. На момент підписання Договору Радянський Союз мав 10 271 ядерний боєзаряд, США — 10 371. З 6000 одиниць ядерних зарядів згідно з Договором кожна із сторін може розміщувати не більше, ніж 4900 одиниць на міжконтинентальних ракетах і 1100 одиниць на балістичних ракетах для рухомих комплексів.

Поряд із скороченням ядерних боєзарядів Договір СНО-1 передбачав скорочення їх носіїв. Сторони зобов'язалися скоротити свої міжконтинентальні балістичні ракети (МБР),

балістичні ракети на підводних човнах (БРПЧ) і важкі бомбардувальники (ВБ) до рівня 1600 одиниць. На момент підписання Договору Радянський Союз мав 2500 носіїв, із них: МБР — 1398, БРПЧ — 940, ВБ — 162. США володіли 2222 носіями, з них: МБР — 1000, БРПЧ — 648, ВБ — 574. При цьому сумарна закинута вага розгорнутих МБР і БРПЧ кожної зі сторін мала бути скорочена на 50%. Дозволялася модернізація важких МБР, але заборонялося виробництво і розгортання нових ракет такого типу. Скорочення надлишку ядерних озброєнь проводилось у три етапи. Перший етап тривав 36 місяців з моменту ратифікації Договору, другий — 60 місяців, третій — 84 місяці.

Договір СНО-1 дійсний протягом 15 років з моменту вступу в дію, а потім може бути продовжений на період до п'яти років. СНО-1 передбачав процедури оповіщення при створенні нових типів ракет та їх випробуванні. СНО-1 став базовим документом для розробки нових договорів щодо скорочення ядерних озброєнь, таких як СНО-2 і СНО-3.

Договір про подальше скорочення і обмеження стратегічних і наступальних озброєнь (СНО-2) був укладений між Росією і США 3 січня 1993 р. Його підписанню передувала рамкова домовленість, досягнута у червні 1992 р. між президентами Росії та США, про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Цей договір закріплював нову стратегічну ситуацію, що склалася у світі після розпаду СРСР. Рівноправною зі США стороною в ньому виступала Росія. Незважаючи на те, що Росія була правонаступницею ядерної спадщини СРСР, їй належало лише 69,4 % колишнього ядерного радянського потенціалу. Відтак СНО-2 мав зафіксувати новий рівень стратегічного паритету Росії та США, на базі якого мала зберігатися стратегічна стабільність між цими ядерними країнами у наступному столітті. Збереження ядерного потенціалу на рівні, дозволеному СНО-1, Росії було не під силу. Головним у цьому договорі було зобов'язання сторін до 27 грудня 2007 р. скоротити свої ядерні боєзаряди до рівня 3000—3500 одиниць і повністю ліквідувати ракети наземного базування з головними частинами індивідуального наведення, що розділюються (РГЧН). Згідно з Договором, кожна із сторін має скоротити кількість ядерних боєзарядів, розміщених на МБР та БРПЧ, до рівня 1750 одиниць, а також переобладнати 100 важких бомбардувальників на без'ядерні носії. Але якщо в Договорі СНО-1 за важким бомбардувальником зараховувався тільки один ядерний заряд (хоча в дійсності він міг нести до 24 таких зарядів), то Договір СНО-2 враховував усю цю кількість. Договір передбачав проведення скорочень у два етапи. Сенат США ратифікував його у 1996 р., тоді як Держдума РФ — лише у 2000 р. Термін дії СНО-2 — 15 років. При виконанні всіх умов Договору СНО-2 стратегічні сили США налічували б 3500 ядерних боєзарядів, з яких 500 одиниць (14 %) розміщено на носіях наземного базування, 1728 одиниць (50 %) — на носіях морського базування, 1272 одиниці (36 %) — на носіях повітряного базування. Відповідно Росія могла мати

3277 ядерних боєзарядів, з яких 795 одиниць (24 %) припадає на носії наземного базування, 1744 одиниці (53 %) — на носії морського базування, 738 одиниць (23 %) — на носії повітряного базування.

Домовленість про укладення Договору СНО-3 була досягнута під час зустрічі президентів Росії та США Б. Єльцина і В. Клінтона в Гельсінкі 21 березня 1997 р. У заяві, зробленій президентами двох країн, підбивався підсумок процесу скорочення стратегічних наступальних озброєнь, зміцнення стратегічної стабільності та ядерної безпеки. З урахуванням набутого прогресу сторони підтвердили свій намір щодо подальшого скорочення ядерних озброєнь та зменшення ядерної небезпеки і досягли таких принципових домовленостей: після вступу в дію Договору СНО-2 США і Росія розпочнуть переговори стосовно Договору СНО-3, який має встановити до 31 грудня 2007 р. рівень загальної кількості стратегічних ядерних боєзарядів у межах 2000—2500 одиниць для кожної зі сторін; договір СНО-3 повинен мати безстроковий термін дії; в контексті переговорів по СНО-3 експерти обох сторін окремо будуть вивчати можливість охоплення режимом контролю крилатих ядерних ракет морського базування з дальнім радіусом дії та тактичних ракетно-ядерних комплексів, у тому числі впровадження заходів довіри і режиму відкритості.

Попри створення досить чіткої концепції скорочення ядерних озброєнь, викладеної у Договорах СНО-1, СНО-2, СНО-3, її реалізація в 90-ті роки виявилася справою нелегкою. Договір СНО-3 не був підготовлений та підписаний, а Договір СНО-1 реалізувався з великими ускладненнями. Вони були пов'язані насамперед із розпадом СРСР, унаслідок чого **радянська ядерна спадщина** дісталась чотирьом незалежним країнам: Російській Федерації, Україні, Білорусі та Казахстану. Росія успадкувала 69,4 % цього потенціалу, або 7133 ядерних боєзаряди, **Україна — 17 % (1656 одиниць)**, Казахстан — 13 % (1410 одиниць), Білорусь — 0,6 % (74 одиниці).

Поява одразу чотирьох правонаступників радянської ядерної спадщини викликала неабияке занепокоєння з боку США і Росії. У грудні 1991 р. після підписання Біловезької угоди про припинення існування СРСР та створення СНД адміністрація Президента США Дж. Буша-старшого висунула рішучу вимогу щодо збереження централізованого контролю за радянською ядерною зброєю, який мала здійснювати Росія як єдина правонаступниця СРСР, в той час, як інші країни мають приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) в якості без'ядерних країн.

В розвиток такої позиції США привітали досягнення державами СНД 21 грудня 1991 р. Алматинської угоди, згідно з якою Білорусь, Казахстан і Україна зобов'язалися вивести всю тактичну ядерну зброю, яка була розміщена на їхній території, до Росії не пізніше 1 липня 1992 р. У найбільш повному вигляді мета американської політики щодо запобігання

поширення ядерної зброї на території колишнього СРСР була викладена в заяві Дж Буша-старшого від 13 липня 1992 р. Серед завдань американської політики були такі: реалізація Договорів СНО-1 і ДНЯЗ щодо країн СНД; створення внутрішньої системи обліку й фізичного захисту ядерних боезарядів та обладнання; створення ефективної системи експертного контролю за ядерними та ракетними технологіями у відповідності з чинними багатосторонніми режимами; здійснення безпечного і надійного демонтажу ядерних боезарядів та контролю за вилученням з них ядерних матеріалів; створення умов для переорієнтації на невійськову проблематику колишніх радянських фахівців у галузі ядерних і ракетних технологій.

Першочергова мета США у сфері контролю над ядерними озброєннями колишнього СРСР полягала в тому, щоб змусити Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами, вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю і надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1. Але після того як у березні 1992 р. на Мінській зустрічі глав держав СНД не вдалося підписати відповідну угоду, адміністрація Дж. Буша запропонувала свій варіант, котрий мав забезпечити якомога швидше виведення ядерної зброї з колишніх радянських республік. Уже в квітні 1992 р. США висунули проект додаткового п'ятистороннього Протоколу до Договору СНО-1, який був підписаний усіма учасниками 23 травня 1992 р. в Лісабоні, увійшовши в історію під назвою Лісабонського протоколу. Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Білорусі та Казахстану щодо виконання колишнім СРСР умов Договору СНО-1. У Протоколі Білорусія, Україна і Казахстан засвідчили свої зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерні держави в якомога короткий термін. Окрім Лісабонського протоколу, адміністрація Дж. Буша заручилася спеціальними односторонніми заявами президентів Білорусі, Казахстану і України, в яких вони підтвердили намір своїх країн стати без'ядерними державами, приєднатися до ДНЯЗ та забезпечити вивезення стратегічної ядерної зброї до Росії.

Нова тактика Вашингтона та неприхований тиск з боку Росії принесли результати стосовно Білорусі та Казахстану, які наприкінці 1993 р. ратифікували Договір СНО-1 і приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь у якості без'ядерних держав. Україна ж у цьому плані посіла самотійну і більш виважену позицію.

Україна як незалежна держава з самого початку заявила себе активним учасником глобального процесу ядерного роззброєння. У Декларації про державний суверенітет України 1990 р. було проголошено, що Україна має намір дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. Це прагнення України було неодноразово підтверджено у таких документах Верховної Ради: Заяві від 24 жовтня

1991 р., де йдеться про намір України «приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава», у Зверненні до парламентів та народів світу від 5 грудня 1991 р., у Постанові від 9 квітня 1992 р. та ін.

Участь нашої держави у процесі ядерного роззброєння, її права та зобов'язання визначаються Договором СНО-1. У ході його реалізації політичним пріоритетом для України було забезпечити її рівноправний статус зі США, а також Росією та іншими державами СНД, на території яких діє Договір. Цього вдалося досягти завдяки наполегливим діям української сторони в Москві та Вашингтоні, а також цілеспрямованим контактам з Білоруссю і Казахстаном, результатом яких стало підписання у Лісабоні 23 травня 1992 р. вже згадуваного Протоколу до Договору СНО-1 з урахуванням вимог України. Таким чином, Україна з об'єкта Договору перетворилася на його рівноправний суб'єкт.

Однак у процесі реалізації взятих на себе зобов'язань в Україні виникло ряд серйозних запитань, що істотно загальмували процес приєднання до цього Договору. Основні проблеми були пов'язані з визначенням права власності України на ядерні боєзаряди, що перебували на її території, та розмірами фінансової компенсації за них, реалізацією адміністративного контролю стратегічних озброєнь, гарантій безпеки з боку ядерних держав.

У зв'язку з підписанням Протоколу Україна заявила, що в реалізації Договору про СНО та Протоколу до нього вона буде виходити з того, що: передбачені Договором скорочення і обмеження мають досягатися через пропорційно рівномірне знищення ядерних боєголовок та засобів їх доставки, що дислокуються на території сторін Договору; Україна, яка добровільно іде на скорочення ядерної зброї, буде наполягати на гарантіях своєї національної безпеки, в тому числі від можливої загрози силою або її застосування проти України з боку будь-якої ядерної держави; Україна буде домагатися того, щоб Російська Федерація негайно вдалася до практичних дій щодо створення спільно з Україною системи технічного контролю за незастосуванням ядерних стратегічних наступальних озброєнь, розташованих на території України.

В подальшому, відповідно до цього Протоколу, Україна разом із Білоруссю та Казахстаном взяла на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава.

Наступним кроком України, спрямованим на скорочення та ліквідацію ядерної зброї, було підписання 3 вересня 1993 р. Масандрівських угод. Ними передбачалися, зокрема, шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією

стратегічних ракетних комплексів, розташованих на територіях України та Російської Федерації.

25 жовтня 1993 р. було підписано Угоду між Україною і США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також про запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. З метою її реалізації в подальшому було укладено відповідні імплементаційні угоди, які визначають напрями співробітництва України та США у ліквідації ядерних озброєнь, розташованих на території нашої держави, та надання відповідної фінансової та матеріально-технічної допомоги.

18 листопада 1993 р. Верховна Рада України прийняла Постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу. В Постанові визначено, що, згідно з лімітами, встановленими за Договором для колишнього СРСР, та принципами рівноправності всіх держав — правонаступниць колишнього Радянського Союзу Україна зобов'язана скоротити з наступним знищенням 36 % носіїв і 42 % ядерних боєзарядів стратегічної наступальної ядерної зброї, розташованої на її території. Разом із тим у Постанові підкреслювалося, що «це не виключає можливості знищення додаткових носіїв та боєзарядів за процедурами, які можуть бути визначені Україною». Річ у тім, що всі стратегічні наступальні озброєння, в тому числі ядерні боєзаряди до них, мали обмежений гарантійний термін служби, із закінченням якого стають небезпечними їхня подальша експлуатація і навіть просто зберігання. Таким чином, поза зв'язком з положеннями Постанови Верховної Ради, технічний стан стратегічних наступальних озброєнь вимагав від Уряду вирішення проблеми ядерної та екологічної безпеки незалежно від лімітів та обмежень, визначених у Постанові. Верховна Рада рекомендувала Президентові України та виконавчій владі провести переговори щодо питань, які мають принципове значення для виконання Україною Договору, а також затвердити програму ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь. При цьому головні зусилля Президента та Уряду було спрямовано на отримання з боку США, Росії та інших ядерних держав гарантій національної безпеки і належної фінансової та технічної допомоги з метою ліквідації ядерної зброї, на отримання компенсації за вартість високозбагаченого урану, що міститься в усіх (у тому числі тактичних) ядерних боєзарядах. Завдання української дипломатії в той час полягало в тому, щоб уникнути можливої політичної та економічної ізоляції України через негативну реакцію світової спільноти на Постанову Верховної Ради від 18 листопада 1993 р., зокрема на її застереження щодо ратифікації Договору про СНО та Лісабонського протоколу та неприєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Для розблокування цієї проблеми в умовах, коли двосторонні контакти з Російською Федерацією себе вичерпали, було знайдено формулу тристоронніх переговорів зі США та

Росією. В ході таких переговорів у Києві, Вашингтоні та Москві було досягнуто компромісу, суть якого викладено в підписаній 14 січня 1994 р. Тристоронній заяві Президентів України, США та Росії. Серед основних положень Заяви: надання Україні гарантій національної безпеки після набуття чинності Договору СНО-1 та її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю; зобов'язання з боку Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватись на її адресу від загрози силою чи використання такої загрози проти територіальної цілісності чи політичної незалежності, утримуватись від економічного тиску і не використовувати проти України будь-яку зброю; надання технічної та фінансової допомоги Україні для надійного та безпечного демонтажу ядерної зброї та зберігання матеріалів, що розщеплюються, а також сприяння швидкій реалізації вже існуючих угод щодо надання такої допомоги; контроль представників Міністерства оборони України за розукомплектуванням і знищенням стратегічних ядерних боєзарядів на території Росії, який би виключав повторне використання складових цих боєзарядів за їх первісним призначенням; забезпечення Росією технічного обслуговування та безпечної експлуатації ядерних боєзарядів; надання Україні справедливої та своєчасної компенсації за вартість високозбагаченого урану з боку Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки по мірі того як ядерні боєзаряди вивозитимуться з України до Росії для розукомплектування. Зокрема, в рахунок компенсації Росія забезпечила українські АЕС ядерним паливом. США, зі свого боку, сплатили Росії аванс, що підлягає вилученню із платежів, які Росія мала отримати згідно з контрактом про поставки високозбагаченого урану. США взяли також зобов'язання надати Україні фінансову допомогу у рамках програми Нана-Лугара у розмірі 175 млн. дол., 135 млн. із яких піде на демонтаж шахтно-пускових установок та розукомплектацію ракет. У січні 1994 р. була досягнута домовленість зі США про збільшення компенсації за демонтаж ядерних боєзарядів до 350 млн дол.

З лютого 1994 р. Верховна Рада України розглянула Тристоронню заяву Президентів України, США та Росії від 14 січня та Додаток до неї на предмет відповідності Постанові Верховної Ради від 18 листопада 1993 р., а також пропозицію Президента України про зняття застережень щодо статті V Лісабонського протоколу. Уряду було доручено здійснити обмін грамотами щодо ратифікації Договору про СНО і активізувати діяльність з укладення угод, що впливають з інших застережень Верховної Ради. Досягнення суттєвого компромісу дало змогу відвернути загрозу міжнародної ізоляції України, здійснити серйозний прорив у стосунках зі Сполученими Штатами, в тому числі в аспекті допомоги економічним реформам в Україні, ліквідувати глухий кут на одному з найголовніших напрямків українсько-російських відносин.

10 травня 1994 р. Уряд України та Уряд Російської Федерації з метою реалізації досягнутих у Москві 14 січня 1994 р. домовленостей між Президентами України, Росії та США, а також у розвиток Масандрівських угод уклали Угоду про реалізацію Тристоронніх домовленостей між Президентами України, Росії та США від 14 січня 1994 р. Цією Угодою передбачалося, зокрема, що з метою забезпечення ядерної та екологічної безпеки сторони до вивезення з території України останнього ядерного боєзаряду здійснюватимуть співробітництво в обслуговуванні та ліквідації ядерного потенціалу на цій території.

16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла рішення про приєднання нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. відбувся обмін ратифікаційними документами за Договором про СНО-1. З цього моменту Договір набув чинності і почалася його практична імплементація сторонами. Того ж дня документи про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї були передані керівникам держав-депозитаріїв. Одночасно лідерами США, Великої Британії та Росії було підписано Меморандум про гарантії безпеки України — унікальний міжнародно-правовий документ, що фіксує зобов'язання ядерних держав відносно національної безпеки України у відповідності з загально визнаними принципами міжнародного права. Цього ж дня в односторонньому порядку гарантії безпеки були надані Україні Францією, Китаєм та Великою Британією.

Крім того, у сфері ядерного роззброєння Україна в 90-ті роки брала активну участь в імплементації Договору між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності (підписаний 8 грудня 1987 р., набув чинності 1 червня 1988 р.). Україна діяла у цьому процесі на підставі підписаного у м. Бішкеку 9 жовтня 1992 р. Рішення про участь країн — учасниць СНД у Договорі про РСМД та відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 серпня 1993 р.

Україна забезпечила умови для ефективної імплементації Договору про СНО, зокрема стосовно інспекційної діяльності та діяльності з безперервного спостереження за виконанням Договору. З 1 березня 1995 р. почалися інспекції об'єктів СНО інспекційними групами США. Під час проведення інспекцій та здійснення безперервного спостереження на Павлоградському механічному заводі представниками США було підтверджено, що Україна виконує взяті зобов'язання в рамках Договору про СНО-1.

Завершення 1 червня 1996 р. вивозу стратегічних ядерних боєприпасів з території України до Російської Федерації з метою подальшої ліквідації під контролем спостерігачів української сторони ознаменувало собою своєчасне і повне виконання українською стороною своїх зобов'язань за Тристоронньою заявою Президентів України, США та Росії від 14 січня 1994 р. та пов'язаним з нею пакетом документів.

Суттєвою проблемою дотепер залишається утилізація твердого ракетного палива з двигунів, що залишались після першого етапу ліквідації МБР, для чого потрібні значні фінансові та технологічні ресурси.

Заборона на ракети середньої та меншої дальності. Договір між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності набув чинності в 1988 р. Після розпаду СРСР для України як держави, на території якої перебувають об'єкти, що підпадають під даний Договір, постала проблема участі чи неучасті в ньому. З урахуванням того факту, що більша частина імплементаційної діяльності за Договором уже була виконана (ліквідовані всі ракети середньої та меншої дальності та їхні пускові установки) і для України необхідно було лише дотримуватися заборони на розробку РСМД і забезпечити проведення контрольних інспекцій, у 1992 році було прийняте політичне рішення про приєднання до даного Договору. Проте юридичне оформлення такого рішення так і не відбулося. Україна має право виробляти ракети дальністю до 500 км і дальністю, що перевищує 5500 км, тобто МБР. На найближчу перспективу реальним може стати виробництво ракет самої малої дальності, якщо, звичайно, у цьому з'явиться необхідність і буде обґрунтована доцільність. Планам технічного переоснащення Збройних Сил України заборона на ракети середньої та меншої дальності не заважає.

Як вже відзначалося, Україна вже стала учасницею всіх п'яти міжнародних режимів експортного контролю: Комітету Цангера, Групи ядерних постачальників, Вассенаарських домовленостей, Режиму контролю ракетних технологій та Австралійської групи. Робота Комітету Цангера та Групи ядерних постачальників пов'язана з протидією розповсюдженню ядерної зброї. Оскільки ДНЯЗ встановлює тільки загальну міжнародно-правову норму контролю над ядерним експортом, конкретні механізми контролю винесені за його рамки. Частково це реалізовано через Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Решту завдань взяли на себе країни – експортери ядерних матеріалів та технологій. Історія *Комітету Цангера* починається у березні 1971 р., коли у Відні під головуванням професора Клода Цангера (Швейцарія) неформально й конфіденційно зібралася нарада для обміну думками щодо шляхів виконання положень ДНЯЗ. Перші результати були досягнуті Комітетом Цангера вже у 1972 р., а узгоджені домовленості побачили світ у 1974 р. Домовленості включали список предметів, експорт яких повинен бути під контролем, пояснення до нього й умови постачання, що гарантують відповідне використання ядерних матеріалів і устаткування неядерними країнами. Зокрема умовою постачання була вимога гарантії щодо невикористання експортованих матеріалів і устаткування для виробництва ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв. На такі матеріали поширюється система гарантій МАГАТЕ. Учасниками Комітету Цангера на сьогодні є 35 держав, у тому

числі Україна, що приєдналася до нього у 1997 р. Комітет Цангера вирішив значну частину питань практичного виконання ДНЯЗ. Однак низка подій і обставин, зокрема проведення у 1974 р. Індією ядерного випробування, необхідність залучити до режиму експортного контролю такого ядерного постачальника, як Франція, нафтова криза 1973-1974 рр., – змусили депозитаріїв ДНЯЗ (СРСР, США і Велику Британію) ініціювати початок переговорів про створення Групи ядерних постачальників з метою розбудови всеосяжної системи експортного контролю над постачаннями в ядерній сфері. *Група ядерних постачальників* (ГЯП) запрацювала з 1975 року. Її керівними положеннями, зокрема, визначено, що постачальники можуть дозволити передачу обмежуваних виробів, зазначених у спеціальному списку, тільки при наявності офіційних урядових запевнень з боку одержувача, які чітко й ясно виключають нецільове використання, яке може призвести до створення ядерного вибухового пристрою, а також установлено, що всі ядерні матеріали й устаткування повинні забезпечуватися ефективним фізичним захистом для запобігання несанкціонованого використання. Кількісний склад ГЯП постійно зростає, що сприяло процесу ядерного нерозповсюдження. Зараз членами ГЯП вже є 40 держав, у тому числі й Україна. Триває процес приєднання Китаю. Керівні принципи ГЯП реалізуються кожним членом Групи відповідно до свого національного законодавства й практики. Україною також було розроблено відповідне законодавство, що регламентує ядерний експорт. Основним викликом для роботи ГЯП на найближчу перспективу може стати відновлення американсько-індійського ядерного співробітництва у рамках часткової легалізації індійської ядерної програми (її цивільної частини). Сама поява цього міжнародного клубу стала реакцією на перше ядерне випробування в Індії у 1974 році. Сучасна ідеологія роботи ГЯП полягає у тому, щоб уникати постачань «чутливої» продукції до країн, всі об'єкти яких не підпадають під гарантії МАГАТЕ. Вирішивши відновити ядерну співпрацю з Індією, Сполучені Штати зробили те, за що кілька років тому гостро критикували Росію, яка у 1998 році підписала з Індією контракт на будівництво двох комерційних енергоблоків і поставку палива до них на умовах спеціальних гарантій з боку МАГАТЕ. Позицію США тоді підтримала більшість членів ГЯП, і формально вони були праві, адже правила вимагали, щоб всі індійські ядерні об'єкти знаходилися під гарантіями. Зараз США погодилися, що для зняття міжнародних обмежень на ядерні постачання до Індії достатньо гарантій МАГАТЕ щодо більшості, але не всіх ядерних об'єктів. Таким чином, легалізується російська співпраця з Індією ціною опосередкованого визнання з боку США власної непослідовності. Очевидно, «індійське питання» невдовзі постане на порядку денному роботи Групи ядерних постачальників, що потребуватиме визначеності позиції України з цього приводу. *Вассенаарські домовленості* беруть свій початок з часів «холодної війни». Ще на самому її

початку – у 1949 році – коли з метою запобігти постачанням озброєнь і передових технологій у соціалістичні країни західні країни створили КОКОМ – Координаційний Комітет зі здійснення контролю над експортом (COCOM – Coordinating Committee in Export Control). Свої функції КОКОМ виконував аж до розпуску Організації Варшавського Договору і розпаду СРСР. 16 листопада 1993 року представники 17 країн-учасниць КОКОМ на зустрічі в Гаазі прийняли рішення про скасування КОКОМ і укладення нових домовленостей щодо обмеження експорту, які тимчасово одержали назву «Новий форум». Вперше країни з колишнього соціалістичного табору (Росія, Чехія, Польща, Угорщина і Словаччина) були залучені до створення «Нового форуму» у вересні 1995 року. Процес залучення колишніх супротивників у новий режим експортного контролю супроводжувався формуванням цілої низки умов. Основними були участь країни у всіх міжнародних форумах із обмеження зброї масового ураження (ДНЯЗ, КЗХЗ і КЗБЗ) і наявність у країні розвинених військових технологій. Враховувалися також такі чинники, як дієвість національної системи експортного контролю, стан розвитку демократичних інститутів та ринкової економіки, відмова від військово-технічного співробітництва з країнами, на які накладено санкції. Вассенаарські домовленості про експортний контроль за звичайними озброєннями, товарами і технологіями подвійного призначення були узгоджені 19 грудня 1995 р. у місті Вассенаар (Нідерланди). На цій зустрічі було прийнято «Остаточну Декларацію», де визначені основні принципи і організація роботи нового режиму. У декларації також заявлялося про розробку проекту «Початкових елементів» нових домовленостей. Установче пленарне засідання Вассенаарських домовленостей було проведено в два етапи: 2-3 квітня 1996 р., коли до складу учасників-засновників були включені Аргентина, Республіка Корея і Румунія, і 11-12 липня, коли до них приєдналися Болгарія й Україна. У липні був затверджений основний документ ВД – «Початкові елементи». Учасники Вассенаарських домовленостей дійшли згоди, що до сфери їхньої уваги входять ті самі озброєння, що включені в Регістр звичайних озброєнь ООН, створений у грудні 1991 року Генеральною Асамблеєю, тобто сім категорій озброєнь: бойові броньовані машини, танки, артилерія великих калібрів, бойові літаки, бойові вертольоти, військові кораблі та ракети. Перелік товарів, міжнародні передачі яких підлягають контролю в рамках Вассенаарських домовленостей, включає два списки: «Список військового спорядження» та «Список товарів і технологій подвійного призначення». Зобов'язання, взяті на себе країнами відповідно до Вассенаарських домовленостей, повинні виконуватися через національні механізми експортного контролю. При цьому рішення про постачання, або про відмовлення в постачанні входить виключно у сферу відповідальності уряду кожної з держав. Найбільш цікавими і важливими з погляду міжнародного контролю над експортом звичайних озброєнь і збільшення транспарентності та інформативності у

Вассенаарських домовленостях є два таких моменти: держави-учасниці ВД розробляють і приймають стандартизовані й однакові процедури контролю і Списки товарів і технологій подвійного призначення, експорт яких має контролюватися; держави-учасниці ВД обмінюються інформацією про постачання озброєнь кожні 6 місяців. Форма надання інформації аналогічна Регістру ООН, однак не відміну від останнього дані подаються тільки щодо експорту, причому при обов'язковій згоді імпортера і тільки державам-учасницям ВД. Актуальність проблеми нерозповсюдження ракет і ракетних технологій визначається тією значною небезпекою, що загрожує світу у разі, якщо сучасні досягнення ракетної техніки потраплять до рук терористичних груп або до безвідповідальних політичних лідерів. З огляду на цю небезпеку Сполучені Штати Америки разом з іншими країнами Заходу в 1987 р. ввели в дію відповідний режим. Обмеження РКРТ стосуються як власне ракет, так і технологій, устаткування, матеріалів тощо, що можуть бути використані при розробці й виробництві керованих ракет. Основними документами, що визначають вимоги нерозповсюдження ракет і ракетних технологій, є «Список устаткування, матеріалів і технологій, що можуть застосовуватися при створенні ракет, експорт яких контролюється і здійснюється за урядовими ліцензіями» і так звані «Керівні принципи». У «Керівних принципах» визначені загальні умови і правила, яких слід дотримуватись у вирішенні питань про укладення контрактів з постачань ракетного устаткування, технологій, матеріалів та інших технічних засобів, що входять до Списку. Перед Україною питання про нерозповсюдження ракет і ракетних технологій постало у перший же рік незалежності. Вже у 1992 р. США запропонували укласти двосторонню «Угоду про нерозповсюдження ракет», яка через явну неприйнятність для України укладена не була. Знадобилося майже два роки складних переговорів, щоб у результаті 13 травня 1994 р. був підписаний пакет документів, зокрема «Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України й Урядом США з питання передачі ракетного обладнання та технології», який відкрив перед Україною шлях до рівноправної участі в режимах нерозповсюдження ракет і ракетних технологій. Подальший шлях України в цьому напрямі був досить тернистим. США поставили перед собою завдання максимально обмежити можливості нових членів щодо розповсюдження ракет і ракетних технологій й вимагали від України виконання умов для приєднання до режимів нерозповсюдження ракет і ракетних технологій, запропонованих ними ще у 1993 році. Чотири з п'яти висунутих умов виглядали цілком логічними й обґрунтованими і не могли викликати заперечень української сторони. П'ята ж умова стосовно відмови від розробки і виробництва військових наступальних ракет навіть для власної самооборони не могла бути прийнятою, оскільки це різко знижувало потенційні можливості України у виробництві не заборонених міжнародними договорами бойових ракет для потреб національної оборони з

дальністю стрільби до 500 км. Україні довелося б також відмовитися і від принципової можливості виробництва міжконтинентальних ракет навіть для створення конверсійних космічних носіїв або на виконання замовлень Росії, яка є повноправним членом нерозповсюдження ракет і ракетних технологій. Інакше кажучи, виконуючи умови США, Україна повинна була відмовитися від можливості розбудови національних сил стримування на основі високоточної ракетної зброї у звичайному оснащенні. Після тривалих переговорів компроміс був знайдений. США погодилися на вступ України в режим нерозповсюдження ракет і ракетних технологій на взаємоприйнятних умовах. В липні 1998 року Україна офіційно стала повноправним членом режимів Нерозповсюдження ракет і ракетних технологій. Оскільки вони з початку планувалися як елітарний клуб, кількість його членів обмежено 33 державами. Останньою прийнятою в режим була Південна Корея. Важливо, що рішення в РКРТ схвалюються консенсусом, тому Україна як повноправний учасник цього режиму може на нього впливати. Елітарність РКРТ призвела до того, що його дієвість обмежувалася тільки його членами і тими країнами, що взяли на себе зобов'язання дотримуватися основних принципів нерозповсюдження (це Ізраїль і Китай). Але у світі існують й інші держави, що не входять у цей клуб, але мають ракети і ракетні технології, якими можна безперешкодно торгувати. Передусім це Північна Корея, Іран, Індія і Пакистан. До останнього часу в цю групу входив і Китай. Це призводить до подальшого розповсюдження ракет і ракетних технологій. З огляду на те, що РКРТ не є всеосяжним договором, в рамках режиму був розроблений проект так званого Міжнародного Кодексу поведінки, головна мета якого – зобов'язати всі держави, що володіють ракетами і ракетними технологіями, дотримуватися принципів їхнього нерозповсюдження. Проект Кодексу був запропонований державами-учасницями РКРТ на пленарному засіданні в жовтні 2000 року в Хельсінкі. Після довготривалого узгодження Міжнародний Кодекс поведінки був прийнятий як документ ООН і запропонований для підписання всіма державами, в тому числі й тими, які вже є членами РКРТ. Питання про статус України знову стало актуальним через рішення нашої держави відновити роботи над створенням національних сил стримування на основі тактичних ракет у звичайному оснащенні. Противники цього кроку часто апелюють до зобов'язань України у зв'язку з приєднанням до цього режиму. Однак ці зобов'язання не забороняють Україні розробляти таку зброю, додаткові умови можуть стосуватися тільки необхідності попередніх консультацій з іншими учасниками клубу і прозорості рішень, що приймаються у цій сфері.

Україну запросили приєднатися до *Австралійської групи* у квітні 2005 року. Україна стала її 39 членом. Австралійська група покликана регулювати процес експортного контролю хімічних і біологічних матеріалів, устаткування і технологій з метою забезпечення

виконання Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї і її знищення та Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення. Контроль здійснюється на національному рівні з використанням узгоджених списків. Таким чином, на сьогодні Україна приєдналася до всіх міжнародних режимів нерозповсюдження та експортного контролю.

Контроль і обмеження звичайних озброєнь у Європі. Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС) протягом останніх 20 років був одним з наріжних каменів забезпечення європейської безпеки. Це загальновизнано і зафіксовано у багатьох міжнародних документах, зокрема у Хартії європейської безпеки. Цей Договір потребує адаптації до сучасних умов. Це питання є одним з центральних у європейській політиці, і передусім у рамках діалогу НАТО – Росія. Заручниками тривалого процесу адаптації є чотири країни, які вже ратифікували відповідну угоду. До цих чотирьох країн належить і Україна. Договір про звичайні збройні сили в Європі підписано у листопаді 1990 р. у на саміті ОБСЄ у Парижі 22 країнами, які представляли Організацію Північноатлантичного договору, з одного боку і Організацію Варшавського договору – з іншого. Підписанню цього документа передували багаторічні переговори, які вдалося втілити в конкретні домовленості тільки з початком пом'якшення міжнародної напруженості в останні роки «холодної війни». Фактично підписання Договору свідчило про її завершення. Невдовзі по тому розпалася Організація Варшавського договору, а потім й СРСР. Здавалося б, за таких умов Договір про звичайні збройні сили в Європі мав втратити актуальність і стати історією. Проте процес ратифікації було продовжено, і в 1992 р. Договір набув чинності. Після цього протягом 40 місяців, як того вимагали його положення, держави-учасниці скоротили чисельність своїх озброєнь до встановлених лімітів. Було знищено тисячі одиниць танків, бойових броньованих машин, артилерійських систем і авіаційних засобів (квоту СРСР після його розпаду розділили держави СНД). Важливість Договору полягає не лише у встановленні кількісних обмежень на основні види озброєнь, але й у зміцненні довіри між сторонами через постійне взаємне інформування про військову діяльність. Договір пережив розпад Організації Варшавського договору, розпад СРСР і масштабне розширення НАТО. Проте подальша його доля багато в чому залежатиме від можливості адаптації до умов, що постійно змінюються, і в яких вже відсутні яскраво виражені військові загрози та переважають політична й економічна складові безпеки. На саміті ОБСЄ у Стамбулі 18-19 листопада 1999 р. главами держав та їхніми повноважними представниками було підписано Угоду про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі. Цією Угодою структура Договору була змінена на безблокову. Тобто держави-учасниці погодилися перейти на

структуру Договору, в основу якої покладене забезпечення військової безпеки кожної держави-учасниці як такої, незалежно від її приналежності до того або іншого блоку. Якщо ця Угода буде ратифікована, баланс сил між групами держав більше не буде основоположним принципом Договору про звичайні збройні сили в Європі. Згідно з Угодою про адаптацію за кожною країною-учасницею Договору про звичайні збройні сили в Європі закріплюються національний та територіальний граничний рівень озброєнь. Національний рівень обмежує кількість озброєнь, що належить саме цій країні, територіальний – сумарну кількість її озброєнь разом з розміщеними на її території озброєннями інших держав, якщо це має місце. При цьому територіальні рівні стосуються тільки наземних озброєнь, тобто бойових танків, бойових броньованих машин та артилерії, але не розповсюджуються на авіацію. Такий підхід не виключає передання наземних озброєнь однією державою-учасницею іншій і при цьому створює жорсткішу і стабільнішу структуру, яка дозволяє уникати неконтрольованого накопичення значних кількостей наземних озброєнь з метою проведення широкомасштабних наступальних наземних операцій. В Угоді про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі збереглися обмеження на озброєння регулярних частин. Для Росії та України залишилися в силі і флангові обмеження, але вони були істотно пом'якшені. Принципи контролю авіації не зазнали істотних змін. Щоправда, відбувся певний перерозподіл в рамках НАТО. Як і раніше, авіація ніяк територіально не закріплюється, що дає Альянсу значну свободу у проведенні повітряних операцій. Свою незгоду на територіальне закріплення авіації країни НАТО мотивують неможливістю достовірно проконтролювати місцезнаходження літаків і вертольотів. У свою чергу, Російська Федерація традиційно заперечує проти такого підходу, оскільки це дозволяє країнам НАТО концентрувати авіаційні засоби на своїх східних рубежах, де для цього можуть бути використані модернізовані аеродроми, створені свого часу для радянської авіації. У цьому випадку істотно збільшується зона досяжності сил Альянсу, зокрема, на території Росії. Як і в чинному Договорі, в Угоді про адаптацію передбачена можливість надзвичайного тимчасового розгортання озброєнь понад територіальні граничні рівні для запобігання загрози безпеці країни. Розміщення іноземних військ на території тієї або іншої держави-учасниці Договору про звичайні збройні сили в Європі може бути здійснено тільки з її згоди. Допускаються міжнародні переміщення військ і озброєнь для проведення миротворчих операцій, якщо тільки вони санкціоновані ООН або ОБСЄ. В оновленому Договорі міститься положення про відкритість його для нових учасників. Після набуття чинності Угодою про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі її учасницею може стати будь-яка європейська держава. Всі сусіди України є учасниками Договору про звичайні збройні сили в Європі. Щодо Росії, вона межує на своїх північно-західних кордонах

з членами Альянсу, які не є учасниками Договору – Естонією, Латвією та Литвою. Доки Угода не набула чинності, на території цих країн можуть безперешкодно розміщуватися озброєння, що за інших умов обмежуються Договором про звичайні збройні сили в Європі. Ця обставина викликає стурбованість з боку Росії. У Договорі не беруть участь також нейтральні європейські країни, держави, що утворилися на території колишньої Югославії та Албанія. За ініціативою США Угодою про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі істотно перероблено протокол щодо повідомлень і обміну інформацією з метою збільшення обсягу інформації та уточнення її змісту, що має істотно збільшити прозорість військової діяльності країн-учасниць. З наведеного випливає, що Угода про адаптацію при всіх недоліках дозволяє усунути основні нелогічності й суперечності «старого» Договору. Вона закріплює граничні рівні озброєнь на нижчому рівні та пом'якшує флангові обмеження для України і Росії. У цілому ця Угода істотно поліпшує Договір, що сприяє зміцненню загальної європейської безпеки. Проблема полягає в тому, що Угода про адаптацію дотепер не набула чинності. Її ратифікували Білорусь, Казахстан, Росія і Україна. Молдова вимагала попереднього виведення російських військ з Придністров'я, як це передбачено Стамбульськими домовленостями, підписаними разом з Угодою про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі. На практиці основна лінія протистояння в цьому питанні проходить між НАТО та Росією. Угодою про адаптацію передбачене включення в Договір положень про жорстку заборону на перебування іноземних військ без явної і завчасної згоди приймаючої сторони з повідомленням всіх учасників Договору. При цьому приймаюча сторона повинна мати докладну інформацію про іноземну присутність і регулярно надавати ці дані решті учасників Договору. Виходячи з цього, ратифікація Угоди про адаптацію тільки посилить тиск на Росію щодо припинення юридично неврегульованої військової присутності в інших країнах і збільшить прозорість діяльності решти російських баз. Ратифікація Угоди дозволить усунути так звану «сіру зону», що утворилася в результаті вступу в НАТО країн Балтії. Ставши учасниками Договору про звичайні збройні сили в Європі, ці країни візьмуть на себе зобов'язання щодо кількості звичайних озброєнь на своїй території, що сприятиме атмосфері довіри та зміцненню загальної безпеки в Європі. Про свою готовність приєднатися до Договору про звичайні збройні сили в Європі країни Балтії неодноразово заявляли, демонструючи тим самим своє бажання сприяти зміцненню стабільності й безпеки у регіоні. Ратифікація могла б стати відправною точкою для нового аналізу Договору про звичайні збройні сили в Європі з метою вироблення напрямів його подальшого удосконалення на користь зміцнення європейської безпеки. Подальші корегування Договору про звичайні збройні сили в Європі необхідні, оскільки за десять років, що минули з часу підписання Угоди про його адаптацію, істотно змінився характер загроз у світі й в Європі, зокрема. В

усіх офіційних документах держав-учасниць Договору про звичайні збройні сили в Європі вже відсутні посилання на наявність потенційно ворожих країн, а основними загрозами визначено міжнародний тероризм і розповсюдження зброї масового ураження, а також організована злочинність, наркоторгівля, незаконна торгівля зброєю та нелегальна міграція. У зв'язку з цим всіма країнами активно здійснюється реформування армій з акцентом на нові загрози. Скорочується кількість важких озброєнь, підвищується мобільність військових підрозділів, здійснюється професіоналізація армій. Відповідні зміни відбуваються й у Збройних Силах України. У той же час закріплені у Договору про звичайні збройні сили в Європі рівні озброєнь є надмірними, якщо виходити виключно із зазначених загроз. Причиною є збереження певного ступеня недовіри. Одним з шляхів подолання цього може стати подальше скорочення обмежуваних Договору про звичайні збройні сили в Європі озброєнь шляхом корегування граничних національних і територіальних рівнів озброєнь держав-учасниць. Радикальні скорочення озброєнь дозволять відмовитися від обмежень щодо їх розташування на території держав-учасниць (фланкові обмеження). Це у свою чергу дозволить оптимізувати інфраструктуру збройних сил країн відповідно до нових загроз. Таким чином, для збереження Договору про звичайні збройні сили в Європі як основи європейської безпеки, необхідно найближчим часом знайти шляхи для завершення ратифікації Угоди про адаптацію і розглянути питання про подальше вдосконалення Договору, зокрема це стосується перспектив подальшого скорочення озброєнь, які ним обмежуються. Такий розвиток подій навколо Договору про звичайні збройні сили в Європі Договору про звичайні збройні сили в Європі відповідає як національним інтересам України, так і зміцненню європейської безпеки. Проте, питання про ратифікацію Угоди унеможлиблюється фактичною окупацією Росією частини Грузії. Отже, ситуація з Договором про звичайні збройні сили в Європі зайшла у глухий кут.

Важливим доказом прагнення України докласти зусиль для розвитку нової системи безпеки є активна робота з підготовки угод про додаткові заходи зміцнення довір'я і безпеки з сусідніми країнами. Перша з них - Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Угорської Республіки про заходи зміцнення довір'я і безпеки та про розвиток двосторонніх військових зв'язків - була підписана 27 жовтня 1998 року в Будапешті міністрами оборони обох держав. Україна веде активні переговори з цього питання з Румунією. Відповідні пропозиції були зроблені нашою державою Білорусі, Російській Федерації, Молдові, Польщі, Словаччині, і всі зазначені країни, за виключенням Росії, висловили позитивне ставлення до цієї ідеї. Російська Федерація до цього часу ніяким чином не відреагувала на згадану пропозицію, хоча нота, в якій вона містилася, була надіслана ще в січні 1998 року. Робота в цьому напрямі, що проводить наша держава, свідчить про неухильне виконання Україною

положень Віденського документа та рішень Лісабонського самміту ОБСЄ, які передбачають створення взаємодоповнюючих юридичних і політичних зобов'язань держав-учасниць з метою запобігання дестабілізуючій концентрації озброєнь. Угоди про додаткові заходи зміцнення довір'я і безпеки між сусідніми країнами є їх важливою складовою. Суттєвим внеском України у сферу розвитку регіональної безпеки і співробітництва є ініціатива нашої держави щодо започаткування переговорного процесу з вироблення заходів зміцнення довір'я і безпеки у військово-морській галузі на Чорному морі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. До яких міжнародно-правових актів приєдналася Україна з метою ядерного роззброєння та контролю над озброєннями?
2. Охарактеризуйте процес приєднання України до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь.
3. В чому полягали проблеми приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості без'ядерної країни?
4. Які особливості мала імплементація Україною Договору між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності?
5. Яким чином Україна бере участь в міжнародних режимах експортного контролю?
6. В чому сутність участі України в контролі і обмеженні звичаєвих озброєнь в Європі?

3.3 ВЕЛИКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН

„Великий Чорноморський регіон” є стрижнем між основною частиною Європи та „Великим Близьким Сходом”. Проте немає політичної або військово-політичної структури, що гарантувала б безпеку даного регіону перед обличчям «заморожених» конфліктів, а також у світлі загрози нестабільності і тероризму як з Півдня і Близького Сходу, так і з Півночі - з Росії, особливо з Північного Кавказу. На шляху втілення в життя послідовної і всеосяжної стратегії існує три головні перешкоди. *Перша перешкода* - у самому Чорноморському регіоні, його недорозвиненості. Як регіон колишнього Радянського Союзу, Причорномор'я було відрізано від магістральних шляхів європейського розвитку впродовж більшої частини ХХ століття, тому розташовані там країни займають незначне місце на «ментальній карті» Європи. Крім того, ці держави не мали можливості виробити почуття єдиної регіональної спільноти. Частина з них живуть в обстановці «заморожених» конфліктів, що стримує розвиток внутрішньополітичних реформ, поглинає енергію і ресурси, що могли б бути спрямовані на більш продуктивні цілі. Інша відмінність - у політичних принципах організації, тільки Грузія й Україна можуть претендувати на статус перехідних демократій. Азербайджан дотепер був близьким і важливим союзником НАТО, надійним партнером у тім, що стосується енергетичної безпеки. Але досить ознайомитися зі звітами міжнародної правозахисної організації Freedom House і моніторингами стану демократії, проведеними іншими інституціями, і стане ясно, що це найменш вільна країна в Закавказзі. Досягнення Вірменії на ниві демократії і свободи оцінюються вище, але вона має за спиною більш складний і суперечливий досвід, тому що намагається балансувати між тісним стратегічним співробітництвом з Москвою і бажанням не відстати від Грузії та Азербайджану в налагодженні відносин з НАТО і Євросоюзом. З різних причин євроатлантичний вибір України, Вірменії, Азербайджану і Грузії можна назвати марафоном з гирями на ногах. пі.

Другою перешкодою є слабкість Заходу і небажання прийняти держави цього регіону у своє коло. На жаль, їхня тяга до зближення і зміцнення зв'язків з Європою, особливо з Європейським союзом, не знаходить відгуку в Старому Світі, ставлення якого до них є двояким. Зрозуміло, немає підстав сумніватися в тому, що за своїми умонастроями грузини, вірмени та азербайджанці не позбавлені «європейськості».

Третьою перешкодою є Росія. Поворот Москви до авторитаризму, супроводжуваний зміцненням енергетичної монополії, зробив її менш зручним співрозмовником. На Заході поширилася думка, що політичний діалог з Москвою в останнє десятиріччя не досягав своєї мети і, отже, взаємини слід переглянути. Відсутність ясності і консенсусу з цього питання в

Європейському Союзу і Сполучених Штатах змушує виявляти стриманість і не дозволяє відповісти на запитання, у якому ключі обговорювати з Росією проблеми Великого Чорноморського регіону. Виникають побоювання спровокувати небажану конфронтацію з Москвою і зберегти напруженість на роки вперед. Хоча немає підстав вважати політичні кроки Заходу антиросійськими за своєю мотивацією, багато хто в Москві розглядає їх у геополітичних поняттях «гри з нульовою сумою». Росія зосередила зусилля на відкиданні «кольорових» революцій і пошуку додаткових засобів для домінування над країнами даного регіону.

Чорноморський геостратегічний простір з найдавніших часів залишався у зоні пильної уваги суб'єктів міжнародних відносин, нерідко ставав предметом силового протистояння сторін. У контексті сумісного розвитку процесів глобалізації та регіоналізації світового простору, у справі створення дійової системи міжнародної безпеки і співробітництва у Чорноморській зоні для України актуальним завданням стає вироблення концептуально обгрунтованої регіональної політики на основі її інтересів, успішна реалізація якої буде сприяти підвищенню міжнародного іміджу країни, зміцнить її статус морської європейської держави. Чорноморський геополітичний простір у географічному і політико-системному вимірах представляє самостійну систему, що виступає як підсистема європейської (регіональної) системи міжнародних відносин. Росія, Туреччина й Україна в її рамках беруть участь у формуванні структурних зв'язків, створюючи в ній доцентрово-силові відносини в системі, що й впливає на її функціонування. Ідея тісного регіонального економічного співробітництва стає не тільки важливим фактором розвитку Чорноморської системи, але й невід'ємною складовою процесу створення надійної системи регіональної безпеки. Організація Чорноморського Економічного Співробітництва є серцевиною системи регіонального співробітництва. 25 червня 1992 р. президенти Азербайджану, Вірменії, Болгарії, Грузії, Молдови, Румунії, Туреччини, України і глави урядів Албанії, Греції і РФ у Стамбулі прийняли Босфорську заяву і підписали Декларацію про утворення ОЧЕС. Відповідно до задуму, до зони ОЧЕС мають входити не лише країни Чорноморського басейну, а й ті, що безпосередньо зацікавлені в співробітництві з державами Чорноморського регіону.

Аналіз чинників безпеки у країнах Чорноморського басейну дає підстави стверджувати про можливість виникнення і розвитку тероризму у цьому регіоні на основі існуючих протиріч і зіткнення інтересів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Саме дана категорія протиріч та зіткнень обумовлює наявність або відсутність, загострення інших конфліктних ситуацій - етнічних, політичних, конфесійних, регіональних, що можуть стати

поштовхом до розвитку процесів дезінтеграції, дестабілізації обстановки всередині деяких з країн регіону.

Найбільш складною проблемою в для України є *Крим*, враховуючи, що це найбільш слабе її місце. Історична ретроспектива вказує на ключове значення Криму у взаємовідносинах між Росією, Туреччиною та Європою. На сучасному етапі Крим знаходиться в конфліктно небезпечній точці. Кримсько-татарське питання містить у собі і чисельні складові, кожна з яких залишається остаточно не вирішеною, і яке у будь-який момент може стати каталізатором виникнення гострих конфліктів. Політична ситуація в Криму характеризується комплексом проблем. Перша з них полягає в недостатній урегульованості стосунків між центром і автономією. Потенційно це може бути використано для загострення відносин між Києвом і Сімферополем, ускладнити політичну ситуацію в автономії, стимулювати антиукраїнські настрої і сепаратистські проросійські тенденції в АРК. Друга - пов'язана з розвитком внутрішньої політичної ситуації в самій АРК, а саме: відсутність злагодженої роботи між гілками влади в автономії, погіршення життєвого рівня кримського населення, що, в свою чергу, провокує зростання серед них сепаратистських настроїв, небезпечне зниження довіри до центральних органів влади та вищих посадових осіб України. Третя проблема пов'язана з облаштуванням депортованих народів, складною міжконфесійною та міжнаціональною ситуацією на Кримському півострові. Четвертий комплекс проблем пов'язаний із зовнішнім фактором впливу, в першу чергу - російським. Дія цього фактора має багатоплановий характер і включає фінансову, політичну, культурну, інформаційну, а в окремих випадках і воєнну складову. За певних умов вплив його може бути використано для ескалації політичної напруги на півострові, активізації діяльності радикальних сепаратистських організацій проросійської орієнтації. Загалом політична ситуація в АРК зберігає значний конфліктний потенціал. Перед органами державної влади України стоїть завдання нейтралізації негативних тенденцій, вироблення основ державної політики щодо Криму на найближчу, середню та довгострокову перспективу. Кримські аеродроми, на яких базуються сучасні російські військові літаки, як стверджує відомий експерт, директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної Академії при МЗС України Г.Перепелиця, мають стратегічне значення. Ці літаки здатні контролювати величезну територію, що включає такі країни, як Іран, Ірак, Туреччина, Сирія, Ізраїль, балканські і закавказькі країни, Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина, Польща, Білорусь, Україна, Литва, Латвія, Естонія. Російські впливи на Кавказі і в Центральній Азії, з одного боку, і в Чорному морі, з іншого, є взаємозалежними і такими, що посилюють забезпечення російських інтересів. Базування в Криму Чорноморського флоту Росії дозволяє їй оперативно реагувати на зміну ситуації на всьому Чорноморському ареалі.

На Чорноморський флот РФ покладено такі основні завдання: а) військовий контроль над Кримом та морськими комунікаціями України, забезпечення військово-політичного тиску на неї; б) досягнення панівного становища у Чорному морі з метою геополітичного впливу на Чорноморський регіон; в) участь у локальних конфліктах на Кавказі та в Чорноморському регіоні в цілому (що засвідчила участь ЧФ РФ в російсько-грузинському конфлікті в серпні 2008 р.).

Найважливішим для України є те, що невпинно зростає трансконтинентальна роль Чорноморського регіону, що він лежить на перетині вертикальної (між країнами північної Європи і Середземномор'я та Близького Сходу) і горизонтальної вісі, що з'єднує два континенти - Європу й Азію. При цьому реалізація інтересів причорноморських та інших, у тому числі провідних країн світу, залежить від стану безпеки в цьому регіоні.

Інтеграційна політика Чорноморського регіону має реалізуватися у вкрай несприятливому середовищі (порушення територіальної цілісності Грузії, конфлікт між Вірменією й Азербайджаном, ускладнені відносини між Туреччиною і Вірменією, проблема розділу Кіпру, напруженість у стосунках РФ з Грузією та Україною).

Держави регіону стикаються з протиріччями, що мають високий потенціал конфліктності (Абхазія, Південна Осетія, Нагорний Карабах, Чечня, курдська проблема в Туреччині). Подолання цих протиріч і недопущення розгортання конфліктів можливе на основах формування субрегіональних структур безпеки, які б утворили загальну платформу для співробітництва в цій сфері з максимальним врахуванням інтересів усіх держав регіону.

Глобалізація сформувала передумови для розвитку регіональних та субрегіональних систем міжнародних відносин. Результатом міждержавної взаємодії стала поява Чорноморської системи міжнародних відносин зі своїми елементами, структурою та середовищем. В процесі беруть участь одинадцять елементів - держав Чорноморської системи міжнародних відносин - Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина й Україна. В силу своєї географічної, історико-культурної, зовнішньополітичної, економіко-правової специфіки регіональних зв'язків вони безпосередньо беруть участь у структуруванні регіональної системи безпеки і співробітництва.

На регіональному рівні країни Чорноморської системи міжнародних відносин повинні практично реалізувати свої зусилля по підтримці військово-морського паритету серед держав, і виробленню механізму по створенню багатонаціональних військово-морських і сухопутних сил Чорноморських держав для вирішення широкого кола регіональних проблем на основі розробки відповідного міжнародного договору. Другий аспект - організація боротьби з міжнародним тероризмом в Чорноморському регіоні. Рішення цієї проблеми повинно

проводитися послідовно. По-перше, висунення пропозицій щодо створення зони безпеки у Чорноморському регіоні, розробка відповідних документів на рівні держав-учасниць, спеціальної конвенції по боротьбі з міжнародним тероризмом у Чорноморському регіоні. По-друге, заходи організаційного плану: створення спеціалізованих органів регіональної безпеки - Ради-керівників служб безпеки Чорноморського регіону, Ради міністрів внутрішніх справ Чорноморського регіону, Ради керівників прикордонної служби, Ради керівників митної служби, а також створення спеціалізованого Антитерористичного центру країн Чорноморського регіону, який би акумулював інформацію відносно існуючих у регіоні терористичних угруповань і їх членів, а також іншу необхідну інформацію (для чого було б доцільним створити єдиний банк даних про терористичні угруповання та терористів Чорноморського регіону), виконував координуючу роль у діяльності правоохоронних органів та інших силових відомств країн Чорноморського регіону, міжнаціональних сил швидкого реагування (в разі їх створення), формулював антитерористичну політику в регіоні тощо. Здійснення запропонованих заходів сприяло б розвитку системи безпеки у Чорноморському регіоні, що в свою чергу сприяло би розвитку регіональної системи економічного співробітництва, яка вже набирає оберти. Створення двох взаємодоповнюючих систем співробітництва має стати ключовою умовою функціонування Чорноморської системи міжнародних відносин, сприяти перетворенню Чорного моря в зону миру, стабільності і процвітання.

Отже, „Великий Чорноморський регіон” є доволі складним в безпековому вимірі. В ньому тривають декілька «заморожених» конфліктів, низка позаблокових чорноморських держав знаходяться у «сірій зоні» безпеки. Проблеми «м'якої» безпеки є гострими для Чорноморського регіону. Необхідність залучати до співпраці зовнішніх акторів, в першу чергу НАТО та ЄС є очевидною. Роль ОЧЕС та Ради Європи також варто підсилювати.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим зумовлено зростання інтересу до „Великого Чорноморського регіону”?
2. Чим викликана відсутність стратегії Заходу щодо „Великого Чорноморського регіону”?
3. Чому має підвищена роль „Великого Чорноморського регіону” в євроатлантичній інтеграції?
4. Яка роль ОЧЕС в інституалізації „Великого Чорноморського регіону”?

5. Яка роль україно-російських відносин в безпеці „Великого Чорноморського регіону”?
6. Яка функція Чорноморського флоту РФ в контексті геополітичних інтересів Росії?
7. Які перспективи стану міжнародної безпеки в „Великому Чорноморському регіоні”?

3.4 ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ НА «ВЕЛИКОМУ БЛИЗЬКОМУ СХОДІ».

Дослідження конфліктів на Близькому Сході, що впливають на стан глобальної безпеки, передбачає визначення поняття „Близький Схід”. Воно є досить сталим, найчастіше до близькосхідного регіону відносили Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ірак, Сирію, Ліван, територію нинішньої Палестинської Автономії, а також країни Аравійського півострова. Умовно такий підхід можна визначити як вузько географічний. Існує й інша точка зору. До *розширеного Близького Сходу* („Великий Близький Схід і Північна Африка”) включають всі країни-члени Ліги Арабських Держав, в тому числі й північноафриканські – Лівію, Алжир, Туніс, Марокко, Мавританію, Судан, Джибуті. Сучасна міжнародно-політична наука відокремлює геополітичне, політичне і історичне визначення регіону та регіональної системи, що являє собою певний політико-географічний комплекс з розвиненими зв'язками між окремими елементами, які його складають.

Повністю сформована регіональна система складається з центру, периферії та маргінальних елементів і визначається високим ступенем взаємозалежності. Держави однієї регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають власну динаміку та є відносно незалежними від системи міжнародних відносин в цілому. В той же час поняття „Близький Схід” носить певною мірою умовний характер внаслідок відсутності чітких природних меж, які б відокремлювали його від інших регіонів, до того ж сприйняття його кордонів різними державами у різні періоди часу відрізнялись. Хоча нині важко говорити про масштабну політику України на Близькому Сході, але в нашій країні поступово зростає усвідомлення необхідності активізації відносин з регіоном. В Україні офіційно до Близького та Середнього Сходу відносять наступні країни: Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Ємен, Йорданію, Оман, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ. 24 вересня 2001 року в Україні Указом Президента було запроваджено інститут Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході.

За певних обставин включаються або виключаються з переліку близькосхідних країн Афганістан, Туреччина, Судан, країни Магрибу. На офіційному рівні Туреччина – морський сусід України, з яким у нас давня історія відносин, не вважається в Україні близькосхідною країною. Туреччина сприймається як держава – кандидат на членство в ЄС, член НАТО, учасник чорноморського інтеграційного процесу, країна Чорноморсько-Каспійського регіону.

Країни Близького Сходу поєднує географічне сусідство, етнічна та мовна спорідненість (за винятком Ірану), релігійна та культурна схожість, спільне історичне

минуле, наявність проблем в галузі забезпечення безпеки. Безумовно, ядро Близькосхідної системи складають арабські держави. За територіальною ознакою арабські країни поділяються на три великі зони: африканську, східно-середземноморську та аравійську. Африканська зона арабського світу включає до себе країни Магрибу (Алжир, Марокко, Мавританію, Туніс та Лівію), Єгипет і Судан. До арабських країн Східного Середземномор'я слід віднести Сирію, Ліван, Йорданію та Ірак. Решта арабських країн входить до аравійської зони.

Держави північно-західної Африки (Магрибу) - Алжир, Туніс, Марокко - можна також розглядати як близькосхідні з огляду на наступні обставини: 1) належність цих країн до арабського світу, 2) у відносинах України з цими країнами важливу роль відіграє питання близькосхідного врегулювання, 3) ці країни мають особливі відносини з Європейським Союзом та НАТО, що зближує їх у міжнародно-політичному плані з Україною, яка теж розбудовує тісні зв'язки з євроатлантичними структурами, 4) структура господарства країн Магрибу схожа на інші близькосхідні економіки, 5) транспортна доступність цих країн для України морськими шляхами.

З урахуванням вказаних факторів пропонується „широке” визначення «Великого Близького Сходу»: всі арабські країни-члени Ліги арабських держав (ЛАД), Ізраїль та Іран. Разом з тим близькосхідні проблеми органічні пов'язані з ситуацією у Середземномор'ї, Південній Європі, Південній Азії (Афганістан, Пакистан), головним чином в контексті боротьби з міжнародним тероризмом. Вказана спільнота держав з являє собою важливий компонент сучасних міжнародних відносин та світової економіки.

Глобальні загрози безпеці впливають з конфліктогенності регіону, що залишався постійно уразливим та був ареною конфліктів двох типів:

- *спричинених протиріччями між країнами регіону (арабо-ізраїльськими та арабо-іранськими протиріччями, ситуацією в Курдистані, проблемою Західної Сахари, розвитком ісламізму, конфліктів, спричинених розмежуванням країн регіону, суперечками щодо кордонів, розподілу водних ресурсів, контролю нафтових родовищ тощо);*

- *спровокованих позарегіональними державами, які прямо чи опосередковано задіяні до подій в регіоні.*

Аналіз наявних та потенційних конфліктів дозволяє класифікувати їх за рівнем (мастабом та інтенсивністю), складом учасників, мотиваціями, характером та походженням:

а) міждержавні конфлікти, що виникають внаслідок загострення протиріч між двома або більшою кількістю держав (ірано-іракський, ірако-кувейтський та ін.);

б) національно-державні конфлікти, під час яких однією з сторін конфлікту виступає держава, що відстоює інтереси домінуючого етносу;

в) міжетнічні конфлікти, у яких беруть участь декілька етнічних угруповань, або які викликані напруженістю відносин між корінним населенням та іммігрантами;

г) етнорегіональні конфлікти, що ставлять за мету підвищення статусу етносу в межах чинних держав;

д) етносоціальні та етноконфесійні конфлікти, що виникають внаслідок соціально-економічних диспропорцій між подібними етнічними або релігійними угрупованнями. В сучасних умовах все більшу роль відіграють загрози, які спричинені релігійними проблемами та їх милітаризацією.

Після того, як Америка перебрала на себе роль головної впливової поза регіональної сили на Близькому Сході, події розвивалися не на користь прагнення Вашингтону спрямувати його у напрямку демократичного розвитку. Характер війни в Іраку трансформувалася на місію стабілізації й призвів до великих втрат особистого складу й збільшення витрат. Замість радикального перегляду співвідношення сил, мета тепер полягає в збереженні існуючого положення. Найбільше, на що США можуть розраховувати, — це виведення військ без наступного за цим хаосу в Іраку. Президентські вибори в Америці 2008 р. являли собою референдум щодо війни в Іраку. У результаті урядом Б.Обами був встановлений графік «іракізації» й виведення американських військ: до наступних президентських виборів. За відсутності американської стабілізаційної місії постають загрози повномасштабної громадянської війни в Іраку, що може перейти в арабо-іранську війну за домінування в Іраку, Персидській затоці, Лівані, на палестинських територіях і в інших частинах регіону. Існує ризик, що вакуум влади в Іраку, перетворить арабо-ізраїльський конфлікт та (або) Ірак й Афганістан на одну регіональну мегакризу. У зв'язку з зменшенням присутності американських військ в Іраку регіональні сили переглядають свої інтереси й цілі. Ключовими гравцями постають Іран, Сирія, Саудівська Аравія, Єгипет, Йорданія, Пакистан, Туреччина та Ізраїль.

У майбутньому на Близькому Сході, вірогідно, активно діятимуть різні світові сили: насамперед, США, Росія, Індія й Китай. Не виключено, що серед цих сил зростатиме й роль Європи, оскільки її безпека залежить від ситуації в цьому регіоні. Розуміння Вашингтоном того, що добитися перемоги в Іраку й стабілізувати його неможливо, якщо не зміниться регіональний баланс сил, прийшло пізно. США в принципі прагнуть дійти згоди зі своїми союзниками й розпочати прямі переговори з іншими гравцями, щоб спробувати досягнути нового регіонального порозуміння. Найбільша загроза надходить від Ірану, який має гегемоністські амбіції, які Тегеран сподівається реалізувати за допомогою свого військового потенціалу, запасів нафти й газу, ядерної програми, впливу на шиїтів у всьому регіоні, а також своїх спроб порушити існуючий баланс в арабсько-мусульманському світі. Якщо

Америка й Європа діятимуть швидко, рішуче й у межах загальної стратегії, залишається шанс на стабілізацію ситуації. Але щоб цього досягти, необхідно задовольнити, або хоча б збалансувати інтереси найвагоміших сил регіону. Це означає вироблення стратегії, заснованої на політичних діях, а не на загрозі військового вторгнення або повалення режиму. На зміну їм мають прийти, з одного боку, прямі переговори, гарантії безпеки й підтримка політичної та економічної інтеграції. Щоб бути успішною, в цій стратегії також необхідна наявність загрози ізоляції тих, хто продовжуватиме підривати регіональну стабільність, а також прогрес у розв'язанні арабо-ізраїльського конфлікту.

Таким чином, нова близькосхідна політика повинна бути зосереджена на чотирьох аспектах: 1) повноцінна пропозиція для Сирії з метою віддалити її від Ірану й урегулювати існуючі конфлікти; 2) пропозиція Ірану розпочати прямі переговори про можливість повної нормалізації відносин; 3) рішучий і реалістичний план вирішення арабо-ізраїльського конфлікту; 4) розробка архітектури регіональної безпеки, що концентрується на стабілізації ситуації в Іраку й Афганістані.

Вирішальну роль в активізації процесів формування субрегіональної підсистеми міжнародних відносин, як компонента Близькосхідної регіональної системи, посідає проблема формування регіональної безпеки, поєднання внутрішніх і зовнішніх умов, при яких відсутні загрози критичного характеру та існує спроможність адекватного реагування на загрози у випадку їх виникнення. При цьому під поняттям “загроза” розуміється така взаємодія чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, що може спричинити порушення стабільного функціонування субрегіональної системи.

Безпека охоплює низку взаємопов'язаних компонентів:

- фізично-географічних (недоторканість кордонів, територіальну цілісність країн регіону, контроль над власними природними ресурсами та шляхами їх транспортування);
- внутрішньополітичних (політична стабільність регіональної системи в цілому та окремих її компонентів);
- міжнародний аспект (захист від зовнішніх загроз).

Зовнішні загрози, включно з військовим втручанням з боку позарегіональних держав. Регіон Перської затоки є одним з регіонів тотальної військової присутності. США використовують військово-повітряні та військово-морські бази у Кувейті, Катарі, Бахреїні, ОАЕ та Омані, у регіоні постійно знаходиться 5-й флот ВМС США, у зв'язку з подіями в Іраку там зберігається іноземна військова присутність. Відносини між НАТО та Близьким Сходом мають значні резерви. Відбуваються обговорення політичних реформ на Близькому Сході та викликів енергетичній безпеці країн Затоки, підходів до безпеки країн Перської затоки та ролі Альянсу у забезпеченні діалогу з широкого кола питань.

Регіональні загрози (арабо-ізраїльське протистояння, міжарабські конфлікти, ісламський тероризм, якісна та кількісна мілітаризація регіону). Субрегіональні загрози, джерелом яких є арабо-іранські протиріччя та існуючі незгоди між арабськими країнами Затоки. Відносини між країнами Перської затоки характеризуються постійною напругою і відсутністю сталої системи субрегіональних відносин.

До внутрішніх загроз слід віднести внутрішню політичну та соціальну нестабільність, релігійні та етнічні конфлікти, суперечності, що існують в межах суспільства, між владою та народом або усередині самої влади.

За формами та засобами забезпечення безпеки країни Перської затоки умовно розподілялися на декілька груп. До першої належали країни, що прагнули забезпечувати безпеку національними засобами (Іран, Ірак до 2003 р.). Країни другої групи прагнули до забезпечення безпеки на шляху регіонального співробітництва в межах такого регіонального об'єднання, як РСАДПЗ (Саудівська Аравія, Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЄ в 1980-ті роки). Третя група країн орієнтувалася на військово-політичне та стратегічне співробітництво з позарегіональними державами, перш за все з провідними країнами Заходу, зокрема США. Таку позицію зайняли країни-члени РСАДПЗ після кувейтської кризи, її завжди підтримувався Оман.

Після війни в Іраку більшість країн регіону починають критикувати політику США в регіоні як джерело нестабільності. Зниженню рівня протистояння, з їх точки зору, сприяла б підтримка ролі ЄС у забезпечення регіональної безпеки. Безпека Перської затоки, разом з питанням близькосхідного врегулювання, є центральною проблемою міжарабських відносин, розглядається арабськими країнами як невід'ємна складова частина загальноарабської безпеки. Тут теж існує різниця в підходах у ключових регіональних акторів.

Перший з підходів до її забезпечення передбачав, що ця проблема повинна вирішуватись в межах міжарабських відносин, за участю тільки арабських країн. Другий підхід не виключав можливості залучення інших мусульманських країн, зокрема Ірану, Туреччини та Пакистану. Третій розглядав військову присутність США в якості головного гаранта забезпечення регіональної безпеки. Проміжна позиція окремих країн не виключала певних зовнішніх гарантій безпеки з боку позарегіональних держав або постійних членів РБ ООН. Аналіз проблеми безпеки Перської затоки неможливий без врахування політики зовнішнього, зокрема, американського фактору. Система безпеки Перської затоки може бути утворена лише на основі консенсусу та спільної розробки комплексного підходу до проблеми безпеки з боку всіх держав. Головним напрямом діяльності щодо підтримання миру й стабільності в регіоні Перської затоки та нейтралізації як внутрішніх, так і зовнішніх загроз повинна стати розробка політичних механізмів забезпечення безпеки. Країни, що

входять до даного регіону, можуть спільно протистояти загрозі безпеці шляхом налагодження між собою таких відносин, що передбачали б як двосторонні, так і багатосторонні зобов'язання, а також кожної країни щодо регіону в цілому. Регіональна система безпеки, до якої в майбутньому мають бути залучені усі держави регіону, в тому числі Іран та Ірак, повинна підтримувати передусім внутрішньосистемну стабільність, регулювати територіальні, релігійні, етнічні, економічні та інші протиріччя, тобто бути налаштованою проти внутрішніх та субрегіональних загроз. Утворення ефективно діючої системи безпеки Перської затоки є неможливим без нормалізації загальної ситуації на Близькому Сході, врегулювання близькосхідного конфлікту.

Процес арабо-ізраїльського врегулювання поставив систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що можуть привести до реструктуралізації регіональних відносин на Близькому Сході, створення нового співвідношення сил та формування нових взаємозв'язків між державами регіону.

Близькосхідна політика України Розвиток геополітичної ситуації на Близькому і Середньому Сході вимагав від України реалізації свого зовнішньополітичного курсу у зазначеному напрямі майже з філігранною точністю, із своєчасним урахуванням всіх нюансів складної геополітичної гри, що відбувається на Ширшому Близькому Сході, глибоким розумінням справжніх мотивів всіх головних учасників близькосхідної політики. З одного боку, враховуючи домінуючу роль Сполучених Штатів у Близькосхідному регіоні, потрібно було забезпечити формування тісних партнерських відносин із США у рамках міжнародної коаліції в Іраку. Це створювало сприятливі перспективи просування України у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, а також активної участі у реалізації міжнародного проекту розбудови нового Іраку. З іншого боку, така співпраця із США, іншими партнерами у складі міжнародної коаліції не повинна була зашкодити розвитку відносин нашої держави з арабськими країнами. На сучасному етапі розвитку взаємовідносин України з державами Близького і Середнього Сходу першочергового значення набуває завдання опрацювання найбільш перспективних та сучасних форм економічної та науково-технічної співпраці. Це може бути, насамперед, робота міжурядових спільних комісій з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, розробка довгострокових програм співробітництва, активніша участь національних виробників у роботі тих міжнародних виставок, бізнес-форумів, які відіграють особливо важливу роль в економічному розвитку Близького і Середнього Сходу, з метою освоєння ринків близькосхідних країн.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте етимологію та використання терміну «Великий Близький Схід», зокрема в контексті зовнішньополітичних пріоритетів України.
2. Що поєднує країни «Великого Близького Сходу»?
3. Чим визначається конфліктогенність регіону і як можна класифікувати існуючі конфлікти?
4. В чому полягає роль США в «Великому Близькому Сході»?
5. Які перспективи основних «гравців» регіону в розв'язанні питань міжнародної безпеки?
6. Які компоненти має включати нова близькосхідна політика?
7. Які особливості безпеки Перської затоки?
8. Якою, на Ваш погляд, має бути близькосхідна політика України?

3.5 ОСНОВНІ ВИМІРИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Історичний досвід і логіка розвитку міжнародних відносин переконливо свідчать про надзвичайно важливу роль низки чинників у забезпеченні міжнародної безпеки, з огляду на які наша держава має багато переваг. Насамперед це пов'язано з її надзвичайно вигідним географічним положенням, яке часто визначають поняттями «географічний центр Європи»

Україна володіє унікальними природними умовами, вигідно відрізняючись родючістю ґрунтів, корисними копалинами й сприятливими погодними умовами. До того ж, вона володіє розвиненими шляхами і має вихід до моря. Це сприяло тому, що протягом історії територія України була перехрестям не лише міграційних, але й торговельних шляхів. Характеризуючи сучасне положення України, варто звернути увагу на одну його особливість, яка викликає суперечки в українських наукових колах. Йдеться про те, що серед науковців немає одностайної думки щодо регіональної «приналежності» України. Тоді як одні науковці вважають, що Україна є регіональною, виключно європейською державою, національні інтереси якої виявляються за допомогою загальноєвропейських структур, інші схильні розглядати її як державу бірегіональну, специфіка геополітичних координат якої полягає в її належності одночасно до двох регіонів - Європи та Євразії. З огляду на це наголошується, що Україна найбільше зацікавлена в утвердженні власної бірегіональності і підтриманні стабільних конструктивних міжнародних відносин як у східному, так і в західному напрямках, оскільки це дає їй можливість перетворення на своєрідний міст, міжнародний вузол комунікаційних зв'язків, який об'єднує і пов'язує народи Сходу і Заходу, Азії і Європи.

Сьогодні стратегічне завдання зовнішньополітичного курсу України - забезпечення умов її розвитку як незалежної країни та досягнення високого рівня конкурентоспроможності держави і суспільства. Європейські цінності, що визначають національну ідентичність українського суспільства, спроможні стати опорою для модернізації нашої країни, її політичної системи, економіки, соціального і гуманітарного поля. На користь такого підходу свідчить приклад сусідніх країн Центральної та Східної Європи.

На сьогоднішній день для України не характерні прояви тероризму на релігійній основі, які притаманні країнам Близького та Середнього Сходу. Сподіваємося, що не відбудуватиметься загострення міжконфесійних протистоянь у православ'ї та між православними і греко-католиками. В Україні треба запобігти поширенню релігійного екстремізму з боку харизматичних, мусульманських та новітніх нетрадиційних релігійних сект і напрямів. За певних обставин вони можуть стати детонатором вибуху тероризму в країні.

Розвиваючи стратегічне партнерство із США, Україна виходить з чіткого розуміння ролі, яку ця наддержава відіграє у системі політичних, економічних, науково-технологічних, воєнно-політичних координат нинішнього світу. Хартія Україна-США про стратегічне партнерство 2008 р. зазначає, що підтримка суверенітету, незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів складає основу двосторонніх відносин. Основою цього стратегічного партнерства є взаємне розуміння та визнання того, що демократія є головною гарантією безпеки, процвітання та свободи. Сполучені Штати Америки зберігають зацікавленість у сильній, незалежній та демократичній Україні. Поглиблення інтеграції України до євроатлантичних структур є спільним пріоритетом. Значення в міжнародній політиці США традиційно відводиться питанням глобального характеру. Проте внаслідок несприятливого розвитку подій в Іраку зменшуються ресурсні можливості США, необхідні для здійснення впливу в глобальному масштабі. Навіть державі, чий військовий бюджет, дорівнює військовим бюджетам усіх інших країн, разом узятих, не вдається досягти своїх цілей шляхом односторонніх силових дій.

Європейська інтеграція - головний та незмінний зовнішньополітичний пріоритет України. Цей курс продиктовано самим фактом належності України до європейської цивілізації. Вступ до ЄС - стратегічна мета України, досягнення якої залежить як від результативності українських зусиль, так і готовності Європейського Союзу до такого рішення. Важливим етапом інтеграційного процесу всередині самого Європейського Союзу стало підписання у грудні 2007 р. Лісабонського договору. Певні можливості для вирішення питання про європейську перспективу України відкриває Угода про асоціацію між Україною та ЄС, процес підготовки якого почався в лютому 2007 р. Нова угода замінить Угоду про партнерство та співробітництво (УПС), яка вже не відповідає сучасному рівню співробітництва між Україною та ЄС. З боку Євросоюзу Україні пропонується співробітництво в межах Європейської політики сусідства (ЄПС), яка передбачає для держав-сусідів «привілейовані відносини», що мають будуватись на взаємному визнанні спільних цінностей, принципів ринкової економіки та сталого розвитку. Перспективним є започаткування в травні 2009 р. ініціативи ЄС «Східне партнерство». З європейською перспективою пов'язане й питання про майбутнє кордонів України з країнами-членами ЄС. Традиційно ЄС у питанні безпеки цілком покладався на політико-оборонний механізм НАТО. Але за сучасних умов ЄС виявляє намір посилити власну спроможність вирішувати проблеми як європейської, так і міжнародної безпеки. Повноцінним учасником європейської системи безпеки може бути й Україна. Повнота участі нашої держави у формуванні цієї системи безпосередньо залежить від ініціативності та активності України як співтворця міжнародної безпеки.

Україна вже тривалий час є активним учасником багатостороннього співробітництва у сфері міжнародної безпеки, має досвід спільних дій під егідою ООН, ОБСЄ та НАТО і здобула, завдяки участі в них, вагомий міжнародний авторитет.

Україна має об'єктивні передумови для того, утвердитись у ролі регіонального політичного лідера. Для цього, разом з урахуванням закономірних амбіцій і національних інтересів, їй треба поступово посилювати конструктивний вплив на загальну ситуацію в регіоні. Важливу роль тут можуть відіграти активне співробітництво й лідерство України у Балто-Чорноморському партнерстві. Не менш перспективний для України Чорноморсько-Каспійський напрямок розвитку співробітництва з країнами цього регіону, який сприяє диверсифікації паливно-енергетичних потоків. Напрямки міжнародної діяльності України дуже різноманітні, але головні серед них ті, що визначають її роль як стратегічної держави, що може стати магнітом, який з'єднає Східну та Західну Європу.

Послідовне взаємовигідне співробітництво в питаннях, що становлять національний інтерес України, уникнення різкого хитання від одного стратегічного напрямку до іншого мають лягти в основу стратегії України в існуючому міжнародному середовищі.

Аналіз стану сучасної воєнно-політичної обстановки показує, що Україна не має ні ідеологічних, ні будь-яких інших нездоланих протиріч із сусідніми державами та військовими союзами. Імовірність конфлікту з використанням військової сили є досить низькою. Водночас слід звернути увагу на те, що існують зовнішні небезпечні чинники, які потенційно можуть спровокувати актуалізацію загроз безпеці та територіальній цілісності України.

Узагальнення поглядів провідних фахівців та результати аналізу сучасного стану в галузі національної безпеки приводять до наступних висновків. Нині відбуваються суттєві зміни у сфері міжнародної безпеки, здебільшого пов'язані з активізацією міжнародного тероризму. До загострення політичних, економічних, етнічних, релігійних та інших суперечностей додається нагромадження і неконтрольоване розповсюдження звичайних озброєнь та зброї масового ураження. Посилюється небезпека появи нових та реанімації збройних конфліктів, їх швидкої ескалації та залучення до них сусідніх держав.

Формування нових умов розвитку систем безпеки європейських країн обумовлено також процесами глобалізації та інтеграції на євразійському континенті, які характеризуються зростанням ролі регіональних факторів та особливостей. Це потребує уточнення кожною європейською державою напрямів забезпечення власної національної безпеки та перегляду питань, пов'язаних із політичною, економічною, інформаційною і воєнною стабільністю на глобальному і регіональному рівнях.

Певні кроки у напрямі консолідації зовнішньополітичних інтересів Європи вже зроблені. Поряд із формуванням спільної європейської політики у сфері безпеки і оборони має місце тенденція до розширення рамок європейських стратегічних інтересів на східному та південному напрямках — насамперед у Центральній та Східній Європі і далі на схід до Кавказу та Центральної Азії. Зрозуміло, що Україна може пов'язувати своє майбутнє з парадигмою, що побудована на консолідованих інтересах європейського світу.

Подальше розширення сфери діяльності НАТО на схід призвело до того, що Україна вздовж західних, південно-західних та південних кордонів межує з країнами Північноатлантичного альянсу. В цілому це розглядається як стабілізуючий чинник для воєнної безпеки нашої держави. Крім того, важливе значення для України має готовність НАТО до подальшого розвитку співробітництва з Україною, в тому числі принципова згода на її інтеграцію до Альянсу.

Україна не може залишатися осторонь загальноєвропейських інтеграційних процесів, зокрема у сфері безпеки. Відповідь на виклики часу полягає у консолідації демократичних країн на основі спільних цінностей. Враховуючи, що у сучасному глобалізованому світі найнадійнішим захистом середніх та малих держав залишається колективна оборона, для України було б нелогічним і надалі дотримуватися де факто позаблокового чи прагнути нейтрального статусу. Низка загальноєвропейських тенденцій дає вагомі підстави вважати, що позиція нейтралітету в сучасному світі поступово і неухильно втрачає сенс. В цих умовах, виходячи із спектра загроз національній безпеці та реалізації і захисту національних інтересів, Україна чітко визначилася щодо свого подальшого розвитку.

Тенденції розвитку глобального безпекового середовища поставили Україну перед необхідністю трансформації національної оборонної політики та реформування відповідних силових структур. Виходячи з цього, оборонна політика і заходи з реформування Збройних Сил України мають бути адаптовані до нових глобальних реалій, подальшого розвитку воєнно-політичних, воєнних і воєнно-технічних взаємовідносин між сусідніми державами та оборонними союзами. Реформа, що проводиться, покликана забезпечити подальший розвиток демократичних цивільно-військових відносин, усунути в низку негативних явищ і процесів, що накопичилися в оборонній сфері.

Процес зменшення чисельності Збройних Сил України, який нині триває у війську, не є суто статистичним скороченням. Він проводиться з метою створення сучасних, боєздатних збройних сил, спроможних якісно виконувати покладені на них завдання, ефективно функціонувати в умовах сучасного світу, нових та «традиційних» викликів безпеці, відповідати реальним економічним можливостям держави, здатним оперативно трансформуватися до змін форм і способів ведення збройної боротьби.

Важливим питанням з точки зору входження України до європейського і світового безпекового простору є її участь у миротворчій діяльності, що сприяє підвищенню авторитету нашої держави на світовій арені. Зокрема, співпраця з європейськими регіональними організаціями у сфері безпеки просуває повномасштабне входження України до загальноєвропейського простору і дає змогу використовувати можливості цих організацій для забезпечення національних інтересів. Послідовно нарощуючи свій внесок у миротворчу діяльність, Україна створює навколо своїх кордонів стабільну, сприятливу обстановку, покращує імідж і підвищує важливість своєї ролі на європейському континенті.

Отже, виходячи із загроз, що виникають або загострюються у сучасних умовах, для України, яка перебуває на стику глобальних та регіональних інтересів багатьох країн світу, найважливішими є питання наявності або відсутності надійних союзників, потенціал яких можна було б залучити у разі потреби для вирішення проблем у сфері національної безпеки.

Сучасні економічні та політичні реалії об'єктивно вимагають створення нових форм і структур забезпечення стабільності та безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні, який є принципово важливим для сталого розвитку євразійського простору.

Україна має активізувати участь у процесах регіональної і континентальної інтеграції. Регіональні проекти з організації взаємодії в економічній, політичній, військовій та енергетичній сферах надають Україні необхідний простір для маневру та реалізації власних ініціатив (проектів). Ними можуть стати вихід нашої держави на провідні ролі в межах регіональних структур та створення за її ініціативою нових структур у регіоні між Балтійським, Чорним і Каспійським морями для подолання сучасних загроз.

Входження України до інтегрованого глобального та європейського простору безпеки є для нашої держави велінням часу і усвідомлюється на рівні визначення загальної стратегічної мети. У ширшому значенні можна говорити про цей процес як про одну із вагомих складових української національної ідеї, закономірний шлях утвердження України як незалежної держави. Реалізація цієї мети сприятиме формуванню стабільної і потужної системи європейської безпеки, розвитку рівноправних і динамічних відносин з іншими країнами СНД, зокрема з РФ.

Отже, основними цілями європейської інтеграції України є забезпечення сталого економічного зростання та входження до системи колективної безпеки в європейському просторі, що є однією з найважливіших гарантій захисту національних інтересів, суверенітету, цілісності території, тобто забезпечення в найширшому розумінні безпеки держави, її суверенного розвитку. На перший план співпраці виступають завдання посилення взаємодії зі стратегічними партнерами та запровадження нових координаційних механізмів як на внутрішньодержавному, так і на регіональному рівнях. Для досягнення цього

необхідно: вдосконалити систему державного управління, забезпечити стале економічне зростання регіонів, ефективно реформування збройних сил та сфери безпеки і оборони загалом, вести масштабну інформаційну політику серед місцевого населення та в країнах Євросоюзу, розробити та реалізувати програми, спрямовані на попередження та нейтралізацію існуючих і нових загроз національній безпеці.

Об'єднання ж українського суспільства навколо європейської ідеї, стабільна, економічно розвинена, інтегрована в європейські структури Україна є, безумовно, істотним позитивним чинником стабільності та безпеки в Європі.

Протидія потенційному агресору. У сучасній міжнародній обстановці загроза глобальної війни проти України, як і проти будь-якої держави, оцінюється як малоімовірна. Однак, розв'язання війни між двома країнами не виключається. Євроатлантична система безпеки могла б гарантувати Україні захист від будь-якої зовнішньої агресії. У Північноатлантичному договорі (ст. 5) записано, що напад на одну з країн учасниць є нападом на всіх. Тобто, оголошення війни невеликому Люксембургу автоматично ставить агресора в стан війни із Сполученими Штатами Америки й іншими країнами-членами. Це означає, що кожна країна-член захищена всією потужною військово-політичною організацією. Така глобальна безпека є безперечно корисною не тільки в плані гарантування недоторканності кордонів і безпеки держави в цілому, але й створення безпекових гарантій для залучення іноземних інвестицій та стимулювання української економіки.

Більші гарантії для національної безпеки України у випадку загрози агресії і для стримування потенційного агресора від дій проти України надало б членство в Організації Північноатлантичного договору. Європейський Союз в даний час таких можливостей не має і, вірогідно, в найближчий час мати не буде.

Сьогодні повноцінно здійснювати виконання бойових завдань Збройні сили України здатні на рівні обмежених локальних конфліктів. Самотужки реформувати збройні сили, відповідно до світового рівня, з огляду на відсутність достатньої кількості ресурсів, Україні важко. Якщо утримувати чисельність збройних сил на рівні розвинутих європейських країн, продовжуючи їх недостатньо фінансувати, то українська армія перетвориться із гаранта забезпечення національних інтересів на елемент небезпеки для власної держави. Співробітництво України з НАТО покликане прискорити реформування збройних сил України та оптимізувати Воєнну доктрину України. Альянс має можливість надати допомогу в проведенні експертних оцінок окремих рішень, в доступі до використання інформації з питань оборонного і бюджетного планування, підготовці військових кадрів для ЗСУ, досягненні сумісності в управлінні, тиловому та технічному забезпеченні. Співробітництво з НАТО відкриває перед Україною широкі можливості у таких сферах: військової освіти;

підготовки військовослужбовців; створення системи управління оборонними ресурсами; розробки оборонних програм; бюджетного планування і фінансування; ліквідації надлишкових і застарілих боєприпасів; вирішенні проблем закриття військових баз та реалізації національної програми конверсії.

Цивільний контроль над структурами національної безпеки і оборони є інтегральним мірилом рівня демократизації держави та суспільства в цілому. Ефективний контроль – центральний елемент стратегії переходу від тоталітарних, авторитарних режимів до відкритого громадянського суспільства, заснованого на демократичних принципах. Країни НАТО надають переконливі приклади у забезпеченні соціально-економічних стандартів життя, які сформувалися в результаті розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки. Україна в нових міжнародних умовах виступає одним із ключових елементів системи європейської безпеки. Її співробітництво з Північноатлантичним альянсом сприятиме зміцненню стабільності та безпеки у Чорноморському регіоні.

Реалізація курсу на євроатлантичну інтеграцію України містить не лише потенційні переваги, але й цілу низку ризиків і небезпек. Розширення НАТО за рахунок пострадянських країн непокоїть, насамперед, Росію, яка в цьому вбачає загрозу власним інтересам. Колишні стереотипи мислення, пов'язані з добою “холодної війни”, ще залишаються надзвичайно поширеними серед впливових кіл російського політичного та військового істеблішменту. Повна інтеграція України в НАТО у Російській Федерації розглядатиметься як виклик її домінуванню у просторі СНД, як серйозне порушення «геополітичного балансу» у відносинах між Росією та Заходом. Москва, яка не має на меті вступ до НАТО та ЄС, дедалі більше відчуватиме себе ізольованою від загальноєвропейських процесів, формат «партнерства» у багатьох випадках може виявитися недостатнім для реалізації російських намірів у європейському напрямку. Глибоких рівнів її інтеграції в Альянс. Росія прагне продовжити на невизначене майбутнє термін перебування в Україні російського Чорноморського флоту, який закінчується в 2017 році. В офіційних колах НАТО присутність ЧФ Росії на території України не розглядається як перешкода до вступу нашої держави в Альянс, це питання віднесено до суто двосторонніх відносин України з Росією. Але слід зазначити, що НАТО у практичній площині ще не стикалася з проблемою базування військ третіх країн на території своїх членів. Це фактично означатиме визнання за Росією права розміщувати свої війська на території Альянсу, що неодмінно викличе заперечення певних країн НАТО. На нинішньому етапі Росія не надає гарантій, що на російських базах відсутні носії ядерної зброї і що військовослужбовці та кораблі російського ЧФ, що базується в Криму, не братимуть участь у бойових діях в інших регіонах. Але у випадку їх використання проти третіх країн місця базування автоматично стають цілями для нанесення ударів з боку

супротивника, отже, Україна втягується у збройний конфлікт, незважаючи на своє небажання. Зрозуміло, що у випадку інтеграції України в НАТО такий варіант розвитку подій мав би непередбачувані наслідки для європейської безпеки в цілому.

На тлі масштабної присутності російського капіталу в багатьох галузях української економіки та її енергетичної залежності від Росії може посилитися небезпека використання Росією економічних важелів (підвищення митних тарифів, недопущення українських товарів на ринки РФ, зменшення рівня постачання енергоносіїв тощо), що може негативно позначитися на стані економіки України. Разом з тим, варто зауважити, що Росія зацікавлена у розбудові ефективних економічних зв'язків із Європою, зокрема в українському транзитному потенціалі. Росія може використати свою військову присутність в Криму для активізації «російськомовного» та етнічного чинника в Криму та східних регіонах України, що посилить ризик поляризації українського суспільства.

Участь України у миротворчих місіях НАТО в умовах, коли центр активності Альянсу змістився з Балкан на Південь та Схід, може нести ряд потенційних внутрішніх і зовнішніх небезпек. Зокрема, дехто прогнозує зростання активності радикальних ісламських організацій в Україні, які можуть ініціювати дії, що створять загрозу безпеці і стабільності держави, особливо в Криму. Україна може здаватися зручною ціллю для проведення терористичних операцій, що значною мірою зумовлено інформаційною відкритістю нашого суспільства та його вразливістю.

Пріоритетним завданням України є органічне входження в європейську та світову спільноти, вихід у багатовимірний світ складних міжнародних відносин і нових структур безпеки глобального і регіонального рівня. Україні потрібно знайти власне місце в цьому просторі, яке відповідало б її потенціалу великої європейської держави і гарантувало її стабільність і розвиток. Представники різних політичних сил пропонують погляди щодо зовнішньополітичних пріоритетів і пріоритетів безпеки України відповідно до власних ідеологічних уподобань. Найбільш гострі дискусії розгортаються між тими, хто орієнтований на пріоритетний розвиток партнерства з Росією і тими, хто головним завданням вважає включення України в європейські структури. Орієнтації політичної думки лише на два вектори віддзеркалюють стереотип часів біполярного світу, обтяжений уявленими про його конфронтаційну побудову. Світовий простір нині розділений внутрішніми лініями напруженості між сферами А) де панує закон і міжнародне право, пріоритетними є права людини, і Б) яка характеризується беззаконням, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального гатунку тощо - всім тим, що несе загрозу безпеці, стабільності і розвитку людської цивілізації. Пріоритетність відносин з європейським світом визначається інтересами України, яка прагне інтегруватися в європейські структури з

урахуванням усіх можливих наслідків для українського народу. З іншого боку, на Заході існує чітке розуміння того, що Україна посідає виключно важливе місце в Європі. Стає очевидною важливість і необхідність активної участі України в новій системі європейської та євроатлантичної безпеки. Для нашої держави розвиток структур безпеки ЄС — це можливість паралельно зі зміцненням партнерства з НАТО розвивати відносини у сфері безпеки та оборони з ЄС, вступ до якого є стратегічною метою України. Зосередження інтересів ЄС не лише в політиці та економіці, але й у сфері безпеки, збільшує шанси нашої країни на досягнення стратегічного завдання — членства в ЄС.

Втім, членство України в ООН, ОБСЄ, Раді Європи, партнерські відносини з НАТО і ЄС не створюють надійних механізмів захисту вітчизняної національної безпеки. Гарантії, отримані Україною у зв'язку з відмовою від ядерної зброї у грудні 1994 році, інституційно не оформлені і фактично не виконуються. Ядерні держави — постійні члени Ради Безпеки ООН або ігнорують свої гарантії, надані Україні, або трактують їх як юридично необов'язкові, суто політичні декларації. Консультації з зазначених питань, що ініціювалися Україною на міжнародних форумах і на двосторонньому рівні протягом 2008 року, дали обмежені результати. Виняток становлять лише США, які підтвердили свої гарантії підписанням 19 грудня 2008 року у Вашингтоні українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Загальмувався процес приєднання України до Євроатлантичної системи колективної безпеки, хоча це завдання протягом останніх років було головним зовнішньополітичним пріоритетом. Провідні країни Європи та США на самітах країн НАТО та під час газового конфлікту 2009 року продемонстрували неготовність до ускладнень у відносинах з РФ заради підтримки інтересів України. Основною проблемою східної політики Європи є неспроможність ефективно узгоджувати безпекові вимоги і проблеми, пов'язані з розвитком процесів демократизації в країнах-сусідах. У середньостроковому вимірі ЄС потребує від східноєвропейських держав насамперед безпеки, а отже — передбачуваності. Водночас фундаментальні інтереси Європи вимагають демократизації країн-сусідів. Поки що примирити й збалансувати ці дві складові не вдається, але від них суттєво залежатиме ефективність подальших дій ЄС на своїх східних теренах. Досить реальною залишається загроза воєнної ескалації поблизу кордонів України через наявність так званих «заморожених» конфліктів у регіоні. Підтвердженням таких реалій стало російсько-грузинське збройне зіткнення. Не тотожною за формою, але близькою за змістом стала і друга російсько-українська газова війна 2009 року. Показово, що в цих випадках Кремль грав за своїми правилами, визначав час, напрямок і місце дій, володів стратегічною і тактичною ініціативою. Досвід конфліктів доводить, що керівництво РФ не відмовляється від ідеї формування сфери свого впливу, прагне домінування на території колишнього Радянського

Союзу всіма доступними засобами. Водночас США та ЄС наразі не мають бажання протидіяти в дійовий спосіб і не володіють необхідними інструментами, застосування яких унеможливило б реалізацію Кремлем своєї стратегії «приборкання непокірних» країн на теренах колишнього СРСР.

Поширення традиційних та формування нових глобальних ризиків і загроз (тероризм, наркотрафік, розповсюдження зброї масового знищення, піратство, торгівля людьми тощо). Україна — одна з найактивніших транзитних країн, яка пов'язує країни Сходу і Заходу. Це створює серйозні загрози того, що її транзитний потенціал використовуватиметься в контексті зазначених ризиків та загроз. Україні слід інтенсифікувати: співпрацю у цій сфері з країнами-партнерами, вдосконалення міграційного законодавства відповідно до міжнародних норм, зміцнення режиму функціонування кордонів, створення баз даних щодо перебування на території України мігрантів і членів міжнародних кримінальних угруповань. Європейські і євроатлантичні структури безпеки ще далеко не повністю трансформували себе відповідно до фундаментальних змін в європейській безпеці. В Україні триває пошук власної ідентичності, що співпав у часі з змінами структурних і функціональних принципів цих організацій та їх трансформацій.

Незважаючи на наявність низки проблем у цих сферах, за теперішніх умов потенціал поглиблення співробітництва України з ЄС, НАТО, ОБСЄ у сфері безпеки не варто недооцінювати. Саме співробітництво в галузі безпеки та оборони може надати потужний поштовх Україні в напрямку її інтеграції до європейської спільноти. Це царина міжнародного співробітництва, в якій важливість та необхідність участі України є незаперечною.

Залучення України до участі в ЄПБО дозволяє нашій державі стати активним учасником формування системи забезпечення європейської безпеки, зниження рівня загроз та конфліктності на європейському континенті. Активність і продуктивність втілення такого задуму сприятиме європейській ідентифікації та інкорпорації України в політико-економічний, соціальний та культурний простір Євросоюзу та одночасно наблизить у часі та збільшить шанси на повноцінну інтеграцію України в ЄС.

Як активний учасник багатостороннього співробітництва у сфері міжнародної безпеки Україна бере участь у спільних діях під егідою ООН, ОБСЄ та НАТО. Участь України в ЄПБО регулюється Угодою між ЄС та Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз від 13 червня 2005 року. Україна була безпосереднім учасником Поліцейської Місії ЄС у Республіці Македонія (2003–2005 роки) та залишається учасником Поліцейської Місії ЄС у Боснії та Герцеговині (2003–2007 роки). Крім того, Україна отримує допомогу від ЄС у рамках спільної Місії з

надання консультаційної та моніторингової допомоги на українсько-молдавському кордоні (EUBAM, тристороння угода, пролонгована до 2010 року).

Виходячи з визначення європейської інтеграції України як стратегічного пріоритету державної політики, більш тісне залучення України до участі в ЄПБО відповідає національним інтересам нашої держави. Активні дії на цьому напрямі дозволять реалізувати такі цілі:

- 1) залучення до процесу становлення європейської системи безпеки, що розширить можливості забезпечення національної безпеки;
- 2) розширення можливостей для інтенсифікації військово-технічної співпраці з державами-членами ЄС, що служитиме розвитку та технологічній модернізації оборонно-промислового комплексу України;
- 3) сприяння залученню до європейського політичного процесу, що зміцнюватиме європейську ідентифікацію України;
- 4) сприяння зростанню партнерської довіри і створення ґрунтовних передумов справжнього союзництва;
- 5) сприяння розгортанню політичного діалогу щодо європейської інтеграції України;
- 6) ствердження міжнародної репутації і ролі України в європейських справах як «надійного союзника і відповідального європейського гравця».

Участь України в ЄПБО має стати предметом інтенсивного переговорного процесу з ЄС вже на сучасному етапі. При цьому перспектива співпраці України з ЄС у цій сфері залежить також від низки негативних чинників, зокрема:

- політичних суперечностей у баченні державами Євросоюзу перспектив ЄПБО;
- певного дефіциту матеріального і комунікаційного ресурсу ЄС;
- недостатньої зацікавленості Європейського Союзу (в особі Брюсселя) в Україні як партнері у становленні європейської системи безпеки;
- брак інституційної врегульованості участі третіх країн у ЄПБО;
- відсутності адекватного сприйняття та підтримки ідеї європейської інтеграції України значною частиною її громадян та непослідовністю політичного істеблїшменту.

Позитивними чинниками впливу на безпекове партнерство України з ЄС - участь в ЄПБО - є, зокрема, такі:

- політика ЄС з підвищення власних військово-політичних, військово-технологічних можливостей, спрямована на загальне зміцнення європейської безпеки;
- розуміння Євросоюзом власної нездатності поза участю України забезпечити надійність і стабільність європейської безпеки;
- миротворчий (військовий та цивільний) досвід України;
- наявний рівень співпраці України з ЄС у миротворчих місіях на Балканах у рамках ЄПБО;
- високий технологічний рівень ОПК України, потенціал у галузях авіа-, ракетно- та суднобудування, бронетехніки, стрілецької зброї;
- значний досвід та можливості України щодо участі в Європейському управлінні повітряних перевезень;
- прихильність громадян України до розвитку безпекової співпраці з ЄС на відміну від ставлення громадськості до партнерства з НАТО.

З метою посилення участі України у формуванні європейської системи безпеки необхідно здійснювати активну політику з подолання перешкод участі України в ЄПБО. Можливими варіантами можуть бути такі: 1) ЄС утворює в межах ЄПБО окрему програму партнерства з третіми країнами (передусім з тими, хто є партнерами ЄС за програмою Ширшого сусідства); 2) асоційоване партнерство України з ЄС в рамках ЄПБО.

Другий варіант співробітництва є привабливішим для України, оскільки забезпечує більш тісну співпрацю з ЄС та інституціалізує участь України. Асоційоване партнерство України у ЄПБО потребує своєї політичної актуалізації під час нинішнього загального переговорного процесу з Європейським Союзом і наступного правового вирішення. Формат асоційованого партнерства України у ЄПБО має стати одним з важливих аспектів діалогу поряд зі створенням зони вільної торгівлі, полегшенням візового режиму, укладанням нової Угоди про партнерство та співпрацю. Втілення такого формату партнерства на практиці дозволило б скористатися набутим спільним досвідом Укр-Пол-Бату (місії НАТО – KFOR, SFOR) з його подальшим переформатуванням у структурну одиницю СШР або створенням інших спільних батальйонів вже безпосередньо у складі Сил швидкого реагування.

Зусилля варто зосередити, зокрема, на налагодженні співпраці українських військових експертів з Європейським оборонним агентством та Військовим штабом Європейського Союзу. З-поміж іншого предметом співпраці мала б стати сфера аналізу та планування розвитку військових сил, зокрема питання уніфікації військового спорядження. Також важливим є відстеження розвитку подій у європейській оборонній індустрії (виставки, контракти, проекти, ключові політичні рішення на національному або європейському рівні

тощо). Це сприятиме ефективному забезпеченню участі України в загальноєвропейській співпраці. Сфера європейських повітряних перевезень також залишається перспективним напрямом співпраці України з ЄС. Нині в цій сфері наявна жорстка конкуренція між виробниками авіатехніки, тому українським виробникам потрібна зовнішньополітична і дипломатична підтримка. В рамках цього доцільно укласти масштабну Угоду про використання авіатранспортних послуг, яка мала б замінити Протокол про наміри (квітень, 2006 р.) між державним підприємством Міністерства оборони України “Українська авіаційна транспортна компанія” та делегацією Військового Штабу ЄС.

Отже, залучення України до процесів становлення глобальної міжнародної системи безпеки розширить можливості забезпечення національної безпеки. Інтенсифікації військово-технічної співпраці з НАТО та ЄС сприятиме розвитку та модернізації оборонно-промислового комплексу України. Участь нашої держави в європейських регіональних системах безпеки зміцнюватиме європейську ідентифікацію України, стверджитиме її міжнародну репутацію надійного і відповідального союзника.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому полягають особливості зовнішніх загроз Україні?
2. Визначте основних стратегічних партнерів України?
3. Чим обумовлена потенціальна можливість України стати регіональним лідером?
4. Які безпекові питання є головними для України?
5. Які основні переваги має європейська інтеграція України?
6. Як євроатлантична та європейська системи безпеки спроможні протидіяти потенціальному агресорові?
7. Які ризики несе просування України до членства в НАТО?

ПІДСУМКИ

Глобалізація включає і акумулює поширення у світовому масштабі однакових стандартів життя, впровадження демократичних цінностей у політиці, єдиних правил поведінки у міжнародних відносинах, сприйняття різними народами та країнами універсальних форм масової культури тощо.

У вимірі міжнародних політичних відносин глобалізація вийшла на передній план після доби біполярного протистояння двох соціально-економічних і геополітичних систем. Вона означає якісно новий рівень економічної і політичної взаємодії різних країн у світовому масштабі, що значною мірою посилює їх взаємозалежність, а отже природним чином, об'єктивно нівелює значення самих національних держав, знижує рівень їх суверенітету, накладає обмеження на їх права діяти у зовнішньому світі згідно з егоїстичним розумінням національних інтересів.

Глобалізаційні процеси створюють для людства не тільки нові можливості поступального розвитку, а й нові виклики. Переосмислення основ світового порядку пов'язане з усвідомленням нових типів загроз міжнародної стабільності в енергетичній, екологічній, гуманітарній та інших сферах. Світ зіштовхнувся з загостренням локальних конфліктів, яке підриває регіональну стабільність. Посилюються негативні зовнішні впливи на внутрішні процеси в окремих країнах. Поряд з традиційними на перший план виходять нові асиметричні загрози у вигляді збройних конфліктів на етнічному релігійному, або політичному підґрунті, тероризм, нелегальне поширення зброї, поширення бідності, нарощування розриву між провідними країнами та іншими країнами світу тощо, які впливають на міжнародну безпеку і є негативною стороною глобалізації.

Все це безпосередньо впливає на безпеку України. Отже, неможливо досягти належного рівня національної безпеки поза врахуванням регіональних та глобальних чинників.

В умовах глобалізації посилюється взаємозалежність різних держав світу, попри цивілізаційну ідентичність, суверенітет, політичний режим, рівень демократії тощо.

Аналіз регіональної безпеки в умовах глобалізаційної нестабільності свідчить, що Україна як регіональний лідер здатна створити власну нішу у загальноєвропейській моделі безпеки, стати активним її контрибутором та учасником.

Грунтовний аналіз воєнно-політичних аспектів формування сучасної системи міжнародної безпеки дає бачення того, якою має бути система колективної безпеки в сучасних умовах. Серед основних загроз міжнародній безпеці у воєнно-політичній сфері виокремлюються такі: зростання випадків невинуватеного застосування сили провідними державами (коаліціями держав) при врегулюванні збройних конфліктів; зниження дієвості

міжнародних систем безпеки та ефективності механізмів регулювання міжнародних відносин; суперництво за перерозподіл сфер впливу між провідними світовими воєнно-політичними силами на пострадянському просторі тощо.

Безпека за будь-яких історичних обставин ґрунтується на надійності системи стримуючих факторів і не в останню чергу - на надійності оборонних можливостей. Кожна країна при прийнятті важливих рішень спирається на власні інтереси, тому актуалізується питання збереження систем колективної безпеки.

Сутність глобальної системи полягає в тому, що вона є віссю, навколо якої формуються регіональні та субрегіональні системи безпеки, які обов'язково включають до себе вимоги та механізми глобальної системи, однак за своїм складом і головним напрямом діяльності відповідають специфіці цього регіону й тих загроз, що "випадають" із глобального контексту.

Україна потенційно спроможна відігравати одну з провідних ролей у розбудові єдиного трансрегіонального безпекового простору.

Безпековий потенціал європейської та євроатлантичної інтеграції, особливості формування загальноєвропейської системи безпеки надає можливість сподіватися, що саме у сфері безпеки Україна нині має перспективи стати не лише користувачем, а й реальним суб'єктом європейської політики безпеки. Перспективними напрямками співпраці між Україною та ЄС у рамках Європейської політики безпеки та оборони визначено надання послуг з переміщення військ та перевезення військових вантажів авіатранспортом України, залучення українських військових підрозділів до проведення миротворчих операцій під егідою ЄС, розвиток співробітництва між підприємствами ОПК України і держав ЄС щодо реалізації спільних проєктів з розробки нових видів озброєнь та військової техніки, модернізації наявних видів, космічних програм тощо. Також аналізуються проблеми, пов'язані з визначенням пріоритетних напрямів співпраці України й ЄС у сфері регіональної безпеки, з майбутніми перевагами членства України в Північноатлантичному Альянсі, яке, відповідно до умов Вашингтонського договору, гарантуватиме Україні захист її суверенних прав, зокрема таких, як посягання на територіальну цілісність, порушення державного кордону, військова агресія, втручання у внутрішні справи, підривна діяльність іноземних спецслужб, політичний та економічний шантаж тощо.

Миротворчі операції з підтримання та примусу до миру визначаються як дії, що охоплюють певний діапазон багатофункціональної операції з метою відновлення (чи встановлення) миру з окресленим політико-дипломатичним напрямом (попередження конфлікту, творення й будівництво миру) та із визначеним військовим напрямом (примусового встановлення миру); міжнародно-правову базу всіх категорій миротворчих дій

загалом — як досить умовну, що актуалізує необхідність розробки чітких критеріїв силового втручання за відсутності санкції РБ ООН. В Україні поступово складається система підходів до участі у міжнародних миротворчих заходах. Належна міжнародно-правова, соціально-політична та моральна основа для проведення міжнародних миротворчих операцій створює підґрунтя для морально-політичної та психологічної впевненості миротворців у справедливості своїх дій, є основою для ефективних міжнародних миротворчих операцій у майбутньому.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бакальчук В. Етносоціальний вектор культурної політики України: стратегічні пріоритети. : Дис... канд. наук: 21.03.01 - 2007.

Безпека суспільства у регіоні Румунія – Україна – Республіка Молдова: тристоронній підхід / Бух. – Киш. – К., - 2008 р. – 132 с.

Бічік В.В. Ядерне роззброєння України і світове співтовариство: Історичні, стратегічні, військово-політичні, військово-технічні аспекти ядерного роззброєння України. - К., 2000.

Бодрук Олег Сергійович. Система національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991-2001 роки : Дис... д-ра наук: 21.01.01 - 2003.

Бодрук О. Україна у системі міжнародної безпеки: Монографія /Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ., 2003.

Велигодский Д.В., Мальцева Е.В.Особенности нормативно-правового регулирования сотрудничества Украины с НАТО в 1991-2004 годах/Д.В. Велигодский, Е.В. Мальцева//Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2009. – Т. 22 (62), №2. – С. 11-16.

Власюк О., Бодрук О., Ожеван М., Парохонський Б., Прейгер Д. Україна в системі міжнародної безпеки: Монографія /Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 450 с.

Гальчинський А. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки- К., 2003. – С. 168.

Глобалізація і сучасний міжнародний процес.- За заг ред. проф.. Б.Гуменюка і проф..С.Шергіна.- Київ: Університет Україна.- 2009.

Глобализация и безопасность развития.- рук. авт. кол. О.Г.Белорус.- К.: КНЕУ, 2002.

Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки: Монографія / За ред. Г.О. Балла. Автори: Балл Г.О., Медінцев В.О., Нікуленко О.О., Російчук Т.А. – К.: Вид-во «Педагогічна думка», 2007. – 98 с.

Дробіт В. М., Семіков О.В., Фурашев В.М. Операції НАТО. — К.: Т во «Знання» України, 2007. — 24 с. Дубіцька О. Проблеми захисту мережі інтернет від використання в терористичній діяльності // Міжнародна інформація. – 2008. - № 25. - С. 343-350.

Іжнін І. Особливості застосування воєнної сили у збройних конфліктах 90-х рр. ХХ ст.: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л., 2004.

Коломоєц О., Мартинюк В. Політична трансформація НАТО та стратегія подальшого розширення. Виклики та перспективи для України К.: ФО-П Т.А.Кінько, 2008.

Корнієвський О. Концепція суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс// Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 21, 2009

Крапівін О., Тодоров І. Євроатлантична інтеграція України. Донецьк: Дон. нац. ун-т, Наук.-інформ. центр міжнар. безпеки та євроатлантич. співпраці. – Д. : Вебер, 2008.

Литвин С. Еволюція стратегічної концепції Північноатлантичного Альянсу та його військові операції// Воєнна історія. - 2008. № 2 (38).

Мартинюк В. Чи може Європейська політика безпеки і оборони замінити Україні вступ до НАТО? // Вісник Українського незалежного центру політичних досліджень - № 8/526, 6 березня 2008 року

Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива, К. - 2000, 200 с.

Муфак Зияд Тамир. Роль ООН у мирному розв'язанні спорів і конфліктів// Право України. 2003. - № 1.

Національна безпека України: шляхи забезпечення, роль і місце суспільства – 178 с.

Панасюк В. Миротворча діяльність України в контексті зміцнення регіональної безпеки // Вісник з міжнародних відносин, 2008. - № 25. - С. 76-80.

Перепелиця Г. Парадигма нової системи європейської безпеки.// International Review - № 3(11) жовтень 2009 – С. 40.

Печенюк І., Шевченко М. Витоки та сутність міжнародного тероризму // Воєнна історія. – 2004. - № 4-6.

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць/ За ред.Адрущенко В. П., Бабкіна О. В., Головатий М. Ф., Горбатенко В. П., Губерський Л. В., Денисенко В. М. та ін., К.- 2009. – Вип. 43. – 512 с.

Поршаков Н. ОБСЄ у зміцненні миру і стабільності на Євразійському просторі // Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — К., 2003.

Потехін О. Рівновіддаленість? Рівнонаближеність? Багатовекторність? // Євроалантика. 2010. - № 4.

Семенюк О.Л. Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення. : Дис... канд. наук: 23.00.04 - 2007.

Сукмановська Л. Міжнародний тероризм, як невід'ємна загроза глобалізаційного світу // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14/15

Тимків Я.І. Особливості розвитку сучасних загроз європейській безпеці. // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць.- Т.IV.- Чернівці: Прут, 2006.

Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. – Донець, 2006.

Тодоров І. Європейська безпека: сучасний стан та перспективи для України. // Вісник інформаційного центру НАТО Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника – 2009. № 1.

Федуняк С. Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи безпеки Заходу і Нових незалежних держав. Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. - 2005. - 334 с.

Фурашев В.М., Джердж С.Ф., Національна безпека України: шляхи забезпечення, роль і місце суспільства. Євроатлантичний курс. К.: «Синопсис», 2009. – 178 с.

Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратор Дж. Глобальные трансформации . М, - 2004.

Цимбалюк І. Міжнародні та внутрішньополітичні аспекти екологічної безпеки України як складник національної безпеки держави // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2008. - № 6.

Чешков М. Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи/ Pro et Contra.– 1999. – Осінь. – С. 114-127

Шевцова А. Перспективи енергозабезпечення України в контексті світових тенденцій: Монографія - Д.: РФ НІСД, 2008.

Шевченко О. Інформаційно-психологічні операції США проти Іраку в 2002 - 2003 роках // Соціальна психологія. - 2004. - № 4 (6). - С.139-148

Потехін Олександр Володимирович, Годоров Ігор Ярославович

Глобалізація систем безпеки

Навчальний посібник

Потехін Олександр Володимирович (1949 р.н.)

Доктор історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних Київського університета права НАН України, директор Центру політологічних, гуманітарних та прикладних досліджень

Вчений і дипломат, має дипломатичний ранг радник першого класу, в **2000-2005** рр. – керівник політичної секції Посольства України в США, очолював відділ США і Канади Міністерства закордонних справ України. Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу геостратегії, геополітики та геоекономіки Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Наукові інтереси і дослідження: історія, теорія, практика і перспективи міжнародних відносин; міжнародна безпека; євроатлантичні процеси; військово-політичні союзи; політичні аспекти глобалізації; геополітика; імперіологія; американістика; зовнішня політика України та її внутрішні джерела та ін. Автор понад 100 наукових праць, надрукованих в Україні та за кордоном (Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Росія, США, Угорщина, Фінляндія, Швеція). Лауреат премії ім.М.Островського (**1978**). Засновник та директор Центру миру, конверсії і зовнішньої політики України - незалежної дослідницької організації.

Тодоров Ігор Ярославович (1959 р.н.)

Професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, заступник директора Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету, доктор історичних наук.

Наукові інтереси пов'язані з студіюванням європейської та євроатлантичної інтеграції України. Автор понад 300 наукових та методичних праць, зокрема більше двох десятків посібників з історії, права та міжнародних відносин для загальноосвітньої та вищої шкіл. Голова євроатлантичної секції, голова Донецького обласного осередку Української асоціації європейських студій, заступник голови Координаційної Ради Громадської ліги „Україна-НАТО”.